

STUDIES OVER DE
SOCIAAL ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever. De prijs bedraagt f 12,50 per exemplaar.

Inzendingen voor de redactie zijn te richten aan het adres: O.L.Vrouweplein 4, Maastricht.

**Studies over
de sociaal economische geschiedenis
van Limburg**

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS. J. F. R. PHILIPS

ASSEN 1966

VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H.J. PRAKKE & H.M.G. PRAKKE

INHOUD

Woord vooraf	VII
Drs. E. Roebroek, Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de negentiende eeuw	I
Literatuuroverzicht	118
<i>Inventaris van het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht</i>	135
Jaarverslag Sociaal Historisch Centrum voor Limburg over 1965	161
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	177
Begunstigers en Contribuanten	179

WOORD VOORAF

Het verheugt de redactie in het thans verschenen Jaarboek 1966 aan de lezers een artikel te kunnen aanbieden van de hand van Pater Drs. E. Roebroek te Utrecht over de sociaal-godsdienstige situatie van Maastricht in de 19e eeuw, welke studie oorspronkelijk als sociaal-historische scriptie werd ingediend bij Prof. Dr. J. H. Kernkamp en op diens aanwijzingen in deze vorm werd uitgewerkt.

Het literatuuroverzicht beoogt belangstelling te wekken voor de sociaal-economische geschiedenis van de 17e en 18e eeuw, en bespreekt een aantal werken, die zowel om hun theoretische opzet als om de behandelde stof de belangstelling verdienen van onderzoekers van de regionale historie.

Het instituut mocht in het afgelopen jaar een belangrijke archief-aanwinst verwerven door de overdracht van het complete archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, waarop in dit Jaarboek de aandacht wordt gevestigd door het opnemen van de inventaris van dit archief.

Traditiegetrouw wordt het Jaarboek wederom besloten met het jaarverslag 1965 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en de gebruikelijke bijlagen.

DE REDACTIE.

DRS. E. ROEBROECK

ONTKERKELIJKING EN VERANDERENDE
SOCIAAL-ECONOMISCHE STRUCTUUR
TE MAASTRICHT
IN DE NEGENTIENDE EEUW

INHOUD

Inleiding	blz. 3
Schets van de politieke en militaire geschiedenis	blz. 7
Schets van economische en sociale structuur en ontwikkeling	blz. 18
Het volksonderwijs	blz. 40
Kerk en Geestelijkheid	blz. 59
Het ontwaken der arbeiders	blz. 91
Geraadpleegde literatuur	blz. 114

INLEIDING

Op het eerste gezicht lijkt het vreemd over ontkerkelijking te Maastricht te spreken. Bij de 13de Algemene Volkstelling van 31 mei 1960 wenste 95,52% van de Maastrichtse bevolking als Rooms-Katholiek te worden geregistreerd, terwijl slechts 1,31% van de bevolking tot geen kerkelijke gezindte wenste gerekend te worden.¹ De gegevens van de volkstellingen over kerkelijkheid en onkerkelijkheid moeten echter voorzichtig worden geïnterpreteerd. Wanneer kerk en volk nauw met elkaar verbonden zijn, kan een sterke verzwakking van het geloofsleven nog geruimte tijd verborgen gaan achter een façade van een hoge registratie-kerkelijkheid. Andere statistische gegevens wijzen erop, dat een belangrijk deel van de Maastrichtse bevolking van de kerk is vervreemd. Het 'meten' van de godsdienstigheid van een bevolking of bevolkingsgroepen is uiterst moeilijk. Het lidmaatschap van een kerkgenootschap is lang niet in alle gevallen een uiting van godsdienstigheid en omgekeerd blijkt het existentieel religieuze vaak aanwezig te zijn onder de schijn van indifferentisme. De moeilijkheid bestaat echter niet zozeer in het signaleren van het al dan niet aanwezig zijn van een band met de kerk, maar in het interpreteren van de geconstateerde feiten, vooral wanneer deze interpretatie de grondslag moet vormen voor nieuwe pastorale activiteiten. Dan mag men niet blijven stilstaan bij formeel-kerkelijke criteria, zodat men kans loopt een diep gewortelde godsdienstigheid over het hoofd te zien.

Wanneer we ons beperken tot de verschijnselen kerkelijkheid en onkerkelijkheid in zover deze een waarneembare band met de kerk tot inhoud hebben, zien we dat diverse gegevens het geruststellende beeld van de registratie-kerkelijkheid wreed verstoren. Op 19 februari 1956

¹ C.B.S. 13de Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. Gemeente Maastricht, blad 9.

Totale bevolking	90.633
Rooms-Katholiek	86.573
geen kerkelijke gezindte	1.181.

werd in alle kerken en kapellen van Maastricht een misbezoektelling gehouden. Van het totaal aantal katholieken boven zeven jaar, die volgens kerkelijk voorschrift een ernstige verplichting hebben op zondag de Mis bij te wonen, voldeed op de telzondag 54,5% aan deze verplichting. Van de mannelijke katholieken boven dertien jaar bezocht slechts 47,1% de kerk, en van de beroepsgroep 'weekloners' was 31,7% aanwezig.² In de politieke stemuitslag kunnen we een aanwijzing zien van de bestaande groepsmentaliteit ten aanzien van de godsdienst.³ Het feit dat te Maastricht bij de Kamerverkiezingen van 1925 de sociaal-democraten 28,5% van de stemmen kregen, doet Kruyt concluderen: 'Het slechtst staat het katholicisme in het zuiden ervoor in Maastricht. Deze stad was, en is nog, berucht om haar ongelukkige sociale toestanden, vooral om de slechte woningen en dit heeft diepe ontevredenheid veroorzaakt.'⁴ Die ongelukkige sociale toestanden en de ontevredenheid erover bestonden al langer en waren ook al eerder tot uiting gekomen. Bij de Kamerverkiezingen van 24 juni 1901 had Maastricht totaal 2903 stemgerechtigden; ondanks het feit dat de lagere inkomensklassen van het stemrecht waren uitgesloten, werden 818 stemmen op de socialist Baart uitgebracht.⁵

Met deze weinige gegevens menen we voldoende te hebben aangetoond, dat het probleem der onkerkelijkheid ook te Maastricht bestaat. Het probleem van de onkerkelijkheid in deze tijd in het algemeen kan niet worden begrepen zonder kennis van de historische ontwikkeling van mens en samenleving. Met name kan het niet los worden gezien van de kerkelijkheid rond de eeuwwisseling. Het doel van deze studie was aan de hand van de bestaande literatuur de sociale en economische ontwikkeling van Maastricht in de 19de eeuw na te gaan juist met het oog op het zich later openbarende ontkerkelijgingsproces.

In de bestaande literatuur wordt slechts terloops een enkele opmerking gemaakt over de godsdienstige situatie. Brugmans wijdt in zijn uitvoerige studie over de arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw slechts enkele regels aan het godsdienstig leven van de arbeiders:

² Misbezoektelling Maastricht 19 februari 1956. Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

³ A. C. de Vooys, *De geboortedaling in Noord Brabant*. Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1936, pag. 173.

⁴ J. P. Kruyt, *De onkerkelijkheid in Nederland*. Groningen 1933, pag. 167.

⁵ Documentatie Soc. Hist. Centrum. Aantal kiesgerechtigden uit Gemeenteverslag, opgave Stadsarchief Maastricht.

‘Over het godsdienstig leven van de arbeiders zijn de berichten schaars, maar eenstemmig: naast blind fatalisme, of ziekelijk quietisme vond men bij hen een opmerkelijke dweepzucht en geestdrijverij; werkelijke godsdienstigheid echter zelden, ook al werd de kerk trouw bezocht’.⁶ Verberne is het met Brugmans eens wat de schaarste aan berichten betreft, maar hij vraagt zich af, welke inhoud termen als fatalisme en dweepzucht hadden voor de berichtgevers. Zonder een minutieus onderzoek hiernaar in te stellen, hetgeen wel zelden mogelijk zal blijken, loopt men het risico te oordelen vanuit de mentaliteit van de negentiende-eeuwse burgerij, die tegenover het godsdienstig leven nog minder onbevangen stond, dan tegenover sociale toestanden.⁷ Het verschijnsel der ontkerkelijking kan niet worden losgemaakt uit het groter verband van de maatschappelijke en economische ontwikkeling. Kruyt concludeert dan ook, ‘dat de ontkerkelijking van grote groepen in ons land hoofdzakelijk beïnvloed is door maatschappelijke oorzaken, minder door zuiver ideële motieven’.⁸ Het verband tussen maatschappelijke wantoestanden en onkerkelijkheid wordt in de literatuur herhaaldelijk aangegeven. ‘De breuk met de kerk is bij veel arbeiders in West-Europa slechts een facet geweest van het verschijnsel van de klassenstrijd. Zij hadden de indruk, en deze was niet altijd ongegrond, dat de kerk hen aan hun lot overliet, dat zij de kant van het kapitaal had gekozen, dat fabrikant en geestelijke eigenlijk slechts twee handen op een buik waren’.⁹ Deze samenhang is een uitermate complex geheel. ‘Een belangrijk deel van het Nederlandse volk leefde rond 1870 in nood, het arbeidende volk was door de ellende verlamd, te uitgemergeld om kracht op te brengen voor ontevredenheid en revolutie, te serviel en gewoon aan alle vormen van ondersteuning om enige fierheid overgehouden te hebben. Het volk was bijna zonder ontwikkeling, het gewone schoolonderricht had grote groepen niet bereikt, of althans oppervlakkig beïnvloed. Het peil van het godsdienstig leven kan niet anders dan geleden hebben onder deze doffe ellende, maar van geloofsafval en onkerkelijkheid is nog weinig sprake. In het licht van de latere feiten moet men

⁶ J. I. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw*. 4de druk, Utrecht, 1959, pag. 180.

⁷ L. G. J. Verberne, *De Nederlandse arbeidersbeweging in de 19de eeuw*. 3de druk, Utrecht, 1959, pag. 48.

⁸ Kruyt, *Onkerkelijkheid*, pag. 172.

⁹ A. van de Weyer, *De religieuze praktijk in een Brabantse industriestad. Een socio-grafisch onderzoek in Tilburg, Assen 1955*, pag. 89.

onder deze sociale omstandigheden toch de aanvang zien van het benauwend probleem van de geloofsafval, dat als een zwarte lijn door de geschiedenis van de katholieke herleving loopt. Juist in de laatste vijftientig jaar van de negentiende eeuw openbaart zich het bestaan van deze geloofscrisis als de grootste opgave, waarmee die herleving te worstelen heeft. Politieke en culturele vrijwording zouden weinig waarde hebben, als de strijd om het sociale vraagstuk, die een strijd om geloofsbehoud geworden is, zou worden verloren'.¹⁰ Al openbaarde de crisis zich eerst in het laatste kwart van de negentiende eeuw, de wortels ervan liggen dieper in het verleden. 'De maatschappelijke nood was in Nederland geen schepping van het kapitalisme, maar een overblijfsel van vroegere omstandigheden. Er was veel ellende en toch weinig verzet, omdat de massa voelde, dat de oorzaak in het verleden lag. De rijkdom van de een scheen geen direct verband van oorzaak en gevolg te hebben met de armoede van de ander'.¹¹ De samenhang van maatschappelijke nood en ontkerkelijking is niet moeilijk te verklaren. Een bekend gezegde van de pionier van katholieke sociale actie in Limburg, Dr. H. A. Poels bevat die verklaring in kort bestek: 'Als de aarde voor de mensen onbewoonbaar is, zal de hemel onbereikbaar zijn'.

Om tot een systematische behandeling van ons onderwerp te komen, hebben we de stof als volgt ingedeeld. We beginnen met een kort overzicht van de militaire en staatkundige gebeurtenissen, welke van invloed zijn geweest op de Maastrichtse samenleving van de negentiende eeuw. De belangrijkste maatschappelijke oorzaken van het ontkerkelijgingsproces in Maastricht groeperen we rond drie themata: economische en sociale structuur en ontwikkeling, volksonderwijs, kerk en geestelijkheid. Ten slotte schetsen we hoe de latent aanwezige vervreemding tussen volk en kerk aan de dag getreden is in het feit dat velen met de kerk hebben gebroken.

¹⁰ L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. 's Gravenhage 1953, pag. 326.

¹¹ *Woorden van Henriette Roland Holst, geciteerd door Rogier en de Rooy, In vrijheid herboren, pag. 326.*

SCHEETS VAN DE POLITIEKE EN MILITAIRE GESCHIEDENIS

De verovering van Maastricht door de Franse troepen onder Generaal Kléber op 4 november 1794, markeert het begin van een nieuwe periode in de bewogen geschiedenis van de stad. Aan de eeuwenoude tweecerigheid kwam een einde, de stad werd bij de Franse Republiek ingelijfd. Aanvankelijk werd Maastricht hoofdplaats van het gelijknamige arrondissement onder de centrale administratie der Landen tussen Maas en Rijn, te Aken. Op 1 oktober 1795 werd Maastricht hoofdstad van het departement der Nedermaas en bleef dat tot de inname door de troepen van de Soevereine Vorst der Nederlanden op 4 mei 1814. Bijna een jaar later, op 12 maart 1815, werd de stad definitief bij het Koninkrijk der Nederlanden gevoegd. De twee decennia Frans bestuur hebben een diepgaande invloed gehad op de maatschappelijke structuur en ontwikkeling. Het 'ancien régime' had afgedaan. De Franse wetgeving werd ingevoerd. 'Cultuurhistorisch beschouwd, hadden de coalitie-oorlogen tot resultaat, dat Napoleon geruime tijd Midden- en Zuid-Europa beheerste, en daarmee een gebied, dat tot dusver weerstand had geboden tegen bepaalde vormen van westeuropes nationalisme, in nauwe aanraking bracht met Franse bestuursmethoden en Franse wetboeken'.¹ Maastricht had weliswaar vanaf 1632, met enige korte onderbrekingen, onder de mede-soevereiniteit van de Staten-Generaal der Republiek gestaan, een Nederlands nationalisme ontbrak er geheel.

Economisch betekende het Franse bewind een achteruitgang voor de stad. De eertijds bloeiende handel was al in verval geraakt, toen krachtens het Barrièretraktaat van 1715 veel 'tolcomptoiren' langs de Maas

¹ P. J. Bouman, *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, 7de druk, Utrecht, z.j. pag. 126.

werden opgericht. De Franse commissaris van het Directoire exécutif in het Departement van de Nedermaas rapporteerde eind 1797: 'Avant l'établissement de ces comptoirs il y avait dans toutes les communes riveraines de la Meuse de riches bateliers. Il n'y a plus à présent que de misérables pêcheurs'.² De doorvoer naar Aken, Eupen en Verviers ging door de inlijving bij Frankrijk verloren. De enige handel die overbleef, was die in contrabande.³ De opheffing van de Maastollen in 1801 bood Maastricht weinig perspectief, gezien het relatief belangrijke welstandsverschil tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden. Het garnizoen dat voor bevoorrading en dienstverlening een belangrijke plaats in de stedelijke economie had ingenomen, was in de Franse tijd onderhevig aan sterke fluctuaties in grootte.⁴ De aanleg en verbetering van wegen had weinig invloed op de lokale arbeidsmarkt. De activiteit in de sector van de nijverheid steeg enigszins, zonder overigens van betekenis te worden voor het economisch leven. In 1818 rapporteerde het college van regenten van het Burgerlijk Armbestuur, dat sedert 1800 het aantal behoeftigen met het drievoudige was gestegen. Deze stijging werd allereerst toegeschreven aan de grote toeloop van vreemdelingen, die aangelokt werden door de uitbreiding der cichoreifabrieken en de uitvoering van werken aan de vesting. Als tweede oorzaak werd genoemd de opheffing van de gilden en gildekassen, die voorheen bij ziekte en overlijden de nodige uitkeringen verstrekten.⁵

De vestiging van het Franse bewind te Maastricht bracht met zich mee dat het kerkelijk leven in een toestand van spanning en ontwrichting kwam te verkeren. Op 15 oktober 1795 verloren de geestelijke instellingen en parochies het beschikkingsrecht over het klooster- en kerkbezit. De Maastrichtse kloosters werden opgeheven bij decreet van 21 september 1796.⁶ De leden van de opgeheven instellingen zouden bij het verlaten van hun kloosters 'bons de retraite' ontvangen als compensatie voor hun verloren inkomsten. Aangezien deze 'bons' werden gedekt door het genaaste kloosterbezit, rees de vraag of deze 'bons' mochten worden aanvaard. Het merendeel van de Maastrichtse kloosterlingen achtte het ongeoorloofd de 'bons' te aanvaarden. Toen

² L. Roppe e.a., *De decadaire rapporten*, Maastricht, 1956, pag. 115.

³ A. J. Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878*, Nijmegen 1959, pag. 2.

⁴ A. J. Fr. Maenen, *Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse Tijd en het Verenigd Koninkrijk*, *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht, 1962, pag. 607.

⁵ Maenen, t.a.p. pag. 614.

⁶ M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, Assen 1964, pag. 190.

in mei 1798 de termijn voor het aannemen van de 'bons' verstreken was, hadden slechts 58 van de 336 Maastrichtse kloosterlingen, of 17,88%, ze aanvaard.⁷ Twintig dagen na de aanbieding van de 'bons' verlieten de religieuzen hun kloosters. Het vertrek van de eerste kloosterlingen verwekte enige beroering in de stad, maar met de hulp van het garnizoen kon Commissaris Girard de situatie in de hand houden.⁸ De seculiere kapittels, de beneficies, de seminaria en alle lekencorporaties werden door de wet van 25 november 1797 opgeheven, terwijl hun bezittingen werden genationaliseerd.⁹ Dit betekende het einde van de eertijds machtige, maar later in verval geraakte kapittels van St. Servaas en O.L. Vrouwe.¹⁰ Het kerkelijk leven te Maastricht werd uitermate verward door het stellen van de eis aan alle geestelijken de eed van haat aan het koningschap af te leggen.¹¹ Op 3 maart 1798 bedroeg het aantal beëdigde priesters te Maastricht 117 tegenover 103 onbeëdigden. In het hele departement van Nedermaas hadden 252 van de 1423 priesters de eed afgelegd. Opvallend groot is het verschil in de verhouding tussen beëdigde en onbeëdigde priesters te Maastricht enerzijds en in de kleine stadjes van de tegenwoordig Belgische provincie Limburg anderzijds. De steden Hasselt, Tongeren en St. Truiden telden tesamen 54 beëdigde priesters op een totaal van 263.¹² Bij het constateren van deze 'openheid' in Maastricht wijst Spiertz op de traditionele onderworpenheid aan een niet-katholieke overheid en op het pariteitsbeginsel dat te Maastricht anderhalve eeuw vroeger dan waar ook in Europa was gerealiseerd.¹³ Volgens de rapporten van Commissaris Girard genoten de niet-beëdigde priesters het vertrouwen van de bevolking en was hun invloed groot. We moeten de officiële rapporten echter met grote reserve lezen, omdat overdrijving een makkelijk excuus verschaft voor de fouten en onrechtvaardigheden van het regime.¹⁴ Hoe tijdgenoten over de be-

⁷ Spiertz, t.a.p. pag. 193.

⁸ Spiertz, t.a.p. pag. 195.

⁹ Spiertz, t.a.p. pag. 198.

¹⁰ Het verval der kapittels is uitstekend beschreven door Spiertz in zijn in de vorige aantekeningen geciteerde werk, hoofdstuk 2.

¹¹ Over de houding van de Maastrichtse clerus ten aanzien van de eed zie Spiertz, t.a.p. pag. 201-212.

¹² J. Kerkhofs, Godsdienstpraktijk en sociaal milieu. Proeve van godsdienstsociologische studie der provincie Limburg, Brussel, 1954, pag. 160-161.

¹³ Spiertz, Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, pag. 217.

¹⁴ J. P. L. Spekkens, l'Ecole Centrale du Departement de la Meuse Inferieure, Publ. Limb. 1950/1951, pag. 47.

ëdigde priesters oordeelden is niet duidelijk. Rogier noemt het ongenueanceerde vonnis van de negentiende-eeuwse auteurs, die hen als verraders of karakterloze zwakkelingen beschouwden, onhoudbaar. 'Zij die hun kudde niet in de steek hebben gelaten waren overtuigd van de rampzalige gevolgen die het staken van de eredienst zou hebben. De feiten van elders hebben hun helaas maar al te duidelijk gelijk gegeven'.¹⁵

Met de regeling van de verhouding tussen kerk en staat door het op 15 juli 1801 te Parijs ondertekende Concordaat tussen Napoleon en de H.Stoel kwam geen definitief einde aan verwarring en moeilijkheden. Bij keizerlijk decreet van 4 april 1806 werd voor alle bisdommen een nieuwe catechismus voorgeschreven. Deze was door de pauselijk gevlmachtigde, Kardinaal Caprara, tegen de wil van Rome in, goed-gekeurd. Vooral de les 'over de plichten tegenover de Keizer, de gezalfde des Heren' ontmoette veel verzet. Maar of alle verzet op principiële gronden berustte, menen we te mogen betwijfelen, gezien de meegaande houding van zoveel priesters bij de eed. Voor een deel zal het verzet tegen de catechismus zijn voortgekomen uit het feit, dat de geestelijken zelf de nieuwe tekst moesten leren, hetgeen hen stoorde in de dagelijkse bezigheid van het godsdienstonderricht. Bovendien heeft de steeds zwaarder drukkende militaire conscriptie een factor van betekenis gevormd in het verzet tegen de keizerlijke macht en de verheerlijking daarvan in de catechismus. Overigens bleef bij alle geschilpunten de kerkelijke structuur, die in het Concordaat was vastgelegd, in stand, en daarmee bleef de basis voor de heropleving van de kerk onaangetaast.

Aangezien veel van de opgeheven kloosters zich hadden beziggehouden met het geven van onderwijs, ontstond er op dit terrein een ernstige lacune. Aanvankelijk waren de Sepulchrijnen en Penitenten, die buiten het klooster onderwijs gaven, van opheffing gespaard gebleven; op 25 november 1797 werd ook aan hun bestaan een einde gemaakt.¹⁶ Inmiddels was het Franse bewind al begonnen met de inschakeling van het onderwijs in het propageren van een nieuwe levensbeschouwing. De schoolwet van 25 oktober 1795 werd te Maastricht afgekondigd op 26 januari 1797. Hierin werd o.a. bepaald dat in ieder kanton een of meer lagere scholen moesten worden opgericht, terwijl de benoeming der leerkrachten en het toezicht op de scholen aan het

¹⁵ L. J. Rogier, *De Kerk in het tijdperk van verlichting en revolutie*. Hilversum, 1964, pag. 179.

¹⁶ A. J. A. Flament, *Chroniek van Maastricht*, Maastricht 1915, pag. 144-145.

departementale bestuur werd opgedragen.¹⁷ Tegen het eind van het jaar moest Commissaris Girard in zijn rapport vaststellen, dat het onderwijs in zijn departement nog geheel en al moest worden opgebouwd.¹⁸ In juli 1799 rapporteerde Girard dat er in het hele departement praktisch geen lager onderwijs gegeven werd.¹⁹ In het departementaal statistisch jaarboek van 1802 wordt vastgesteld, dat alle opeenvolgende besturen vruchteloos hadden getracht de lagere scholen te organiseren, en dat de kinderen uit de volksklasse helemaal geen onderwijs genoten; het best waren de weeskinderen eraan toe, omdat ze tenminste lezen en schrijven leerden.²⁰ De dure *Ecole Centrale* werd evenmin een succes. De bevolking beschouwde deze school als een propaganda-instituut voor anti-godsdiensstige ideeën.²¹ Of dit motief werkelijk het falen van de Middelbare school heeft veroorzaakt lijkt niet zo zeker. Gezien de gebrekkige staat van het lager onderwijs, kreeg de *Ecole Centrale* geen voldoende toevoer van leerlingen.

We zijn zo lang blijven stilstaan bij enkele gevolgen van de invoering van het Franse bewind, om duidelijk te maken van welke ingrijpende betekenis dit was voor de samenleving. Bestaande structuren werden ontworpen, voor nieuwe structuren werden in de Franse tijd de grondslagen gelegd, maar de uitbouw hiervan was een taak die na de Franse tijd wachtte. Maastricht maakte toen deel uit van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het tot stand komen van de nieuwe staatkundige indeling luidde voor onze streken nog niet een periode van opbouw en herstel in. De Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden waren te zeer heterogene elementen om in één staatsverband verenigd te zijn. Het gecompliceerde vraagstuk van de breuk in het Verenigd Koninkrijk laten we hier buiten beschouwing. De nieuw gevormde provincie Limburg, destijds het gebied omvattend van de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies van die naam, behoorde ten aanzien van de vertegenwoordiging in de Staten-Generaal tot de zuidelijke gewesten. In de agitatie tegen de regering en bij de daarop volgende opstand stond Limburg aan de kant van de zuidelijke gewesten. Maastricht maakte hierop geen uitzondering.

¹⁷ Br. Sigismund Tagage, Schets van het Lager Onderwijs in Maastricht, 1794-1840. Publ. Limb. 1962/1963, pag. 222.

¹⁸ Roppe e.a., *De Decadair rapporten*, pag. 112.

¹⁹ Roppe e.a., t.a.p. 187.

²⁰ A. Cavenne, *Statistique du Departement de la Meuse Inférieure*, Maastricht, 1802, geciteerd door Tagage, *Schets Onderwijs*, pag. 241.

²¹ Spekkens, *L'Ecole Centrale*, pag. 146.

De stad had nooit aan het oud-Nederlandse volksleven deel gehad. De Hollandse overheersing vanaf 1632 was bepaald niet een geëigend middel geweest om de bevolking nationaal-Nederlandse denkbeelden te doen opnemen. De inlijving bij het Verenigd Koninkrijk werd dan ook niet als een bevrijding ervaren. Maastricht had in sterke mate de invloed van het Franse verlichte denken ondergaan, zelfs al voor de komst van de republikeinse legers.²²

Dat de Hollandse bestuursambtenaren meenden dat hierdoor zowel het katholieke element was versterkt, als de Nederlandse gezindheid verzwakt, pleit niet voor hun begrip van de situatie. Het Franstalige provinciaal en stedelijk dagblad 'l'Eclaireur' was de haard van de opstandige beweging in Maastricht. Het blad kreeg op 22 mei 1830 een verbod staatkundige artikelen van de advocaat Théodore Weustenraad op te nemen. Een andere medewerker, de advocaat Nijpels, werd na een afwezigheid van enkele dagen begin september 1830, niet meer tot de stad toegelaten. Het nummer van 26 september bevatte na een verslag van de gevechten te Brussel de volgende advertentie: 'On invite tout citoyen, ancien militaire, porteur d'un congé ou démission en qui avit des grades, de se présenter à l'Etat-Major afin d'obtenir un commandement.'²³ Nadat op 1 oktober 1830 de staat van oorlog te Maastricht was afgekondigd, mocht l'Eclaireur alleen officiële nieuwstijdingen opnemen; twaalf dagen later werd de uitgave gestaakt. De stellingname van dit blad was typerend voor de gezindheid van de Maastrichtse bevolking. Het is stellig niet aan houding van de bevolking te danken, dat Maastricht nog in regeringshanden was. De verdienste van het behoud van Maastricht voor de koning moet worden toegeschreven aan de gouverneur van de vesting, Generaal Dibbets.²⁴ Met ijzeren hand wist hij iedere opstandige be-

²² Spiertz geeft in het eerste hoofdstuk van zijn dissertatie, Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, een boeiende uiteenzetting over de Verlichting te Maastricht.

²³ P. H. v.d. Kemp, Maastrichts belegstaat van 1830 tot 1839 onder Generaal B. J. C. Dibbets, gedurende het eerste jaar der Belgische revolutie. 's Gravenhage 1909, pag. 7.

²⁴ Bernardus Johannes Cornelis Dibbets was geboren te Arnhem in 1782. In 1796 trad hij als cadet in het leger der Bataafse Republiek. In 1813 was hij opgeklommen tot kolonel in het keizerlijk leger. Het volgend jaar ging hij over in de dienst van de Soevereine Vorst. In 1819 werd hij provinciaal commandant van Limburg met standplaats Maastricht. Hij bleef daar woonachtig toen hij in 1826 divisie-commandant van de infanterie in het vijfde Groot-Militaire Commando werd. Bij K.B. van 26 september 1830 werd hij benoemd tot Vestingcommandant van Maastricht. Hij overleed aldaar op 29 maart 1839. Koning Willem I, die hem in de adelstand had verheven, liet voor hem een grafmonument oprichten. Over de persoon van Dibbets en het volksoordeel over hem schreef Drs. G. J. B. Verbeet een artikel in *Miscellanea Trajectensia*, pag. 623 en vlg.

weging in de kiem te smoren. Terecht kon hij in een rapport aan de Minister van Oorlog schrijven: 'Vrezen doe ik niets, maar men vreest mij'.²⁵ Als Maastricht in handen van de Belgen was gevallen, zou de Conferentie van Londen hoogstwaarschijnlijk de stad en een groot deel van de tegenwoordig Nederlandse provincie Limburg aan België hebben toegewezen. Voor 18 oktober 1830 werd te Maastricht een opstand voorbereid met medewerking van de provinciale commandant in Limburg, Generaal Daine, en verschillende officieren. Het plan, dat zeker kans van slagen had, werd echter niet uitgevoerd, omdat men het resultaat wilde afwachten van de proclamatie van de Prins van Oranje van 16 oktober. Generaal Daine werd intussen overgeplaatst naar Groningen, vroeg ontslag en sloot zich aan bij de opstand. De omwentelingspartij te Maastricht verloor hierdoor veel kracht, en van een opstand kwam niets meer. Het gevolg hiervan was, dat vele prominenten uit Maastricht naar België uitweken, o.a. de procureur-generaal M. Cruts en de adjunct-procureur H. de Brouckère. Omdat de politie-commissaris M. J. Cadell niet de gewenste medewerking bood, werd de kapitein J. J. Hennequin van het wapen der Mineurs aan de Maastrichtse politie toegevoegd. Hij werd belast met de waarneming van het commando, toen Cadell in december 1831 werd afgezet. Hennequin was zo zeer de steunpilaar van Dibbets, dat deze met aftreden dreigde, toen Hennequin in 1831 zou worden overgeplaatst.²⁶ Het overplaatsingsbesluit werd daarop ingetrokken en Hennequin bleef waarnemend politie-commissaris tot 1839. In Nederlandse regeringskringen was men goed op de hoogte van de gezindheid van de bevolking van Maastricht. De staatscommissie van 1 oktober 1830, die de opdracht had gekregen de administratieve scheiding tussen Nederland en België te ontwerpen, adviseerde in meerderheid de gehele provincie Limburg bij België te voegen, 'uit hoofde zowel der kostbaarheid van deszelfs behoud, als van de gehechtheid der inwoners aan het zuiden'. De Koning volgde echter het minderheidsadvies, om die gebieden die vóór 1795 onder de soevereiniteit van de Staten-Generaal hadden gestaan bij Nederland te voegen, in de overweging 'dat toch Maastricht altijd beschouwd is als een voorpost, strekkende tot beschutting der Verenigde Nederlanden; dat zij is de sleutel der Maas en dient tot dekking van 's-Hertogenbosch en Gelderland, terwijl ze dikwijls in geval van onvoorziene aanvallen de vijand heeft opgehouden en aan het bestuur

²⁵ J. C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, Groningen 1955, pag. 16.

²⁶ v.d. Kemp, *Maastrichts Belegstaat*, pag. 27.

der Nederlanden de tijd verschaft om hare grenzen te dekken'.²⁷Voor het Nederlandse verdedigingsstelsel was Maastricht een buitenpost, voor België had de stad de betekenis van een Gibraltar aan de Maas. Een eventuele oorlog tussen Frankrijk en Duitsland zou in België worden uitgevochten en dan zou Maastricht van grote strategische betekenis zijn. De Koning achtte Maastricht onmisbaar voor de veiligheid van Nederland. In 1837 liet hij zich eens als volgt uit: 'Ik ben in ouderwetse principies opgevoed. Ik heb sedert ik wat meepraten mogte altijd geleerd dat Maastricht ons bolwerk was'.²⁸

Generaal Dibbets had in de sector van het burgerlijk bestuur te Maastricht met grote moeilijkheden te kampen. Eind februari 1831 namen veel ambtenaren hun ontslag. Hun vertrek had ook een voor Dibbets gunstige kant, zoals hij liet uitkomen in zijn rapport van 20 maart: 'Bijna alle woelzieke ambtenaren hebben Maastricht verlaten, waardoor het al meer en meer rustig wordt'. De volgende dag klaagde Dibbets in een schrijven erover, dat de verbannen en uitgeweken Maastrichtenaren in Tongeren en omgeving bleven, vanwaar ze de pro-Belgische mentaliteit in de vesting trachtten levendig te houden. Op 22 maart heet het, dat sedert een achttal dagen weer tal van Maastrichtenaren de vesting hadden verlaten.²⁹ In 1833 kwam Dibbets in conflict met Staatsraad Gericke van Herwijnen, die belast was met het opperste burgerlijk gezag in Limburg. Gericke maakte in een rapport melding van de willekeur waarmee de militaire politie optrad en van de antipathie van de Maastrichtenaren tegen de opperbevelhebber en zijn politie kapitein. Hij concludeerde dat de tijdsomstandigheden voldoende veranderd waren om het politie-apparaat weer onder burgerlijk gezag te plaatsen. Dibbets verweerde zich heftig, en hem werd te kennen gegeven dat zijn optreden tot dusver geheel tot tevredenheid van de Koning was.³⁰ Dat dit de stemming onder de bevolking zo mogelijk nog verslechterde, hoeft wel geen betoog. De toestand was nog meer gecompliceerd door het feit, dat politiek en godsdienst steeds door elkaar heen speelden. Verschillende priesters werden uit de stad verbannen. Kapelaan W. Heuvelds van St. Mathijs had geweigerd het gebed voor de Koning te bidden. Kapelaan Meijnders van St. Servaas had als aalmoezenier van de burgerlijke en militaire gevangenis verschillende bekeringen onder

²⁷ Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, pag. 17.

²⁸ Boogman, t.a.p. pag. 25.

²⁹ v.d. Kemp, *Maastrichts Belegstaat*, pag. 184.

³⁰ v.d. Kemp, t.a.p. pag. 30.

de protestantse gevangenen bewerkstelligd; bovendien had hij berichten uit de gevangenis buiten de vesting overgebracht. Twee kape-laans van St. Nikolaas vroegen overplaatsing aan bij de bisschop van Luik. Nadat de gemoederen wat bedaard waren, bracht Dibbets een oude kwestie, nl. de teruggave van de O.L. Vrouwekerk voor de katholieke eredienst weer in de actualiteit. 'Overdracht van de O.L. Vrouwekerk zal thans op de burgerij een goede indruk maken', schreef hij in 1835 aan de directeur-generaal van Oorlog.³¹

De verstrekkende gevolgen van de belegstaat op maatschappelijk en economisch gebied, zullen we later nagaan. Hier volstaan we met erop te wijzen, dat Maastricht negen jaar lang in een isolement verkeerde, en een geheel eigen ontwikkeling doormaakte, anders dan die van de opstandige gebieden, anders ook dan die van de trouw gebleven provincies. De belegstaat duurde tot 1 juli 1839. Bij het eindverdrag met België werd de Maas van Eijsden tot Wessem grensrivier, met uitzondering van Maastricht en omgeving, dat 'continuera à être possédée en toute souveraineté et propriété par S. M. le Roi des Pays Bas'.³²

Maastricht werd in 1839 hoofdstad van de Nederlandse provincie Limburg. Deze provincie werd als Hertogdom tevens lid van de Duitse Bond, met uitzondering echter van de vestingen Maastricht en Venlo. Deze zeer merkwaardige staatkundige constructie is blijven voortbestaan tot 1867. Economisch was het gevolg dat de stad ingekapseld lag tussen de tollinies van België en Duitsland. De Maastrichtse burgerij voelde zich het slachtoffer, niet alleen van de prestige-zucht en stijfhoofdigheid van de koning, maar ook van het streven van de Hollandse kooplui om zich militair in het zuiden te beveiligen. Het gevoel van de Maastrichtenaren vreemden te zijn in het Noordnederlandse staatsverband werd hierdoor nog versterkt. Des te merkwaardiger lijkt het, dat de separatistenbeweging, die ernaar streefde van Limburg een zelfstandig hertogdom binnen de Duitse Bond te maken, en bij de gehele Limburgse bevolking veel weerklank vond, van de Maastrichtse burgerij weinig sympathie genoot. De Maastrichtse industriëlen en kooplieden realiseerden zich, dat Maastricht in ieder geval bij Nederland zou blijven, gezien het feit dat de mogendheden Maastricht's uitzonderlijke positie in het verdrag van 1839 hadden gegarandeerd. Als de separatisten hun zin kregen zou

³¹ G. J. B. Verbeet, De overdracht van de O.L. Vrouwe in 1837. Jubileumboek O.L. Vrouwekerk Maastricht 1962, pag. 56.

³² Aldus luidt het vierde van de 24 artikelen van de conferentie van Londen. Boogman, Nederland en de Duitse Bond, pag. 26.

Maastricht volkomen geïsoleerd raken. De grote massa van de stadsbevolking zag deze implicaties niet en was enthousiast voor het separatisme. De gouverneur van Limburg, Jhr. Mr. E. J. P. van Meeuwen, verwachtte bij geval Den Haag de eisen der separatisten zou inwilligen, te Maastricht 'eene ontploffing van misnoegen op welke men niet onvoorbereid mag zijn'; de burgerij te Maastricht was 'neergedrukt als na een zwaar verlies', toen bekend werd, dat de nationale vergadering van de Duitse Bond de uitspraak had gedaan, dat Limburg uitsluitend een Duitse staat en niet langer een Nederlandse provincie was.³³ Ook in de kwestie van het separatisme speelde de factor godsdienst een rol. Mgr. Paradis, Apostolisch Vicaris van Roermond en persoonlijke vriend van de koning, was afkerig van het streven der separatisten, maar legde hun niets in de weg. Veel priesters namen aan de aktie deel. Boogman ziet hierin een teken van afkeer van de protestantse staat, en de verwachting dat een groot Duitsland onder Habsburgse leiding de zaak van het katholicisme grote mogelijkheden zou bieden.³⁴ Als dit juist is, zou deze mentaliteit getuigen van een 'heimwee naar de middeleeuwen', hetgeen niet bepaald een blijk van realiteitszin van de Limburgse clerus zou zijn. In de uitleg van Boogman past het feit dat de sympathie van overtuigde katholieken in Limburg voor Duitsland verdween, toen bij de meerderheid van het Duitse parlement anticlericale tendenties tot uiting kwamen. In juli en september 1848 vermaande Mgr. Paredis zijn geestelijken zich van iedere separatistische activiteit verre te houden.³⁵ Het separatisme is doodgelopen: het krachtig optreden van het Nederlands bestuur, verwickelingen in de Duitse Bond en de houding van de grote mogendheden werkten samen om de bestaande toestand te handhaven. De Limburgers konden zich in het Nederlandse staatsverband gaan thuis voelen, naarmate de fysionomie van de Nederlandse samenleving zich in de loop van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw wijzigde. De oprichting van de bisdommen in 1853 heeft hier veel toe bijgedragen, evenals de verbetering van de positie van de randprovincies ten opzichte van Holland, welke in dezelfde tijd gestalte begon te krijgen. Het proces van de assimilatie van de Limburgers is pas voltooid tijdens de eerste wereldoorlog, toen Limburg als Nederlandse provincie gespaard bleef voor het lot, waaraan België ten prooi was gevallen.³⁶

³³ Boogman, t.a.p. pag. 506.

³⁴ Boogman, t.a.p. pag. 357.

³⁵ Boogman, *ibid.*

³⁶ Boogman, t.a.p., pag. 200.

Tenslotte moeten we in dit korte overzicht van politieke en militaire gebeurtenissen nog een feit van verstrekkende betekenis vermelden: de ontmanteling der vesting. Hoezeer Maastricht tussen zijn vestingmuren bekneld was geraakt, blijkt uit een vergelijking van de plattegrond van de stad uit het derde kwart van de zestiende eeuw en die van omstreeks 1865.³⁷ Noch de bebouwing, noch het stratenplan waren in drie eeuwen fundamenteel gewijzigd. Volgens de schatting van Ramaer had Maastricht eind zestiende eeuw 17.900 inwoners; bij de volkstelling van 1794 bedroeg het inwonertal 16.963.³⁸ In de negentiende eeuw werd de beklemming van de stad binnen de vestingmuren voelbaar. Op 1 december 1869 telde Maastricht 27.808 inwoners.³⁹ Toen duidelijk bleek dat ommuurde steden strategisch van geen betekenis meer waren, werd de vesting Maastricht als niet verdedigbaar opgeheven. Dit gebeurde in 1867. Het belang van dit besluit voor de verdere ontwikkeling van de stad kan moeilijk overschat worden. Wel kan men zich afvragen of het werkelijk nodig is geweest de vestingwerken, op enkele betrekkelijk kleine delen na, te slechten.

³⁷ J. C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning Nederland voorheen en thans*. T.A.G. 1921, pag. 37.

³⁸ A. G. H. Kemp, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht, 1962, pag. 352.

³⁹ Ch. Gemmeke, *Maastricht. Een bijdrage tot de demografisch-historische studie*, in het bijzonder over de periode 1830-1920. Ms. Stadsbibliotheek Maastricht, pag. 46.

SCHETS VAN ECONOMISCHE EN SOCIALE
STRUCTUUR EN ONTWIKKELING

In de Middeleeuwen had Maastricht een bloeiend economisch leven. Door haar ligging op een knooppunt van wegen kon de stad een handelsplaats van betekenis worden. De Maas was in heel Limburg bevaarbaar; te Maastricht werd de rivier gekruist door de landweg tussen twee van de belangrijkste handelscentra van Noord-West Europa, Vlaanderen en Keulen.¹ Van bijna even grote betekenis als de handel was de lakennijverheid. Het Maastrichtse laken vond in de veertiende eeuw zijn weg naar de Frankforter jaarmarkten, naar Zuid-Duitsland en naar het Oostzeegebied. De lakennijverheid verwerkte de in hoofdzaak uit Engeland geïmporteerde wol.² Behalve de lakenexport had de stad als eigen handel een belangrijke export van kalk, mergel, hardsteen en akkerbouwoverschotten. Bovendien namen de Maastrichtenaren deel aan het transito-verkeer met steenkolen, zinkerts, hout, wijn en natuursteen. De drie jaarmarkten en de weekmarkten steunden dit handelsverkeer.³ De belegering en inname der stad door Parma in 1579 betekende het einde van Maastrichts economische bloei. De lakenwevers trokken naar Verviers en omgeving. Toen het handelscentrum van de Nederlanden zich van Antwerpen naar Amsterdam verplaatste, verloor Maastricht het voordeel van haar gunstige ligging. In de zeventiende en achttiende eeuw onderscheidde Maastricht zich toch nog gunstig van de meeste zuid-Nederlandse steden, die toen een periode van verval doormaakten. Maastricht was echter een vestingstad van grote betekenis. Verzorgende en dienstverlenende bedrijven hadden emplooi dank zij het grote garnizoen en het onderhoud der vestingwerken. Het stads-

¹ W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording*, Den Haag 1964, pag. 226.

² Alberts, Jansen, t.a.p. pag. 127.

³ Alberts, Jansen, t.a.p. pag. 226.

bestuur juichte iedere uitbreiding van het aantal soldaten toe.⁴ De aanwezigheid binnen de stad van een troepenmacht, die vaak 6000 à 7000 man telde, had echter ook schaduwzijden. Deze troepen, uit aller heren landen afkomstig, werden gevormd uit huurlingen, die veelal tot het schuim van de maatschappij hoorden.⁵ De demoraliserende invloed van het garnizoen mag zeker niet onderschat worden; wellicht ligt hier een belangrijke oorzaak van de hoge onmaatschappelijkheid te Maastricht.⁶ Dat Maastricht niet in verval was geraakt, maar toch ook de dynamiek van een bloeiende handelsstad miste, blijkt uit de demografische gegevens. In de woelige jaren na 1579 lag het bevolkingscijfer op een dieptepunt: beneden 15.000. Vanaf 1600 steeg het bevolkingscijfer, dat omstreeks 1635 het peil van 1579 bereikte. Tussen 1640 en 1655 werd het cijfer 20.000 waarschijnlijk overschreden. Daarna volgde een lichte regressie, waarna tussen 1680 en 1720 de stad weer meer dan 20.000 inwoners telde. Sinds het tweede kwart van de achttiende eeuw liep het inwonertal geleidelijk terug om in 1777 het dieptepunt van 15.000 inwoners te bereiken. Daarop volgde een langzame vooruitgang. In 1794 had Maastricht 16.965 inwoners, en volgens het oudste bevolkingsregister van 1816 ongeveer 19.000 inwoners.⁷

Hoe de Franse tijd te Maastricht beoordeeld moet worden in relatie tot het economisch leven van de stad, is een enigszins omstreden vraag. Van Doorn, die een der eersten is geweest om de economische geschiedenis van Maastricht te schetsen, poneert de stelling, dat de Franse tijd voor Maastricht economisch niet onvoordelig is geweest.⁸ Maenen meent dat deze stelling niet kan worden onderschreven.⁹ Zowel in zijn dissertatie over Petrus Regout, als in een meer recent artikel over het economisch leven van Maastricht in de Franse tijd en onder het Verenigd Koninkrijk, draagt hij veel gegevens aan die erop wijzen dat handel en nijverheid stagneerden. De statistiek van het Departement van de Nedermaas in 1802 laat geen grootse indruk na omtrent de handel in het departement, en dus ook te Maastricht; in een rapport uit het jaar 1810 wordt geconstateerd: 'le commerce de

⁴ Ch. Thewissen, *Het Hollandse tijdperk in Maastricht*, Publ. Limb. 1940, pag. 241-242.

⁵ Maenen, *Petrus Regout*, pag. 56.

⁶ Maenen, *Maastrichts sociaal-economische structuur*, *Miscellanea Trajectensia*, pag. 609.

⁷ Kemp, *Bevolkingscurve*, *Miscellanea Trajectensia*, pag. 351-352.

⁸ J. J. A. van Doorn, *Het nieuwe Tricht, Schets ener economische geschiedenis van Maastricht*, Ms. Stadsbibliotheek pag. 6.

⁹ Maenen, *Petrus Regout*, pag. 3.

ce département est généralement de peu de conséquence'.¹⁰ Het stagneren van het economisch leven was er de oorzaak van dat de bevolking net op de rand van, of beneden het bestaansminimum leefde. De prijsstijging van de granen, die in 1794 inzette en tot 1820 voortduurde, versterkte het groeiend pauperisme. Maenen wijst erop, dat de economische bedrijvigheid alleen tijdens de middenjaren van de Franse tijd een iets beter beeld vertoonde; vóór 1800 was deze slecht en na 1807 werd ze weer minder. In de laatste jaren brachten terugtrekkende troepen stad en burgerij veel nadeel toe.¹¹ De omvang van het pauperisme is aangetoond door Philips, die becijferd heeft, dat in het begin van de Franse tijd een vijfde deel van de Maastrichtse bevolking regelmatig werd ondersteund; tijdens de eerste jaren van de negentiende eeuw was er enige verbetering, maar spoedig steeg het aantal bedeeden weer om tegen het einde van de Franse overheersing ongeveer 15% van de bevolking te omvatten.¹²

Ook na de Franse tijd had Maastricht geen bloeiend economisch leven. De Maastrichtse nijverheid was overwegend kleinbedrijf. De 'Statistieke tabel der fabrieken, trafieken en manufactures in de Provincie Limburg op den eersten Augustus 1816'¹³ vermeldt dat er te Maastricht 252 etablissementen met totaal 1283 arbeiders waren. De manufactuur van militaire uitrustingsstukken was het enige bedrijf van grote omvang, met 300 arbeiders. De hierop in grootte volgende bedrijven waren een papiermolen en een lakenfabriek met ieder 20 arbeiders. Het arbeidsloon kunnen we ruw geschat op een gemiddelde van 1,20 Franse francs per dag stellen. Het is opvallend dat de fabriek van militaire uitrustingsstukken veruit het hoogste gemiddelde loon betaalde, 2,00 francs per dag. De handel van Maastricht betekende in die tijd ook weinig. Er was geen handel-stimulerende nijverheid, en door gebrek aan verbindingen kon de stad geen profijt trekken van haar gunstige ligging. De weg naar Roermond was een 'schier onbruikbare aarden baan'; de Staten van Limburg noemden in het wegenplan van 1827 de aanleg van een rijksweg van Maastricht naar Nijmegen urgent.¹⁴ Van groot belang was de aanleg van de Zuid Willemsvaart, die in 1826 werd voltooid. Het industriegebied van

¹⁰ Maenen, Maastrichts sociaal-economische structuur, *Miscellanea Trajectensia*, pag. 606.

¹¹ Maenen, *Petrus Regout*, pag. 3.

¹² J. F. R. Philips, *Geschiedenis van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht*, Ms. Soc. Hist. Centrum pag. 22.

¹³ Maenen, *Petrus Regout*, Bijlage II, pag. 416 en vlg.

¹⁴ M. Hartgerink-Koomans, *Een spoorlijn voor Nederlands Limburg*, *Bijdragen Gesch. Ned.* 1962, pag. 88.

Luikerland en Maasvallei kreeg hierdoor een goede en goedkope verbinding met de benedenloop der grote rivieren. Voor Maastricht bood de aanleg van dit kanaal gunstige perspectieven. De Maastrichtse Kamer van Koophandel noemde in een brief aan de Gouverneur van Limburg het nieuwe kanaal 'een bron van voorspoed voor de toekomst'¹⁵ Garnizoen en vesting bleven voor het economisch leven van Maastricht van betekenis. In 1816 werd een aanvang gemaakt met de bouw van Fort Koning Willem. Een belangrijke verbetering van de werkgelegenheid in de stad was dit echter niet. De bouw van dit fort trok veel vreemden aan. Het burgerlijk armbestuur drong er herhaaldelijk bij de Luitenant Kolonel der Genie op aan zoveel mogelijk mensen uit de stad in te schakelen; het ging immers niet aan, om arbeiders van buiten de stad werk te geven, als tegelijkertijd Maastrichtse arbeiders ondersteund moesten worden.¹⁶ De inkrimping van het garnizoen in de jaren twintig was voor de economie van de stad nadelig. De opheffing van de fabriek van militaire uitrustingsstukken in 1825, toen dit werk aan de tuchthuizen werd toegewezen, was voor de stad bijna een ramp.¹⁷ Dat bij de weinig gunstige toestand van de handel en nijverheid de armoede onder de bevolking groot was, is vanzelfsprekend. De gegevens over de bedeling geven ons een beeld van die armoede. We moeten echter bedenken, dat het aantal bedeelden moeilijk als maatstaf te hanteren is om het levenspeil van de bevolking nauwkeurig vast te stellen. In het cijfermateriaal over de bedeling in het begin van de negentiende eeuw wordt geen onderscheid gemaakt tussen de echte pauper en de tijdelijk werkeloze. Mensen die door ziekte, gebrek of ouderdom niet in staat zijn om in hun levensonderhoud te voorzien, en anderen die wel kunnen arbeiden, maar voor wie er geen werkgelegenheid is, worden allemaal samengevat onder de term bedeelden.¹⁸ Wanneer we vernemen dat in de jaren 1818-1830 ongeveer 30% van de Maastrichtse bevolking werd bedield, moeten we bovendien bedenken dat niet ieder die als behoeftig stond ingeschreven, volkomen verstoken was van inkomsten uit eigen arbeid. Inschrijving bij het armbestuur gaf bij ziekte recht op gratis medische hulp, en bij overlijden betaalde het

¹⁵ Van Doorn, *Het nieuwe Tricht*, pag. 5.

¹⁶ Philips, *Burgerlijk Armbestuur*, pag. 7.

¹⁷ Maanen, *Maastrichts sociaal-economische structuur*, *Miscellanea Trajectensia*, pag. 617.

¹⁸ A. C. J. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte, De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de negentiende eeuw in Nederland*, Assen 1959, pag. 5.

armbestuur de lijk-kist en begrafenis.¹⁹ De cijfers aangaande de bedeling geven een te ongunstig beeld van de werkelijkheid. De conclusie, dat een aanzienlijk deel van de bevolking net op of beneden de grens van het bestaansminimum leefde, lijkt echter gewettigd. Deze indruk wordt versterkt door de gegevens over de belastingen. Volgens de belastingcoherien van 1821 was nauwelijks de helft van de Maastrichtse bevolking belastingplichtig. Van de 2736 aanslagen in de personele belasting over 1821 beliepen er slechts ruim 100 een groter bedrag.²⁰ Klachten uit die tijd willen ons wel doen geloven dat de bedeling de behoefte in de hand werkte door de prikkel tot arbeid en spaarzaamheid weg te nemen. Gezien het geringe bedrag der ondersteuning lijkt dit weinig aannemelijk. De ondersteuning bestond hoofdzakelijk uit het verstrekken in natura van brood, brandstoffen en geneesmiddelen. Een enkele maal werd een geldelijke ondersteuning van 50 cent per week gegeven. Bij de vaststelling van het bedrag aan geldelijke ondersteuning maakte men enig onderscheid naar afkomst en stand; een kapiteinsweduwe kreeg wekelijks een uitkering van een gulden.²¹

De economische situatie van Maastricht verschilde omstreeks 1830 aanzienlijk van die der overige zuidelijke provincies. Te Maastricht was de nijverheid nog vroeg-kapitalistisch, in de zuidelijke provincies daarentegen was globaal genomen het moderne kapitalisme reeds sterk doorgedrongen. Dit verschil valt te meer op, omdat Maastricht in cultureel, geestelijk, godsdienstig en politiek opzicht bij het zuiden hoorde. Een verklaring van dit verschil moeten we zoeken in een verschillende historische ontwikkeling. Vanaf de achttiende eeuw waren de Maastrichtse handel en nijverheid in hun ontwikkeling gehinderd door politieke versnippering van het omliggende gebied,²² tolleren en gebrek aan belangstelling bij de Staten-Generaal. In de Oostenrijkse Nederlanden werd vanaf het midden van de achttiende eeuw een politiek gevoerd, die gericht was op de vooruitgang van de nijverheid. Zo kon er zich een industrieel klimaat ontwikkelen, waardoor de mogelijkheden voor industriële ontwikkeling, welke het continentaal stelsel bood, benut konden worden. De economische politiek in de periode van het Verenigd Koninkrijk sloot welbewust

¹⁹ Philips, Burgerlijk Armbestuur, pag. 8-9.

²⁰ Philips, t.a.p. pag. 11.

²¹ Philips, t.a.p. pag. 12.

²² De als bijlage bij Spiertz, Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, gevoegde kaart, staatkundige situatie (1785-1794) rondom Maastricht, brengt deze toestand zeer duidelijk in beeld.

bij deze feitelijke ontwikkeling aan. Door gebrek aan grondstoffen en verbindingen was Maastricht geen gunstige vestigingsplaats voor groot-industrie. De periode, die inzette met het uitbreken van de Belgische opstand en afgesloten werd door het scheidingsverdrag van 1839, is een der moeilijkste uit Maastricht's sociaal en economisch verleden geweest: bedrijfsleven en handel gingen grotendeels teniet, de armoede nam ontstellende vormen aan.²³ Vooral de eerste tijd van de belegstaat was voor de bevolking uitermate zwaar. Generaal Dibbets rapporteerde op 24 februari 1831 aan het Departement van Oorlog: 'De geringe burgerklasse begint door haar behoeften werkelijk mededogen te verwekken, de middenstand ziet zich te redden, voor de armen wordt door mijne medewerking en de stedelijke regering zorg gedragen, maar voor eerstgemelden, die zich niet geheel als arm kunnen opgeven, is geen uitkomst: alle nering en bedrijven staan sedert vier maanden stil en kan deze staat van zaken niet lang blijven voortduren zonder dat velen te gronde gaan.'²⁴ Tijdens de wintermaanden 1830/31 bedroeg het aantal behoeftigen, die geheel zonder middel van bestaan waren, 6796 personen,²⁵ of ongeveer een derde deel van de bevolking, die op 1 januari 1830 24.444 personen telde.²⁶ Het burgerlijk armbestuur kon de toestand niet langer het hoofd bieden en verzocht de stedelijke overheid om een driemaandelijkse toelage. Bij de gestegen nood waren de middelen, waarover het armbestuur beschikte, aanzienlijk verminderd; veel van de bezittingen van het armbestuur, waarvan de inkomsten aan bedelingen konden worden besteed, lagen in België. Het gemeentebestuur meende niet in te kunnen gaan op het verzoek om een regelmatige toelage; men was bang een precedent te scheppen. Er werd besloten de gezamenlijke instellingen van weldadigheid van gemeentewege een subsidie van 500 gulden te verlenen. In 1833 was het armbestuur genoodzaakt te gaan bezuinigen op de bedeling. De brooduitdeling werd toen aan de volgende voorwaarden gebonden: een inkomen van beneden fl. 1,80 per week, minstens drie kinderen, inschrijving in een ziekenbeurs, inenting tegen pokken.²⁷

De gevolgen die de belegstaat had voor het sociaal-economisch leven van Maastricht, hadden een verlamrende werking op de bevolkings-

²³ Maenen, Petrus Regout, pag. 9.

²⁴ v.d. Kemp, Maastrichts Belegstaat, pag. 180.

²⁵ Philips, Burgerlijk Armbestuur, pag. 17.

²⁶ Opgave Volkstelling Centraal Bureau voor de Statistiek, Gemmeke, Maastricht, pag. 46.

²⁷ Philips, Burgerlijk Armbestuur, pag. 17.

ontwikkeling. Op 1 januari 1830 telde Maastricht 24.444 inwoners en op 1 januari 1840 25.483.²⁸ Dit betekent een gemiddelde jaarlijkse toename van 0,41%. Deze geringe stijging van het bevolkingscijfer moeten we in verband brengen met het feit dat veel burgers de stad in deze jaren verlaten hebben. Helaas beschikken we niet over migratiecijfers van deze periode. Van meer betekenis dan het aantal mensen dat wegtrok, is wie de stad verlaten hebben. We beschikken over twee indelingen van de Maastrichtse bevolking naar welstand en beroep, van respectievelijk 1830 en 1841. Verbeet geeft de volgende globale indeling voor 1830:²⁹

vermogenen	5%
ambtenaren, leger	10%
middenstand	15%
nijverheid	15%
dagloners, werknemers	25%
bedeelden	30%

Hierin heeft het begrip middenstand de moderne betekenis van kleinhandel. Aangezien Verbeet deze indeling geeft in een gedenkboek van de Middenstandsvereniging, lijkt het aannemelijk dat hij de beroepsgegevens van de Volkstelling van 1830 zodanig gegroepeerd heeft, dat de groep, die hij 'middenstand' noemt, meer omvat dan alleen de kleine neringdoenden. Bovendien waren er zeer welgestelde neringdoenden. De Weduwe Regout, die een 'wel gekalanten winkel' dreef, liet bij haar dood in 1835 een vermogen na, dat geschat is op 105.284 gulden.³⁰ Aldegonda Regout-*Hoeberechts*, die een van de acht kinderen was van de weduwe *Hoeberechts-Botti*, 'fabrikantse van hoeden', kreeg als bruidschat en erfenis 5704 gulden mee.³¹ Philips geeft op basis van fiscale gegevens een indeling van de Maastrichtse bevolking naar welstand voor 1841.³²

welgestelden en gegoeden	nauwelijks	12%
volksklasse	meer dan	50%
behoeftegen	ongeveer	35%

Een vergelijking van beide indelingen wijst erop, dat uit de hogere

²⁸ Gemmeke, Maastricht, pag. 46.

²⁹ G. J. B. Verbeet, *De Middenstand van Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw in het kader van de sociaal-economische ontwikkeling van de stad in die tijd*. Gedenkboek Katholieke Maastrichtse Middenstand, 1962, pag. 12.

³⁰ Maenen, *Petrus Regout*, pag. 89.

³¹ Maenen, t.a.p. pag. 86 en 89.

³² Philips, *Burgerlijk Armbestuur*, pag. 22.

beroeps- en inkomensgroepen velen de stad tijdens het beleg hebben verlaten. In de jaren van de opstand verminderde de differentiatie in de sociale gelaagdheid van de Maastrichtse bevolking. Niet alleen fiscaal, maar ook maatschappelijk betekende dit een verarming van de stad. De vraag rijst in hoeverre het meer eenzijdig worden van de sociale gelaagdheid van de bevolking de ontwikkeling van het 'leefklimaat' in de stad heeft geremd. Het feit van de 'sociale verarming' mag men niet uit het oog verliezen, wanneer men over de opvallend grote onmaatschappelijkheid te Maastricht spreekt.

Ook in meer rechtstreekse zin had de belegstaat een grote invloed op het economisch leven van Maastricht. Door het militaire isolement kon de stad haar functie als centrum van kleinhandel voor het omringende platteland niet meer uitoefenen. De bloeiende handel in koloniale waren met Duitsland ging verloren; het herstel van deze handel werd als eerste motief aangevoerd in het wetsontwerp, dat op 2 mei 1842 bij de Staten-Generaal werd ingediend ter goedkeuring van een geldlening voor de aanleg van de spoorlijn Aken-Maastricht.³³ De belegstaat heeft – achteraf gezien – ook economisch gunstige gevolgen voor Maastricht gehad. In die jaren werd de grondslag gelegd van een nieuw, industrieel Maastricht.

Petrus Regout dreef een groot- en kleinhandel in glas- en aardewerk. Toen in 1834 de invoer van Belgische grondstoffen en half fabriekaten werd toegestaan, op voorwaarde dat ze in de stad zouden bewerkt of verwerkt worden, schafte Regout een stoommachine aan, en breidde hij zijn glasslijperij, die sinds 1830 tot bijna algeheel verval was geraakt, aanzienlijk uit: het manufaktuurtje groeide uit tot fabriekmatig groot-bedrijf.³⁴ In 1836 begon hij met de fabricage van aardewerk. Twee jaar later besloten de Belgische glasfabrikanten aan Regout geen ongeslepen glas en kristal meer te leveren. Deze maatregel had de volkomen ondergang van Regout's slijperij ten doel, maar Regout antwoordde met de oprichting van een eigen glas- en kristalblazerij. Bij deze ondernemingen speculeerde Regout erop, dat Maastricht, in tegenstelling tot het overige opstandige gebied, een Nederlandse stad blijven zou; hij zou dan de Nederlandse markt in glas- en aardewerk kunnen veroveren.³⁵ In deze ontwikkeling hebben de volgende factoren een grote rol gespeeld: de te Maastricht aanwezige arbeidskrachten en het eigen kapitaal van Regout. Door de in de stad aan-

³³ Hartgering-Koomans, Spoorlijn, Bijdragen 1962, pag. 96.

³⁴ Maenen, Petrus Regout, pag. 19.

³⁵ Maenen, t.a.p. pag. 89.

wezige 'bevolkingssamenballing'³⁶ kon de industrie de nodige arbeidskrachten tegen lage lonen ter plaatse aantrekken. Het arbeidspotentieel was zo groot, dat ook bij de hoge vlucht die de industriële ontwikkeling later in de eeuw nam, het verschijnsel trek naar de stad, slechts geringe betekenis hebben zou. Hier zullen we later op terugkomen. Generaal Dibbets zag in, dat verruiming van de werkgelegenheid, orde en rust binnen de vesting zou bevorderen; in zakelijke aangelegenheden gaf hij Regout steeds medewerking.³⁷ Het eigen kapitaal van Regout was voor die tijd niet onaanzienlijk. Hij erfde fl. 35.094, zijn echtgenote bracht fl. 5.704 mee, zodat hij, ongeacht eigen besparingen, over een kapitaal van ruim 40 mille kon beschikken.³⁸ Het is zeer de vraag of Regout zonder dit eigen kapitaal ooit de kans zou hebben gekregen zijn ondernemerscapaciteiten te ontplooiën. Nu was hij in staat zijn zaken redelijk groot op te zetten en nieuwe financieringsmiddelen aan te trekken; het is de eerste losrakende steen, die een lawine veroorzaakt.

De betekenis van deze ontwikkeling voor Maastricht kan moeilijk overschat worden. We hebben gezien dat de betrekkelijke bloeiperiode van de stad in de achttiende eeuw te danken was aan haar functie als vesting en garnizoensstad. Toen de vesting werd opgeheven en het grote garnizoen verdween, had de industrie reeds vaste voet in Maastricht. De nieuwe ondernemingen, die tussen 1835 en 1850 te Maastricht werden opgericht en waarvan Regout's bedrijf het eerste was, gaven de stad een geheel nieuwe economische structuur en voortkwamen dat Maastricht een weliswaar mooi, maar dood vestingstadje worden zou.³⁹ De industriële functie zou langzamerhand de voornaamste functie van Maastricht worden. Het feit dat Maastricht de eerste Nederlandse industriestad werd, bracht met zich mee, dat de stad alle nadelen ondervond van de uitsluitend op de handel gerichte economische politiek der Nederlandse regering. De betekenis van de industriële ontwikkeling van Maastricht komt nog sterker naar voren, als we bedenken hoe de nieuwe grenzen de ontwikkeling van groothandel, kleinhandel en dienstverlenende bedrijven belemmerden. Maastricht kwam immers met slechts een strook van $2\frac{1}{2}$ km.

³⁶ H. C. W. Roemen, Maastricht, Een geografische - hoofdzakelijk economisch-geografische - beschrijving en verklaring van de agglomeraties in de gemeente Maastricht, Maastricht, 1947, pag. 85.

³⁷ Maenen, Petrus Regout, pag. 88.

³⁸ Maenen, t.a.p. pag. 89.

³⁹ Maenen, Maastrichts sociaal-economische structuur, Miscellanea Trajectensia, pag. 620.

breedte om de vestingwerken heen, op de Belgische Maasoever te liggen. Het gemeenteverslag van 1851 stelt vast: 'de groot- en kleinhandel zijn steeds kwijnende door onze afgezonderde toestand'; in 1867 zegt het gemeenteverslag: 'zolang de opheffing der tolliniën tot de vrome wensen blijft behoren, kunnen de Belgische dorpen niet, gelijk vóór 1830, zich te Maastricht van winkelwaren komen voorzien, de hoofdoorzaak van de ongunstige toestand onzes kleinhandels.'⁴⁰

Gezien in het licht van de latere ontwikkeling, kunnen we tenminste één uitspraak van een van Regout's zonen voor de Parlementaire Enquête Commissie in 1887 onderschrijven: 'Als niet door de energie van mijn vader fabrieken in Maastricht waren opgericht, dan zou men eens zien wat een armzalig plaatsje Maastricht zou wezen.'⁴¹

De activiteiten van Regout bleven niet beperkt tot de glas- en aardewerf-fabriek. In 1834 richtte hij met zijn broer Thomas en zijn zwager J. G. Lambriex, een spijkerfabriek op. In 1842 stichtte hij een geweerfabriek. In 1846 verwierf hij de concessie voor een gasfabriek. In 1850 was hij een van de mede-oprichters van de papierfabriek 'Lhoëst-Weustenraad en Cie'. Bij al deze activiteiten ging het om produkten waaraan Nederland gebrek had ten gevolge van de afscheiding van België. Na 1839 ondervond de jonge industrie van Maastricht zware concurrentie van België. De spijkerfabriek had in 1843 nog maar 25 man in dienst van de 150 à 200, die er eertijds werk vonden.⁴² De glasfabriek was in 1842 tot op de helft verminderd en de papierfabriek werkte met onderbrekingen.⁴³ De verslagen van de Kamer van Koophandel en van Gedeputeerde Staten van 1843 vermelden uitbreiding der fabrieken en toeneming van de afzet. Deze opleving bleek niet van grote kracht. De jaren 1846-1849 was een moeilijke tijd voor de glas- en aardewerf-fabrieken; in 1848 werden 136 werklieden ontslagen, terwijl de overige 450 nog maar halve dagen werkten.⁴⁴ De economische kwetsbaarheid van de volksmassa uitte zich fel toen de eerste levensbehoeften in prijs stegen. De winter van 1844/45 was uitzonderlijk streng, in 1845 mislukte de aardappeloogst en in 1846 de roggeoogst. Het aantal bedeeden steeg enorm:⁴⁵

1844	33% van de bevolking
1845	47%
1846	50%

Het aantal bedeeden handhaafde zich de volgende jaren op dit zeer

⁴⁰ Roemen, Maastricht, pag. 196.

⁴¹ Maenen, Petrus Regout, pag. 402.

⁴² Maenen, t.a.p. pag. 26.

⁴³ Maenen, t.a.p. pag. 27.

⁴⁴ Maenen, t.a.p. pag. 28.

⁴⁵ Philips, Brugerlijk Armbestuur, pag. 25.

hoge peil. Als oorzaken van deze stijging noemt het armbestuur: 'de belastingen op de eerste levensbehoeften, de ongenoegzaamheid van werk, de laagte van de dag- en weelonen, het getal onberaden huwelijken, de bedelarij, luiheid en ongebondenheid'.⁴⁶

De ontwikkeling van de Maastrichtse industrie in de vijftiger jaren vertoont een gunstiger beeld. Nieuwe bedrijven werden opgericht en het aantal arbeiders nam toe, zoals blijkt uit het volgende overzicht van het aantal arbeiders per fabriek.⁴⁷

		1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
Aardewerk:											
Regout	(1834)	655	900	1040	1250	1200	1200	1100	1300	1400	1535
Clermont	(1850)	10	107	189	217	243	243	185	185	185	188
Bosch	(1853)	-	-	30	30	55	65	67	70	60	100
Papier:											
Lhoëst	(1852)	-	49	140	150	150	140	190	290	400	400
Rutten	(1853)	-	-	30	30	30	49	49	49	49	49
Clareboets	(1853)	-	-	49	49	49	50	50	50	50	50
Dekens:											
Hanckar	(1851)	35	50	35	50	50	45	35	35	35	35

De mechanisering der fabrieken ontwikkelde zich in een hoog tempo. De Maastrichtse industrie was ver vooruit op de industriële ontwikkeling van Nederland; de machines moesten uit het buitenland worden ingevoerd.⁴⁸ Het volgend staatje laat de ontwikkeling van de mechanisering zien.⁴⁹

jaar	aantal stoommachines	totaal arbeidseffect van de stoommachines uitgedrukt in P.K.	aantal stoomketels
1852	15	144	20
1853	20	245	26
1855	22	268	23
1856	21	274	26
1857	24	332	28
1858	29	479	31
1859	31	401	36
1860	34	489	38

⁴⁶ Philips, t.a.p. pag. 23.

⁴⁷ Samengesteld op basis der gegevens van de gemeenteverslagen. v. Doorn, Het nieuwe Tricht, pag. 23.

⁴⁸ v. Doorn, t.a.p. pag. 31.

⁴⁹ v. Doorn, *ibid.* Het jaar 1854 ontbreekt.

De uitbreiding en mechanisering der fabrieken deed de vraag ontstaan naar moderne verbindingen. Al in 1835 was er vanuit handelskringen geïnformeerd naar de mogelijkheid een spoorlijn Maastricht-Aken aan te leggen, maar gezien de politieke toestand adviseerde de gouverneur de gedachte te laten rusten tot betere tijden. In 1841 benaderden twee bestuursleden van de Kamer van Koophandel en de fabrikanten Regout en Clermont de gouverneur opnieuw over dit project. Ze kregen de gelegenheid hun plan uiteen te zetten in een audiëntie bij Koning Willem II, toen deze in juni 1841 Limburg bezocht. Als argument brachten ze naar voren, dat Maastricht een vooruitgeschoven post van de Nederlandse export zou kunnen worden, aangezien de stad door dichtbevolkte buitenlandse streken was omringd. Bovendien zou bij een verbeterde afvoer de steenkool uit Kerkrade tegen die uit het Luikse kunnen concurreren, zodat de investeringen in de Kerkradse mijnen zouden gaan renderen.⁵⁰ De spoorlijn naar Aken zou moeten aansluiten bij de Zuid-Willemsvaart en zo het Westen van het land met de Kerkradse mijn en met het gebied van Aken en Keulen verbinden; de spoorlijn Aken-Keulen was toen in aanbouw. De plannen werden op enigszins andere wijze dan aanvankelijk bedoeld, gerealiseerd. De regering moest van deelneming in het project afzien, omdat de Kamercommissie de voorgestelde geldlening als bevoordeling van een gewest zag.⁵¹ Een particuliere maatschappij nam de bouw ter hand. Ten einde de aansluiting op de Zuid-Willemsvaart te vergemakkelijken, had men het eindpunt van de spoorlijn bij het bassin van het kanaal te Maastricht gedacht. Om strategische redenen werd dit niet gerealiseerd, het station kwam op de rechter Maasoever buiten de poort van Wijk.⁵² In 1853 werd de spoorlijn Maastricht-Aken in gebruik genomen. Het is opvallend dat ook de twee volgende spoorlijnen vanuit Maastricht verbindingen met het buitenland waren. Dat eerst de buitenlandse verbindingen werden aangelegd, wordt wel eens gezien als bewijs van 'het sterk op het buitenland georiënteerd zijn' van Maastricht.⁵³ Nu we de achtergronden van de totstandkoming van de lijn naar Aken kennen, weten we dat de bedoeling hiervan juist was Maastricht hechter in het Nederlandse economisch leven in te voegen. Bovendien

⁵⁰ Hartgering-Koomans, Spoorlijn, Bijdragen, 1962, pag. 92.

⁵¹ Hartgering-Koomans, t.a.p. pag. 98.

⁵² Hartgering-Koomans, t.a.p. pag. 108.

⁵³ Limburg, Van Ploeg tot Afbouwhamer, onder redaktie van M. Kemp, Maastricht, 1939, pag. 7 en Maenen, Petrus Regout, pag. 41.

hangt de volgorde van de Maastrichtse spoorlijnen samen met het verschil in technische en economische ontwikkeling tussen Nederland en het omringende buitenland. De buitenlandse spoorwegverbindingen van Maastricht gaven aansluiting op een spoorwegnet. Toen de concessie werd aangevraagd de spoorlijn van Aken naar Maastricht tot Hasselt door te trekken, diende een Belgische combinatie de aanvraag in voor concessie Antwerpen-Hasselt.⁵⁴ Op 1 oktober 1856 werd de dienst tot Landen geopend. Inmiddels werden voorbereidingen getroffen voor de tot standkoming van een spoorwegverbinding Maastricht-Luik, die in november 1861 geopend werd. Eerst daarna werden plannen gemaakt voor een spoorlijn Maastricht-Venlo, die via Arnhem en 's Hertogenbosch aansluiting zou moeten geven op de zich toen langzaam ontwikkelende spoorlijnen in Nederland. In 1865 werd de spoorlijn Maastricht-Venlo geopend.

Ondanks de gunstige ontwikkeling van de Maastrichtse fabrieken in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw, nam het pauperisme toe: het aantal behoeftigen steeg tot 57% van de bevolking.⁵⁵ De jonge industrie was nog niet in staat het verlies aan werkgelegenheid in handel en ambacht te compenseren. De centrumfunctie van de stad herstelde zich niet; het garnizoen werd steeds verder ingekrompen, aan de vesting werd niet meer gewerkt.

De ongezonde economische toestand van Maastricht kwam in velerlei vormen in het maatschappelijk leven tot uiting: het grote leger van 'beroepswerkelozen'; een zwakke gezondheid en veelvuldige ziekten onder de volksklasse, waarbij vooral tyfus, pokken, mazelen, roodvonk, en bij geregelde tussenpozen ook cholera, op grote schaal voorkwamen; een groot aantal geestelijk en lichamelijk onvolwaardigen; verslaving aan sterke drank; een groot aantal onberaden huwelijken; veel echtscheidingen; een zwakke moraliteit, met name het veelvuldig voorkomen van geslachtsziekten; analfabetisme; hoge criminaliteit; en tenslotte een – zelfs naar de opvattingen van die tijd – zeer ontoereikende huisvesting, zoals blijkt uit de opmerking, dat in de meeste huisgezinnen 'slechts ene legerstede voor kinderen van beiderlei kunne voorhanden is'⁵⁶. Een kwantitatieve aanduiding van de ongezonde maatschappelijke toestand in Maastricht zien we in de bevolkingcijfers. Ondanks de hoge geboortecijfers vertoont de Maastrichtse bevolking in de negentiende eeuw slechts een langzame 'natuurlijke groei'; de sterftcijfers deden het effect van de hoge

⁵⁴ Hartgering-Koomans, Spoorlijn, Bijdragen, 1962, pag. 113.

⁵⁵ Philips, Burgerlijk Armbestuur, pag. 27.

⁵⁶ Philips, *ibid.*

geboortecijfers vrijwel teniet. Ter vergelijking plaatsen we in onderstaand overzicht⁵⁷ naast de geboorte- en sterftcijfers van Maastricht die van provincie en rijk.

Gemiddelde geboortecijfers per 1000 inwoners.

Periode	Maastricht	Limburg	Nederland
1851-1859	34,64	29,62	33,84
1860-1869	33,28	31,26	35,23
1870-1879	35,52	32,53	36,24
1880-1889	35,61	31,12	34,68
1890-1899	36,56	31,57	32,73
1900-1909	34,99	33,53	31,03

Gemiddelde sterftcijfers per 1000 inwoners.

Periode	Maastricht	Limburg	Nederland
1851-1859	26,90	22,02	25,49
1860-1869	26,08	22,49	24,80
1870-1879	27,09	22,27	24,49
1880-1889	23,99	20,17	21,27
1890-1899	24,08	19,49	18,67
1900-1909	22,03	18,26	15,69

Rond 1880 begon pas een daling van het sterftcijfer op te treden, maar die daling was minder sterk dan in het gemiddelde cijfer van het rijk. De bevolkingstoename van Maastricht in de negentiende eeuw werd geheel door de natuurlijke groei bepaald; de migratie heeft overwegend negatief gewerkt.⁵⁸

Periode	Geboorteoverschot gemiddeld per jaar per 1000 inwoners	Migratiesaldo gemiddeld per jaar per 1000 inwoners	Bevolkingstoename gemiddeld per jaar per 1000 inwoners
1851-1859	7,74	2,13	9,87
1860-1869	7,20	-0,05	7,15
1870-1879	8,43	-2,25	6,18
1880-1889	11,62	1,57	13,19
1890-1899	12,48	-4,86	7,62
1900-1909	12,96	-3,74	9,22

Ramaer heeft vastgesteld, dat de bebouwing van Maastricht vanaf 1600 tot ongeveer 1870 nagenoeg niet veranderd is.⁵⁹ Het constant blijven van het aantal woonhuizen bij een toenemende bevolking betekent een vergroting van het gemiddeld aantal bewoners perhuis.

⁵⁷ Gemmeke, Maastricht, pag. 85-86. ⁵⁸ Gemmeke, t.a.p. pag. 110.

⁵⁹ Ramaer, Middelpunten van bewoning, T.A.G. 1921, pag. 35.

Volgens Van der Aa telde Maastricht in 1845 22.600 inwoners, het garnizoen van 3000 man niet meegerekend, en 2719 woonhuizen, bewoond door 4270 huisgezinnen.⁶⁰ Hieruit kunnen we berekenen:

de gemiddelde gezinsgrootte	5,3
het gemiddeld aantal bewoners per huis	8,3
het gemiddeld aantal gezinnen per huis	1,57

Kamerwoningen moeten dus in 1845 al een veel voorkomend euvel zijn geweest. We kunnen met Maenen⁶¹ instemmen in zijn oppositie tegen Litjens, die de stelling poneert, dat de slechte woningtoestanden te Maastricht pas na 1870 zijn ontstaan.⁶² Roemen heeft in meer algemene termen geponeerd: 'Het is onjuist de sociale wantoestanden die in de loop der vorige eeuw te Maastricht heersten, toe te schrijven aan de industrie, aangezien reeds voor haar opkomst slechte sociale toestanden bestonden'⁶³ Sprekend over de oorzaken van de onmaatschappelijkheid te Maastricht, wijst Litjens op de groot-industrie en de slechte woningtoestanden.⁶⁴ Dit is een vrij algemeen bestaande opvatting, welke Maenen terecht en kennelijk met genoegen ontzenuwd heeft.⁶⁵ Doch ook Maenen lijdt aan een zekere eenzijdigheid. Sociale wantoestanden en met name slechte woningtoestanden, veroorzaken onmaatschappelijkheid. Te Maastricht was deze oorzaak van onmaatschappelijkheid aanwezig, eer de moderne groot-industrie zich had ontplooid. De industrie heeft de sociale wantoestanden niet veroorzaakt, maar eenmaal tot ontplooiing gekomen, heeft de industrie geen einde gemaakt aan de sociale wantoestanden; de industrie heeft zelfs verzuimd iets te doen om aan het verergeren van die wantoestanden een halt toe te roepen. Maenen citeert met instemming de conclusie van Philips: 'De werknemers in de grootbedrijven, de glas- en aardewerkfabrieken, de papier- en wapenfabrieken kwamen slechts bij uitzondering voor ondersteuning in aanmerking; de overige arbeiders vielen echter regelmatig eens of meermalen per jaar in de termen van de bedeling. Vooral de vele losse arbeiders, die op de uitvoering van grote openbare werken waren aangewezen, moesten op gezette tijden bij het Armbestuur om hulp aankloppen.'⁶⁶ De

⁶⁰ A. J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, der Nederlanden. Dl. VII; Gorichem 1846, p. 545.

⁶¹ Maenen, Petrus Regout, pag. 49-50.

⁶² H. P. M. Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, Assen, 1953, pag. 121.

⁶³ Stelling II, gevoegd bij de dissertatie van Roemen, Maastricht.

⁶⁴ Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 39.

⁶⁵ Maenen, Petrus Regout, pag. 49-50.

⁶⁶ Maenen, t.a.p. pag. 49.

termen om in de bedeling te vallen waren kennelijk vast werk - werkeloosheid. Dat de fabrieksarbeiders in vergelijking met de anderen goed af waren omdat ze vast werk hadden, zegt hoegenaamd niets over hun levensstandaard. Zoals we later nog zullen zien moesten de fabrieksarbeiders zelfs loonsverlagingen accepteren: het enige alternatief was werkeloosheid. Het scheppen van werkgelegenheid is de enige maatschappelijke betekenis, welke de industriële ontwikkeling te Maastricht heeft gehad in de negentiende eeuw.

Het archief van het Burgerlijk Armbestuur van na 1854 geeft weinig houvast om een inzicht te krijgen in het pauperisme van die tijd. De nieuwe armenwet van dat jaar beperkte de werkzaamheden van het Burgerlijk Armbestuur op het gebied van de armenbedeling, om prioriteit te geven aan de kerkelijke en particuliere instellingen van liefdadigheid. Dat het aantal door het Armbestuur bedeeden terugliep van 9200 in 1855 tot 6460 in 1860 is geen aanwijzing voor een verbetering van de levensomstandigheden.⁶⁷ In de strenge winter van 1861 begonnen Armbestuur en bijzondere instellingen van liefdadigheid samen te werken. Gelden door het Armbestuur verstrekt werden door de bijzondere instellingen verdeeld. In het licht van de latere ontwikkeling, met name het in opstand komen van de massa tegen het bestaande sociaal-economisch bestel, kunnen we ons afvragen, of de inschakeling van de kerkelijke instellingen van liefdadigheid in de bedeling niet mede er oorzaak van is geweest, dat de volksmassa de kerk met het kapitalistisch stelsel identificeerde.

In de jaren 1860-1870 beleefde de Maastrichtse industrie een bloeiperiode. De fabrieken breidden zich uit, zoals blijkt uit het aantal arbeiders.⁶⁸

Fabrieken		1860	1864	1871
aardewerk	Regout	1535	1568	2478
	Ceramique	188	148	325
papier	I. hoest	400	725	639
	Rutten	49	65	64
	Clareboets	50	60	67
dekens	Hanckar	35	66	55
tabak	Philips	32	35	90
wapens	Stevens	132	140	300

⁶⁷ Philips, Burgerlijk Armbestuur, pag. 29.

⁶⁸ v. Doorn, Het nieuwe Tricht, pag. 43.

De algemene welstand van de bevolking bleef echter gering. Het cohier van de hoofdelijke omslag van 1871 vermeldt nauwelijks de helft van de Maastrichtse bevolking als belastingplichtig; van de ruim 3000 contribuabelen had 85% een inkomen van minder dan fl. 1000,— per jaar, terwijl slechts 196 belastbare inkomens van meer dan fl. 2000,— vermeld worden. Voor het hoogste inkomen te Maastricht in 1871 staat genoteerd Petrus Regout met fl. 14.620,—, gevolgd door Jhr. Mr. van der Does de Willebois, Commissaris des Konings, met fl. 9000,—. De massa van de Maastrichtse bevolking bestond uit paupers, zoals ook blijkt uit het feit dat in 1871 80% van de huwelijken voor de burgerlijke stand gratis werden gesloten, en dat 60% van de overledenen kosteloos werden begraven.⁶⁹ De eerste berichten over kinderarbeid te Maastricht, een ander symptoom van pauperisme, dateren van omstreeks 1860. Het Burgerlijk Armbestuur reageert dan op klachten over kinderarbeid door kinderkleding beschikbaar te stellen, op voorwaarde dat de kinderen naar school gaan. In 1862 wordt bij het verlenen van onderstand steeds de voorwaarde gesteld, dat de ouders hun kinderen beneden twaalfjarige leeftijd naar school sturen.⁷⁰

In 1878 beginnen de verslagen van de Kamer van Koophandel over een ongunstige toestand der fabrieken te spreken. Gedurende 25 jaar keren steeds dezelfde uitdrukkingen terug: 'niet verbeterd', 'steeds achteruitgaand', 'even ongunstig als het vorig jaar'.⁷¹ De Nederlandse vrijhandelspolitiek en het protectionisme van de omringende landen waren nadelig voor de Maastrichtse industrie. De maatschappelijke gevolgen van de moeilijke concurrentiepositie waren: ontslag van arbeiders, sluiting van bedrijven, loonsverlaging. Het lijkt niet juist de malaise uitsluitend aan de vrijhandelspolitiek toe te schrijven. Sommige ondernemers waren te conservatief om met de tijd mee te gaan. In enige bedrijfstakken ging een lokale concentratie optreden, waardoor de concurrentie voor andere bedrijven verhevigd werd. Er had een selectieproces plaats, waarbij alleen zij die sterk stonden of zich wisten aan te passen, zich staande konden houden.⁷² In de voornaamste tak van de Maastrichtse nijverheid, de glas- en aardewerkindustrie, valt in het laatste kwart van de negentiende eeuw een rustige voor-

⁶⁹ Gegevens uit de gemeente verslagen en belastingcohierien bij Philips, Burgerlijk Armbestuur, pag. 51.

⁷⁰ Philips, t.a.p. pag. 34.

⁷¹ v. Doorn, *Het nieuwe Tricht*, pag. 50-51.

⁷² v. Doorn, t.a.p. pag. 52.

uitgang te constateren. De bedrijven van Petrus Regout konden de Kamer van Koophandel ieder jaar melden, dat de toestand 'vrij geregeld' was. In deze sektor van nijverheid werden nieuwe fabrieken opgericht, de porceleinfabriek Louis Regout en Co in 1883, en de vloertegelfabriek Alfred Regout in 1888.⁷³

Volgens een opgave, die als bijlage bij het verslag van de Parlementaire Enquête Commissie van 1887 is gevoegd,⁷⁴ telde Maastricht 369 patentplichtige bedrijven, d.w.z. fabrieken en ambachtswerkplaatsen, waar behalve de eigenaar nog een of meer gehuurde arbeidskrachten werkzaam waren. Onder dit aantal werd een groot getal kleinere bedrijven gerekend, als meubelmakers, schoenmakers, kleermakers, modisten, naaisters enz., en verder een uiteenlopende rij van verzorgende bedrijven, zoals brouwerijen – 23 in aantal –, branderijen, zout- en zeepziederijen, tabak- en sigarenfabrieken, drukkerijen enz. In totaal waren 1148 personen, inclusief de eigenaars, in deze verzorgende nijverheid werkzaam. Slechts 18 ondernemingen hadden 20 of meer arbeiders in dienst: twee aardewerkfabrieken, de papierfabriek, de geweerfabriek, de spijkerfabriek, twee ijzergieterijen, een kachelsmederij, een dekenfabriek, een brouwerij, een zoutziederij, een fabriek van behangselpapier, twee drukkerijen, drie tabakverwerkende fabrieken, en een aannemersbedrijf. Bij deze 18 ondernemingen werken totaal 5168 arbeiders; hiervan waren er alleen bij de Firma P. Regout en Cie 3209 in dienst.

Alvorens de verdere ontwikkeling van de volkshuisvesting te Maastricht aan de orde te stellen, komt het gewenst voor enkele opmerkingen te maken over de bevolkingscijfers, die met onderling grote verschillen in de literatuur voorkomen. De demografisch-historische studie van Gemmeke heeft in deze verwarde situatie klaarheid geschapen. Bij de evaluatie van de verschillende bronnen en hun gebruik in de literatuur volgen we Gemmeke.⁷⁵ Het Centraal Bureau voor de Statistiek vat in de Gemeentelijke Demografische Documentatie onder de naam Maastricht de cijfers van deze gemeente met die van de voormalige gemeenten Oud-Vroenhoven en St. Pieter samen. Van Doorn heeft deze bron gevolgd. Het is misleidend hier zonder meer van Maastricht te spreken. Dat men dit toch doet, komt voort uit het verlangen continuïteit in de gegevens te scheppen, ondanks

⁷³ v. Doorn, t.a.p. pag. 53-54.

⁷⁴ J. F. R. Philips, Een periode van sociale kentering, *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht, 1962, pag. 669.

⁷⁵ Gemmeke, Maastricht, pag. 25, 26, 31, 48.

de annexaties van 1920. Men rekent de bevolking van Oud-Vroenhoven en St. Pieter ook al in de negentiende eeuw bij die van Maastricht. Maar de gezochte continuïteit wordt op deze wijze niet verkregen. Immers de annexatie van 1920 omvatte niet alleen de gemeenten Oud-Vroenhoven en St. Pieter met tesamen 6767 inwoners. In 1920 annexeerde Maastricht ook delen van de gemeenten Ambij, Gronsveld, Heer en Meerssen, welke tesamen 5601 inwoners telden. Het is ontoelaatbaar om vanwege continuïteit in de gegevens een reconstrue te maken, waar ruim 45% van de op geannexeerd gebied woonachtige bevolking niet bij betrokken is. Maenen gebruikt voor de jaren na 1851 de bevolkingscijfers die in de gemeenteverslagen worden vermeld. Deze kunnen echter niet als volkomen betrouwbaar worden beschouwd, tengevolge van onnauwkeurige opgaven. Vrijwel unaniem beschouwt men de resultaten van de tienjaarlijkse algemene volkstellingen als bindend voor de stand van de bevolking; aan de hand van deze uitslagen corrigeren alle andere bronnen hun cijfers. Roemen volgt de gegevens van de volkstellingen. Gemmeke deelt mee, dat hem door het C.B.S. een opgave is verstrekt van de resultaten van de volkstellingen voor de gemeenten Maastricht, Oud-Vroenhoven en St. Pieter afzonderlijk. Deze cijfers verdienen in het kader van ons onderwerp ongetwijfeld de voorkeur, niet alleen omdat ze historisch verantwoord zijn, maar ook omdat we de sprong in de bevolkingscurve bij 1920 toch buiten beschouwing laten kunnen. De resultaten van de volkstellingen geven we hier weer.⁷⁶

	Maastricht	Oud-Vroenhoven	St. Pieter	Totaal
1 jan. 1830	24.444	1220	666	26.330
1 jan. 1840	25.483	1461	700	27.644
19 nov. 1849	25.140	1264	647	27.051
31 dec. 1859	27.028	1325	794	29.147
1 dec. 1869	27.808	1397	840	30.045
31 dec. 1879	28.557	1568	990	31.115
31 dec. 1889	32.078	1759	1134	34.971
31 dec. 1899	34.220	2300	1450	37.970
31 dec. 1909	37.483	3638	2058	43.179

Bij de bespreking van de bevolkingsgroei van Maastricht hebben we al gewezen op het merkwaardige feit, dat Maastricht als opkomende industriestad een negatief migratiesaldo had. Om dit verschijnsel nader te onderzoeken, moeten we de migratiesaldi van Maastricht en van de omliggende gemeenten vergelijken.⁷⁷

⁷⁶ Gemmeke, t.a.p. pag. 46.

⁷⁷ Roemen, Maastricht, pag. 298.

Migratiesaldi

	1861-1880	1881-1891	1892-1916
Maastricht	-1324	816	-4276
Borgharen	78	-185	-91
Meerssen	216	165	989
Ambij	-12	-129	238
Heer	-57	25	1668
Gronsveld	-144	-105	-145
Oud-Vroenhoven	-217	154	1398
St. Pieter	48	6	252

Bij dit vergelijkend overzicht kan het volgende worden opgemerkt:

1. In de periode 1861-1880 is het gezamenlijk vestigingssaldo van Borgharen, Meerssen en St. Pieter ontoereikend om het vertreksaldo van Maastricht te verklaren. Wellicht kan een deel van het vestigingssaldo van Meerssen verklaard worden door een beginnende stadsuitleg van Maastricht in de jaren 1878-1880; de gemeente Maastricht omvatte toen slechts de stad zelf, zodat iedere stadsuitleg in een andere gemeente moest plaatsvinden.

2. Het positieve migratiesaldo van Maastricht en de negatieve migratiesaldi van de meeste omliggende gemeenten in de periode 1881-1891 hangt waarschijnlijk samen met de toen heersende agrarische crisis, die enigermate een 'trek' naar de stad veroorzaakte. De vestigingssaldi van Meerssen en Oud-Vroenhoven kunnen door de stadsuitbreiding van Maastricht worden verklaard; in die jaren werd gebouwd in het Bosserveld, dat tot de gemeente Oud-Vroenhoven hoorde, en werd een begin gemaakt met de bebouwing in de omgeving van het station, dat op het grondgebied van de gemeente Meerssen lag.

3. In de periode 1892-1916 breidde de bebouwing van Maastricht zich aanzienlijk uit. Op het grondgebied van St. Pieter werd het Villapark gebouwd. De bebouwing in de omgeving van het station lag in de gemeente Meerssen. De Scharnerweg, die aan beide zijden ook in deze periode werd bebouwd, vormde de grens tussen de gemeenten Ambij en Heer. Het vertreksaldo van de gemeente Maastricht in deze periode wijst niet op een vertrek uit de stad. Een gedeelte van de stadsbevolking vestigde zich in de nieuwe wijken en kwam hierdoor, administratief gezien, in de omliggende gemeenten; in feite bleven deze 'vertrokken personen' tot de stadsbevolking behoren. Maastricht heeft in deze periode bovendien een 'gemis aan vestiging' gehad: mensen, die van elders naar de stad kwamen, vestigden zich niet in de gemeente Maastricht, maar in de randgemeenten. Uit de

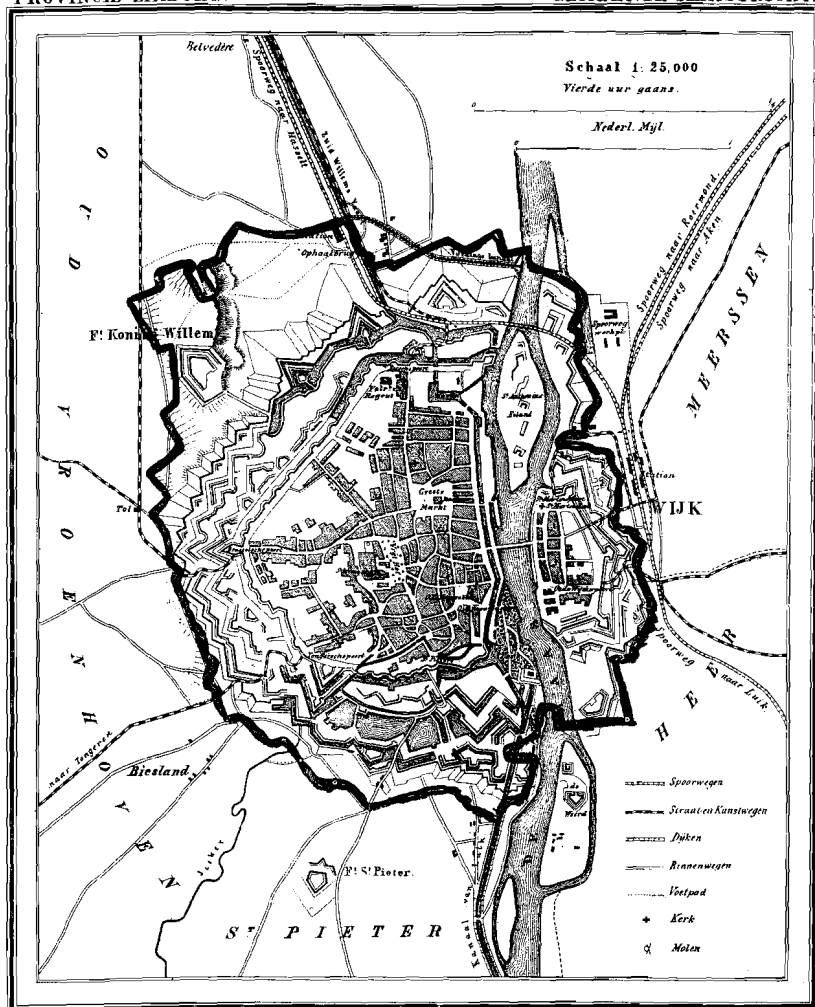
cijfers menen we te mogen afleiden, dat dit 'gemis aan vestiging' van Maastricht niet aanzienlijk geweest is. Immers het gezamenlijk vestigingssaldo van de omliggende gemeenten in de periode 1892-1916 bedroeg 4545 personen, slechts 269 meer dan het vertreksaldo van Maastricht in dezelfde tijd. Blijkbaar is de Maastrichtse industrie ook in haar latere ontwikkeling niet de oorzaak geweest van een trek naar de stad. De stadsbevolking kon zelf voldoende werkkrachten voor de fabrieken blijven leveren.

De toestand van de volkshuisvesting werd in de loop van de negentiende eeuw steeds benarder. De toename van het aantal woonhuizen hield geen gelijke tred met de bevolkingstoename. Het gevolg hiervan was, dat het gemiddeld aantal inwoners per huis steeds groter werd. Uit de gegevens van Van der Aa hebben we berekend dat in 1845 het gemiddeld aantal bewoners per huis te Maastricht 8,3 bedroeg; dit aantal nam als volgt toe:

jaar	aantal inwoners	aantal woonhuizen ⁷⁸	gemiddeld aantal inwoners per huis
1859	27.028	2807	9,63
1869	27.808	2636	10,55
1879	28.557	2597	10,99
1889	32.078	3016	10,64

De vermindering van het aantal woonhuizen tussen 1859 en 1869 is veroorzaakt door een afbraak, welke in 1863 plaats had ten einde enkele straten te verbreden. Ook in de periode 1869-1879 neemt het aantal woonhuizen af, vermoedelijk door het slopen van huizen, welke tegen de vestingmuur waren aangebouwd. Eerst in de periode 1879—1889 werden nieuwe woonhuizen gebouwd. Dit was mogelijk geworden door de ontmanteling van de vesting. Een duidelijk beeld van de situatie in de tijd dat Maastricht nog vestingstad was, geeft het kaartje in de Gemeentatlas van Kuiper; binnen de stadsmuur was Maastricht volgebouwd en de ruimte tussen de omwalling en de gemeentegrens werd bijna geheel ingenomen door de buitenwerken van de vesting. Voor zover er open ruimte binnen de gemeente Maastricht was, mocht deze om strategische redenen niet voor woningbouw worden gebruikt vóór de opheffing van de vesting. Als men tot de bouw van arbeiderswoningen op enigszins grote schaal wilde overgaan, vormden hoogbouw en meergezinswoningen de enige mogelijkheid. De bouw van de 'Cité Ouvrière' door Petrus Regout,

⁷⁸ De aantallen woonhuizen worden gegeven door Maenen, Petrus Regout, pag. 62.

1866.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

416 Bunders 29000 Inwoners.

moet in deze samenhang worden gezien. De 'Cité' werd op 15 februari 1864 geopend en telde 72 kamers, 24 zolderkamers, 36 kelders en 16 privaten. Het gebouw werd bewoond door 70 gezinnen, die gezamenlijk het gebruik van 1 voordeur hadden. De huurprijs bedroeg 60 à 70 cent per week.⁷⁹ Dat Regout gezegd heeft, dat de 'Cité' een 'philantropische bestemming' had,⁸⁰ past geheel in het beeld, dat we van hem hebben als paternalistisch ingesteld ondernemer. Een dergelijke opmerking lijkt ons geen voldoende reden, om met Maenen tegen Verberne te betogen,⁸¹ dat Regout met de bouw van de 'Cité' de sociale verheffing van de arbeiders beoogde. Het betoog van Maenen zou aanzienlijk hebben gewonnen aan overtuigingskracht, als hij had kunnen aantonen, dat de 'Cité' voor Regout geen winstgevende zaak geweest was. De bouwsom wordt echter nergens vermeld. Een huurprijs van gemiddeld 70 cent per week bedraagt voor 70 gezinnen over een jaar ruim fl. 2500,—. De 'Cité' heeft als Regout's mensenpakhuis dienst gedaan tot 1918, toen de onmogelijkheid woningen te bouwen wegens ruimtegebrek al lang opgeheven was. Zonder meer beschamend is het feit, dat de gemeente in 1918 de exploitatie van het gebouw overnam van de N.V. de Sphinx en het eerst in 1928 liet ontruimen. De bouw van volkswoningen op grote schaal had eerst plaats in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Verschillende woningbouwverenigingen namen hiertoe het initiatief. De Maastrichtse volksklasse van de negentiende eeuw biedt een beeld van uiterste ellende. Het verslag van de Parlementaire Enquête Commissie getuigt hiervan. Verschijnselen als te lange arbeidsduur, te lage lonen, ongunstige arbeidsomstandigheden, vrouwen- en kinderarbeid, bekrompen huisvesting, alcoholisme en zedenverwildering kenmerken de negentiende-eeuwse samenleving. De toestand van de volksklasse was zo erbarmelijk, dat er iets moest gebeuren. Het verslag van de Commissie toont overduidelijk, dat van de kant van de ondernemers geen verbeteringen te verwachten waren. Brugmans ziet het ontwaken van de arbeidersklasse als een symptoom van het aanbreken van de moderne tijd.⁸² In het geval van Maastricht plaats dit ons voor een moeilijke vraag. Het moderne kapitalisme kwam te Maastricht veel eerder tot ontwikkeling dan in overig Nederland. De eerste tekenen van het ontwaken der arbeidersklasse te Maastricht zijn eerst rond 1890 te constateren, onder invloed van buiten en dan nog maar heel aarzelend en zwak. Op dit merkwaardige faseverschil in maatschappelijke ontwikkeling zullen we later nog terugkomen.

⁷⁹ Maenen, t.a.p. pag. 67.

⁸¹ Maenen, t.a.p. pag. 70.

⁸⁰ Maenen, t.a.p. pag. 64.

⁸² Brugmans, De arbeidende klasse, pag. 258.

HET VOLKSONDERWIJS

'De verstandelijke ontwikkeling van de arbeidersklasse is in het algemeen evenredig aan de frequentie waarmee de school wordt bezocht. We zullen derhalve hebben na te gaan in hoeverre het arbeiderskind in de gelegenheid was onderwijs in de meest elementaire kundigheden te genieten'.¹ Gezien ons thema zullen we hierbij bijzondere aandacht schenken aan het godsdienstonderricht; hierbij dient bedacht te worden hoe het onderricht in de godsdienst afhankelijk is van het onderwijs in het algemeen.

Na het vertrek van de Franssen wilde schoolopziener Sassen van het negende district van de provincie Noord Brabant² inzicht krijgen in de situatie op onderwijsgebied. In 1815 verzocht hij de burgemeester van Maastricht hem de namen te verstrekken van alle 'professoren, schoolonderwijzers, leermeesteressen en allen, die, hetzij in openbare scholen, hetzij in particuliere huizen of gestichten, enig onderwijs geven, kostschool houden, of anderssinds tot de opvoeding van de jeugd bijdragen, met vermelding van kwaliteit, woonplaats, aantal leerlingen en in welke talen en wetenschappen zij onderwijs geven'³ Het resultaat van dit onderzoek ziet er als volgt uit:

aantal schoolmeesters en meesteressen	30
totaal aantal leerlingen	825
waarvan in gestichten	54
leerlingen per school, variërend van	1-75
onderwijzers geadmiteerd door de Universiteit van Luik	8

leerprogramma:

Hollands, Frans, lezen en schrijven	12 scholen
Hollands, Frans, Latijn	5 scholen
bidden, catechismus, breien	6 scholen
Hollands, lezen en schrijven	2 scholen

¹ Brugmans, *Arbeidende klasse*, pag. 172.

² Dit district bestond uit de steden Maastricht en Venlo; het werd 17 november 1817 opgeheven.

³ Br. Sigismund Tagage, *Schets van het Lager Onderwijs*, Publ. Limb 1962/1963, pag. 248.

Gezien de variatie in leerlingenaantal per school en leerprogramma, is het jammer dat we niet weten hoe de leerlingen verdeeld waren over de verschillende scholen. Evenmin zijn er gegevens voorhanden, die ons in staat stellen de vraag te beantwoorden, welk percentage van de kinderen, die uit hoofde van hun leeftijd in aanmerking kwamen de school te bezoeken, ook inderdaad naar school gingen. Broeder Sigismund Tagage beantwoordt deze vraag bij benadering door een vergelijking te maken met Aken.⁴ In 1815 telde Aken 30.130 inwoners, waarvan 4800, of 15,9% in de school-leeftijd; 27% hiervan genoot onderwijs. Volgens het oudste bevolkingsregister van 1816 had Maastricht ongeveer 19.000 inwoners.⁵ Wanneer we nu aannemen dat Maastricht en Aken een bevolking hadden met dezelfde leeftijdsopbouw, dan kwamen 3021 kinderen op grond van hun leeftijd (15,9% van de bevolking) voor schoolbezoek in aanmerking. Het feitelijk schoolbezoek, gestichtskinderen niet meegerekend, van 771 kinderen, betekent dat bijna 26% van de daarvoor in aanmerking komende kinderen een school bezocht. Over de kwaliteit van het onderwijs kunnen we ons enige indruk vormen uit een advertentie, die in het *Journal de la province du Limbourg* van 2 januari 1816 verscheen: 'La veuve Bunico a l'honneur de prévenir la public qu'elle continue son école, rue des Blanchisseurs no 858. Elle prévient les Dames qui voudraient lui confier leurs enfans qu'elle les prend depuis deux jusqu'à dix ans. Elles peuvent compter sur tous les soins qu'exige un âge si tendre. Elle donne les premiers élémens de lecture en français et en hollandais aussi que d'arithmétique. Son école est au rez-de-chaussée bien aéré et planchéié.'⁶ Het stichten en exploiteren van een primitief schooltje werd vaak door geen andere, dan financiële motieven geïnspireerd. In 1823 gaf de schoolopziener advies ter zake van een subsidieverzoek van schoolmeester J. Foppen; in zijn rapport stelde hij: 'dat J. Foppen onder de meest gebrekkige onderwijzers dezer stad moet gerangschikt worden, en nauwelijks meer dan een zogenaamd Katteschooltje heeft, in een wel is waar min geschikt dog voor eerst ruim genoeg lokaal. Er is overigens weinig hoop dat de rekwestrant, welke van allen aanleg ontblood en reeds in jaren ge-

⁴ Tagage, t.a.p. pag. 246. De gegevens over Aken zijn ontleend aan E. Latzel, *Die Organisation des niederen Schulwesens in Aachen unter der preuszischen Verwaltung von 1814-1853*.

⁵ Kemp, *Bevolkingscurve*, *Miscellanea Trajectensia*, pag. 352.

⁶ Br. Sigismund Tagage, *Bedreigde groei*, rondom het begin van Mgr. Rutten's werk, Maastricht 1959, pag. 5.

vorderd is het immer verder zal brengen. Het door hem gedaan verzoek komt mij daarenboven voor, méér het verkrijgen van eenig subsidie, dan wel de voorgegevene vergrooting en vertimmering zijner school ten doel te hebben'.⁷ Uit de rapporten van de schoolopziener blijkt, dat een dergelijke situatie geheel niet uitzonderlijk was. In een rapport van 15 april 1820 lezen we, dat door velen 'het onderwijzersvak bij de hand werd genomen, wanneer elk ander bedrijf of hantering mislukt was', als ook: 'bij de meeste is alle wettelijke toelating of aanstelling steeds over het hoofd gezien, noch door de stedelijke regering, noch door enige andere autoriteit is er immer geregeld toezicht gehouden'.⁸ In 1822 bezocht de schoolopziener acht onderwijzers, en moest constateren, dat het bij vijf van hen aan kennis en kunde ontbrak; in zijn rapport verzuchtte hij: 'In deze bijna hope-loze stand van zaken heeft de ondergetekende, hij moet zulks bekennen, nauwelijks geweten wat hem te doen stond'.⁹

Na deze globale verkenning van de situatie lijkt het noodzakelijk enige aandacht te besteden aan de onderwijswetgeving, die immers ten doel had orde te scheppen in de chaos. Bovendien is het kader van de vigerende schoolwetgeving onmisbaar, wanneer we enig inzicht willen krijgen in de strijd, welke gevoerd is voor de oprichting van bijzondere scholen. In het laatste jaar van de Bataafse Republiek had Van der Palm het lager onderwijs een wettelijke basis gegeven. Deze schoolwet van 1806 werd bij dispositie van de Secretaris van Staat voor Binnenlandse Zaken van 29 april 1815 voor Maastricht van kracht verklaard.¹⁰ Het oprichten van bijzondere scholen werd door deze wet zo moeilijk gemaakt, dat in feite het lager onderwijs een staatsmonopolie werd. Het doel van het onderwijs werd geformuleerd als: de godsdienstig – zedelijke opvoeding van de jeugd. Het godsdienstig ideaal was een christendom boven geloofsverdeeldheid. Leerstellig godsdienstonderwijs was verboden en de te gebruiken leerboeken werden met name voorgeschreven. Vooral deze bepalingen wekten verzet in de zuidelijke provincies.¹¹ De regering week echter niet voor dit verzet. De zuidelijke provincies kregen elk een jury van drie leden om de organisatie van het onderwijs voor te bereiden. De

⁷ Tagage, *Schets Lager Onderwijs*, Publ. Limb. 1962/1963, pag. 252.

⁸ Tagage, t.a.p. pag. 253.

⁹ Tagage, t.a.p. pag. 257.

¹⁰ Tagage, t.a.p. pag. 243.

¹¹ S. Stokman, *De religieuzen en de onderwijspolitiek der regering in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden*. 's Gravenhage 1935, pag. 41.

Limburgse jury bestond uit de predikant Danzmann, de – eveneens protestantse – griffier der Staten, Pillera, en de pastoor van Limbricht, die echter niet het vertrouwen genoot van geestelijkheid en volk; secretaris van de jury werd de protestant Schmalhausen, die in 1834 districtsschoolopziener zou worden.¹² Dat de regering niet van plan was het katholiek onderwijs ontwikkelingskansen te geven, komt heel duidelijk aan het licht bij de behandeling van twee verzoekschriften van religieuzen te Maastricht. De zusters Penitenten-Recollectinen dienden een request in tot herstel van haar klooster en school. De commissaris-generaal van Binnenlandse Zaken bracht naar aanleiding van dit request op 19 augustus 1814 een uitvoerig rapport uit.¹³ Hierin werd betoogd, dat door inwilliging van dergelijke verzoekschriften veel particulieren, die de goederen der opgeheven kloosters hadden gekocht, in het rustig bezit van hun aldus verworven eigendom zouden worden gestoord; er waren reeds pachters, die weigerden de pacht te betalen onder het voorwendsel, dat het herstel der kloosters op handen was. Vervolgens werd aangevoerd, dat de invloed van de religieuzen op de leken groot genoeg was, dat ze hen zouden kunnen bewegen hun liefdadigheid alleen jegens de kloosters te beoefenen tot nadeel van de openbare instellingen van liefdadigheid. Het rapport zag in het geven van onderwijs slechts een voorwendsel om het gewenste herstel van het klooster te verkrijgen; enkele religieuzen zouden zich met het geven van onderwijs bezig houden, terwijl de overigen zich uitsluitend op het kloosterleven konden toelagen. Bovendien werd aangevoerd, dat de twee overgebleven zusters die het request hadden ingediend, wegens hoge ouderdom niet in staat werden geacht onderwijs te geven, zoals dit door de wetten en reglementen van 1806 werd vereist. Dit laatste bezwaar is des te merkwaardiger, omdat de wet aan kloosterinstellingen het aannemen van nieuwe leden verbood. Het verzoek werd afgewezen. In 1817 verzochten twee religieuzen van het gewezen klooster der Kunnikessen van het Heilig Graf, die bekend waren onder de naam Bonnefanten, om in Maastricht een opvoedingsgesticht voor arme meisjes te mogen openen en om hiervoor de beschikking te krijgen over een van de geconfiskeerde kloostergebouwen.¹⁴ De Gouverneur van Limburg, De Brouckère, om advies gevraagd, achtte de oprichting van dergelijk gesticht zeer gewenst, daar er te Maastricht

¹² Stokman, t.a.p. pag. 42-43.

¹³ Stokman, t.a.p. pag. 54.

¹⁴ Stokman, t.a.p. pag. 61.

in het geheel niet voorzien was in het onderwijs van arme kinderen, en het gemeentebestuur aan de oprichting van een stedelijke armen-school zelfs nog niet gedacht had. Hij meende echter dat er geen gebouw voor beschikbaar kon worden gesteld, daar men reeds wegens plaatsgebrek genoodzaakt was soldaten van het garnizoen bij particulieren onder te brengen. Bovendien achtte hij de beide religieuzen in kwestie niet in staat onderwijs te geven overeenkomstig de voorschriften van de schoolwet van 1806. Repelaer van Driel, die het departement van Onderwijs beheerde, bracht deze bedenkingen aan de koning over, en voegde er nog aan toe, dat het 'uit aanmerking van velerlei consideratiën wel raadzaam kan worden geoordeeld het oprichten van dergelijke gestichten in de binnenste gedeelten der zuidelijke provincie niet tegen te gaan'. Doch te Maastricht, waar spoedig genoeg op andere wijze in de behoefte zou kunnen worden voorzien, achtte hij het niet gewenst een aanmoediging te geven aan inrichtingen, die 'met welk weldadig oogmerk zij ook mogten worden ondernomen, nimmer aanleg hebben of aanleg hebben kunnen om aan de jeugd waarlijk een vruchtbare opleiding en onderwijzing te bezorgen, en veeleer, wel bezien, de strekking kunnen hebben om dit een en ander, hetzij regtstreeks, hetzij zijdelings tegen te werken'. Repelaer adviseerde het verzoek af te wijzen, doch dit vooral te funderen op de ondoenlijkheid om tevens in het tweede verzoek, het afstaan namelijk van een geschikt gebouw, te kunnen treden.' Het antwoord d.d. 9 oktober 1817 erkende gaarne 'den ijver en de liefdadige bedoelingen van gemelde geestelijke zusters', doch wees haar verzoek op de aangegeven grond af. Blijkbaar zag de regering liever dat een groot deel van de jeugd geen onderwijs genoot, dan dat toestemming werd gegeven tot herstel van de onderwijscongregaties. De vorm van onderwijs, die de regering voor ogen stond, deed te Maastricht zijn intrede met de oprichting van de 'School voor kinderen van militairen en burgers' bij K.B. van 23 december 1817.¹⁵ Voor de kinderen van Noord-Nederlandse huisvaders, die naar elders verplaatst konden worden, was een school nodig, die aansloot bij de scholen in andere steden. Maastricht had in deze jaren geen groot garnizoen, maar wel betrekkelijk veel officieren, omdat de stad zetel was van het Vijfde Groot Militair Commando, het Provinciaal Commando, het Garnizoenscommando, de Directie Artillerie en de Directie Genie. Bovendien bestond een groot deel van de burgerlijke

¹⁵ Vanaf 1826 heette dit instituut: Rijkslagere school.

ambtenaren uit noorderlingen. De nieuwe school moest tevens dienen als modelschool voor de verbetering van het onderwijs. Men wilde door een voorbeeld laten zien wat een goed georganiseerd klassikaal onderwijs inhield. De nieuwe school werd gebouwd op het terrein van de voormalige gereformeerde school. De aanvankelijke bouwsubsidie van 3000 gulden bleek onvoldoende te zijn. De nieuwbouw kostte fl. 4691,04. In 1821 werd een aanvullende subsidie verstrekt voor de inrichting van de school, tot een bedrag van fl. 1535,—.¹⁶ Het onderwijs moest gegeven worden in neutrale geest. Bij de opvoeding van de jeugd tot maatschappelijke en christelijke deugden mocht niemands overtuiging worden gekrenkt. Daarom werd ervoor gewaakt bij de onderwijzersbenoeringen 'zoveel mogelijk een gelijkheid in getal der roomsche en onroomsche onderwijzers te onderhouden'.¹⁷ De onderwijzers hadden hun opleiding genoten aan de kweekschool te Haarlem, die in de zuidelijke provincies geen goede naam had; de directeur, Prinsen, en de leraar bijbelse geschiedenis en zedenkunde, Polman, waren vrijdenkers.¹⁸ Het gebruikte handboek voor de didaktiek, J. L. Ewald, Manuel des Instituteurs primaires, was in protestantse geest geschreven, zoals blijkt uit de daarin opgenomen gebeden voor het begin en einde der lessen, en uit de wijze waarop de godsdienstleer werd behandeld; het boek spreekt wel over de Schepper en de Heilige Schrift, terwijl onderwerpen als de kerk, de heiligen en het priesterschap niet ter sprake komen.¹⁹ Een verband tussen de 'Hollandse School' en de protestantse gemeente als zodanig heeft er niet bestaan; de onderwijzers mochten niet tevens voorzanger of koster zijn in de Hervormde Gemeente.²⁰ De gebruikte schoolboeken, vooral die van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, hadden aan katholieke zijde een slechte naam. 'Kort begrip der Bijbelse Geschiedenis' van B. Verwey bevatte niets, dat met specifiek katholieke leerstellingen in verband kon worden gebracht. 'Het Leven van Jesus' van Schrant was 'wegens zijn dogmatische vaalheid' op de Index der verboden boeken geplaatst. De 'Algemene Geschiedenis' van Muylt was uitgesproken anti-katholiek. De onkunde en onverschilligheid der katholieke ouders waren kennelijk groot, want er werd geen klacht bij de onderwijscommissie ingediend. Toen de

¹⁶ Tagage, Schets Lager Onderwijs, Publ. Limb. 1962/1963, pag. 278.

¹⁷ Tagage, t.a.p. pag. 282.

¹⁸ Stokman, De religieuzen en de onderwijspolitiek, pag. 40.

¹⁹ Stokman, t.a.p. pag. 140.

²⁰ Stokman, t.a.p. pag. 40.

schoolopziener, die zelf protestant was, door losse geruchten kennis kreeg van katholieke bezwaren tegen het laatstgenoemde boek, deed hij het intrekken.²¹

De 'Hollandse School' werd in 1823 uitgebreid met een meisjesschool. In 1834 werd een nieuw gebouw voor de school aangekocht, het voormalige Hof van Tilly, waar de Rijks lagere school nu nog gevestigd is. Het Rijk verleende een subsidie van 6000 gulden op de koopprijs, die fl. 17.010,— bedroeg.²² Het is interessant kennis te nemen van de argumenten, welke de Gouverneur van Limburg, Jhr. Gericke van Herwijnen, in zijn brief aan de Koning naar voren bracht om deze subsidie te vragen. Hij wees op het feit, dat veel Limburgse ouders hun dochters naar kloosters en andere kostscholen in Luik en Brussel stuurden, met het gevolg, dat 'de harten der vrouwelijke jeugd, welker beginselen zo licht op het nageslacht overgaan, door verkeerde leerstellingen en gevaarlijke politieke beginselen onder leiding der geestelijken bedorven worden'. Als de vermenging van politiek en religie niet zo kenmerkend was voor de tijd, waarin deze brief geschreven werd, zouden we de vraag kunnen stellen, welk gevaar het zwaarst heeft gewogen, dat voor de politieke beginselen, of dat voor religieus bederf.

Het aantal leerlingen van de 'Hollandse School' is nooit bijzonder groot geweest:²³

jaar	jongens	meisjes	jaar	jongens	meisjes
1821	53	—	1830	90	70
1822	65	—	1831	60	70
1823	65	17	1832	80	50
1824	75	33	1833	90	70
1825	71	42	1834	130	94
1826	71	38	1835	157	112
1827	70	50	1836	144	115
1828	85	60	1837	107	106
1829	100	75			

Opvallend is de daling gedurende de eerste jaren van de belegstaat; politieke onrust en het wegtrekken van veel burgers kunnen dit verklaren. De school herstelde zich in 1834. Behalve de ingebruikname van het nieuwe schoolgebouw, kunnen we hiervoor ook als oorzaak aanwijzen de verbetering van het leefklimaat in de stad, welke, zoals we gezien hebben, ook tot uiting kwam in de verzachtingen van de

²¹ Tagage, Schets Lager Onderwijs, Publ. Limb. 1962/1963, pag. 284.

²² Tagage, t.a.p. 293. ²³ Tagage, t.a.p. pag. 306. Bijlage II.

blokkade en in het initiatief van Dibbets een verzoenend gebaar tegenover de bevolking te maken door de teruggave van de O.L. Vrouwekerk.

Een school voor de kinderen der armen te Maastricht werd pas in 1821 opgericht. Het initiatief hiertoe werd in 1819 genomen door hoofd-ingenieur Ridder de Behr, lid van de tijdelijke jury voor middelbaar en lager onderwijs in het Hertogdom Luxemburg; hij wilde iets nuttigs doen voor zijn medeburgers en een daad stellen aangenaam aan de regering, die zozeer het volksonderwijs wenste te bevorderen, zoals hij zelf verklaarde.²⁴ Er werd een inschrijving geopend, die fl. 1536,— opbracht. Het stadsbestuur stelde de voormalige Augustijnenkerk als schoollokaal ter beschikking en bekostigde meubilair en leermiddelen, waarmee een bedrag van fl. 769,— gemoeid was.²⁵ De school werkte volgens het systeem van 'onderling onderwijs', waarbij de oudere kinderen als monitoren ingeschakeld werden bij het onderwijs van de jongere. Op deze wijze kon een schoolmeester ongeveer 200 à 300 kinderen in enkele jaren leren lezen, schrijven en rekenen. In 1823 werd een afdeling voor meisjes geopend. Dat deze school aan een behoefte voldeed, blijkt uit het leerlingental:²⁶

jaar	totaal aantal leerlingen	jaar	totaal aantal leerlingen
1821	170	1825	560
1822	360	1827	610
1823	515	1828	659
1824	550	1829	670

Als oorzaken voor het succes wijzen we op het feit, dat op deze school katholiek godsdienstonderricht werd gegeven, en op het lage schoolgeld, dat 50 cent per maand bedroeg. Een en ander had ten gevolge, dat een groot aantal kinderen 'uit den gemiddelden burgerstand' de armenschool bezocht, zoals de schoolopziener in 1823 vaststelde.²⁷ In zijn rapport over 1823 besteedde de schoolopziener veel aandacht aan de armenschool. Een gunstig gevolg van de nieuwe stichting achtte hij het teruglopen in leerlingental van de particuliere schooltjes. De schoolopziener had een open oog voor het goede, dat deze nieuwe school deed, maar toch meende hij te moeten pleiten voor de oprichting van een middenschool, waar de meer bekwame kinderen die nu de armenschool bezochten, onderwijs van hetzelfde peil als

²⁴ Tagage, t.a.p. pag. 264.

²⁶ Tagage, t.a.p. pag. 306, Bijlage II. Het jaar 1826 ontbreekt.

²⁵ Tagage, t.a.p. pag. 265-266.

²⁷ Tagage, t.a.p. pag. 269.

dat van de burgerscholen zouden ontvangen. Wellicht speelde in deze beschouwing het spook van het katholiek onderwijs een rol, te meer daar de enige onderwijzer van de armenschool een katholiek priester was, kapelaan Heuvels van St. Mathijs. Het is interessant kennis te nemen van hetgeen de schoolopziener in hetzelfde rapport opmerkt over het taalonderwijs.²⁸ Het aanleren der Franse taal schijnt ook op deze school een hoofddoel te wezen, althans wordt deselve reeds van begin af in het onderwijs gemengd en bij de meer gevorderden voornamelijk gebezigd. Wat deswegen met betrekking op de volksgeest, vooral bij deze ingezetenen te zeggen zoude vallen, zal de ondergetekende niet aanraken; doch voorzeker strekt de vermenging van twee talen bij eerstbeginnende niet tot bevordering van het ware doel van het lager onderwijs en zou naar het inzien van den ondergetekenden, met meer vrucht de Franse taal, zoo men die volstrekt wilde bijhouden, tot eene hoogere klasse kunne bepaald blijven. Overigens zal ook hier wel de algemeene opinie betreffende dat stuk eene grote rol spelen’.

De Maastrichtse ‘school voor onderling onderwijs’ was geen lang leven beschoren. Op 8 oktober 1830 werd de voormalige Augustijnenkerk gevorderd voor het garnizoen. Het lijkt twijfelachtig of deze vordering militair noodzakelijk was. De overheid koesterde wantrouwen jegens kapelaan Heuvels. Generaal Dibbets en de anti-paapse procureur crimineel, N. Verloren, zagen in iedere bemoeienis, welke geestelijken met het onderwijs hadden, een verkapte poging tot catechisatie. Na de opheffing van de ‘school voor onderling onderwijs’ vroeg kapelaan Heuvels, op aandringen van de ouders, aan het stadsbestuur autorisatie voor het oprichten van een bijzondere school. Het stadsbestuur beschikte gunstig op het verzoek, maar Dibbets verklaarde dit besluit nietig. ‘Er bestonden bovendien redenen gezegden kapelaan W. Heuvels het oprigten eener school te verbieden’; hij stond op de lijst van ‘suspecte personen’ met de aantekening dat hij ‘sterk tegen het wettig gezag gezind en de Belgische opstand zeer genegen’ was.²⁸ Een brief van de kapelaan aan Dibbets over de kwestie van de autorisatie had geen succes. Toen de kapelaan weigerde het gebed voor de Koning te bidden en in zijn preken van zijn voorkeur voor het Belgisch bewind liet blijken, werd hem verzocht de stad te verlaten; in 1832 vertrok hij naar Verviers.²⁹ In 1834 werd opnieuw een poging gedaan een armenschool te Maastricht te openen. De

²⁸ Tagage, t.a.p. pag. 271. ²⁹ Tagage, t.a.p. pag. 272.

minister van Binnenlandse Zaken schreef aan de Koning, dat enkele Maastrichtse burgers de indertijd op last van de politie gesloten schoolklassen willen heroprichten.³⁰ Gouverneur Gericke adviseerde in gunstige zin, niettegenstaande de te verwachten terugval van de openbare scholen; 'het is gunstig voor de mindere volksklasse en de onderwijzers zijn thans bevoegd'. Generaal Dibbets adviseerde echter tot afwijzing van het verzoek uit vrees voor een toenemende invloed van de geestelijkheid. Hij voegde eraan toe, dat Gericke te weinig in Maastricht vertoefde om de toestand te kunnen beoordelen.³¹ Het verzoek van de Maastrichtse burgers werd afgewezen, op grond van het feit dat het geen zin had meer klassen te vormen bij een verminderende bevolking. Deze afwijzing komt in een enigszins merkwaardig licht te staan, als we horen dat de Koning in een brief d.d. 26 mei 1835 Gericke opdraagt de vereiste maatregelen te nemen om onderwijs te verschaffen aan de volksjeugd, die daar ruim vijf jaar van verstoken was gebleven.³² Gericke benaderde burgemeester en schepenen over deze kwestie en op 7 juli 1835 besloot de gemeenteraad een klassikale school voor 500 kinderen, jongens en meisjes, in te richten. De jaarlijkse kosten werden geraamd op fl. 1650,— aan salarissen en fl. 500,— aan leermiddelen. De regering verleende in 1836 voor de tijd van twee jaar een subsidie van fl. 1000,— per jaar. In het 'Stadsaankondigingenblad' van 9 april 1836 verscheen de volgende officiële publicatie: 'Burgemeester en Schepenen der Stad Maastricht brengen ter kennis der inwoners, dat met Maandag den 2 Mei aanstaande, alhier in het lokaal van het voormalig Augustijnenklooster, in de Bokstraat, een school tot het geven van kosteloos onderwijs in lezen, schrijven, rekenen etc. onder de leiding van eenen bekwamen hoofdonderwijzer aan de kinderen van de geringe en behoeftige klasse te dezer stede zal worden geopend.'³³ De school zou kinderen vanaf zes jaar aannemen, en ten aanzien van de kleding werd 'alleen maar zindelijkheid gevorderd.' Deze stadsarmenschool was een neutrale school; typerend voor de geest, die op de school zou moeten heersen, was het voorschrift: 'Het dagelijks onderwijs zal aangevangen en gesloten worden door gebeden, bij een ondermeester

³⁰ A. R. A. Staatssecr. 1 oktober 1834, no. 11 en 19 augustus 1834, no. 12. Documentatie Drs. G. J. B. Verbeet.

³¹ Gericke woonde in die jaren in Den Haag.

³² Tagage, Schets Lager Onderwijs, Publ. Limb. 1962/1963, pag. 272.

³³ Tagage, t.a.p. 273.

of kwekeling met luider stemme voor te lezen, ten einde aan de kinderen bij wiens ouders men niet eene geregelde huisselijke godsverering kan veronderstellen, een gepasten eerbied voor het Opperwezen in te boezemen. Deze gebeden zullen echter niets behelzen, hetwelk maar eenigszins aan wie het ook zij, aanstoot zoude kunnen geven.³⁴

De eerst aangestelde onderwijzer was de heer Roeland, tot dan toe onderwijzer aan de armenschool te Haarlem; de inspecteur van het onderwijs noemde hem een 'verdraagzaam Roomsche gezinde'.³⁵ De school begon met 70 leerlingen en naar mate er voldoende personeel kon worden aangetrokken, liet men meer kinderen toe. In het eerste jaar liep het aantal leerlingen op tot 302, in 1837 telde de school 433 leerlingen en door uitbreiding van de accommodatie konden in 1838 650 leerlingen worden toegelaten.³⁶ De stadsarmenschool groeide snel, ondanks het feit, dat ze niet de sympathie genoot van de geestelijkheid, die vreesde dat de jeugd der onbemiddelde volksklasse ten prooi zou vallen aan godsdienstige onverschilligheid.³⁷

Het onderwijs te Maastricht was in de ruim twintig jaar die sedert de invoering van de schoolwet waren verlopen, kwantitatief althans, sterk vooruit gegaan. In 1816 telde de stad 1 schoolkind op 24,6 inwoners, in 1837 1 op 18,2 inwoners.³⁸ Over de kwaliteit van het onderwijs kunnen we, bij gebrek aan inlichtingen, geen oordeel vormen. De particuliere scholen namen in 1837 nog een belangrijk deel van het onderwijs te Maastricht voor hun rekening; van de 1373 schoolkinderen in dat jaar bezochten er 727 een particuliere school. En juist deze particuliere scholen onttrekken zich grotendeels aan ons oordeel. De verslagen van de schoolopzieners spreken elkaar nog al eens tegen. De in 1834 benoemde schoolopziener, J. Schmal-

³⁴ Tagage, t.a.p. pag. 274.

³⁵ Tagage, t.a.p. pag. 273.

³⁶ Tagage, t.a.p. pag. 306. Bijlage II.

³⁷ De procureur N. Verloren getuigt hiervan in een brief d.d. 18 april 1838 aan de procureur van de Hoge Raad.

A.R.A. Archief Justitie, no. 4639. Documentatie Drs. G. J. B. Verbeet.

³⁸ In 1816 telde Maastricht ongeveer 19.000 inwoners en 771 schoolkinderen. In 1837 had de stad ongeveer 25.000 inwoners. (1 jan. 1830: 24.444, 1 jan. 1840: 25.483 inwoners.

In 1837 waren er 1373 kinderen op school, als volgt verdeeld:

Rijkslagere school	213
Stadsarmenschool	433
particuliere scholen	727.

Cijfers van schoolkinderen ontleend aan Tagage, Schets Lager Onderwijs, Publ. Limb. 1962/1963, pag. 306, Bijlage II.

hausen, liet zich in zijn eerste rapport tamelijk lovend uit: 'op de scholen te Maastricht wordt doorgaans een doelmatig, oordeelkundig onderwijs gegeven en eene goede lees- en leer methode bezigt'. In 1837 waren er slechts 3 scholen, die goed waren ingericht en waarvan de onderwijzers bekwaam waren. Van de overige wordt gezegd, dat ze op 'hunnen meer of min gebrekkigen weg blijven voortwandelen'.³⁹ Over het godsdienstonderricht hebben we weinig directe gegevens. We weten dat alleen op de particuliere scholen en op de 'school voor onderling onderwijs' godsdienstles gegeven werd. De gebruikte godsdienstboeken hadden in elk geval de verdienste, dat ze eeuwen in gebruik waren, als voor schoolboeken zo iets een verdienste kan worden genoemd. Het 'Dubbel Cabinet der Christelijke Wijsheid' was blijkens de kerkelijke goedkeuring vanaf 1624 in gebruik; 'De kleyne Christelijke Academie' was geschreven door een Vlaamse pastoor, die van 1687-1731 leefde.⁴⁰ Het gebruik van deze twee boeken in de negentiende eeuw is een symptoom van de stilstand in het katholieke denken. Indirect worden we over het godsdienstonderricht ingelicht door kapelaan L. H. Rutten, die in 1837 meedeelde: 'Alhier is de onwetendheid zo groot in het stuk van godsdienst, dat ik, en dit niet zeldzaam, velen aantrof, die alhoewel 11 à 12 jaar oud, weinig of geen denkbeeld van godsdienst hebben'. Later schreef hij over zijn bevindingen in dezelfde tijd: 'Godsdienstonderwijs, uitgezonderd dan vanaf den kansel, werd bijna niet gegeven. Verstandelijk groeide haast de gehele jeugd verwilderd op'.⁴¹

Aan de geschiedenis van het bijzonder onderwijs te Maastricht is de naam van kapelaan L. H. Rutten⁴² onverbrekelijk verbonden. Na zijn aanstelling tot 'catechesant der arme kinderen' in de parochie van St. Servaas in 1837, begon hij met het geven van catechismus-

³⁹ Tagage, t.a.p. pag. 259.

⁴⁰ Tagage, t.a.p. pag. 302-303.

⁴¹ Maenen, Petrus Regout, pag. 79.

⁴² Ludovicus Hubertus Rutten werd geboren te Maastricht op 8 december 1809. Hij begon zijn priesterstudies te Rolduc, zette ze voort te Luik, en sloot ze af te Herlaer bij 's Hertogenbosch. Hij werd priester gewijd te Oegstgeest door Mgr. Van Wijkerslooth op 25 maart 1837. Onmiddellijk na zijn wijding werd hij aangesteld als catechisant der arme kinderen in St. Servaas te Maastricht en nam zijn intrek bij zijn familie. Hij richtte verschillende scholen op en stichtte de Congregatie van de Broeders der Onbevleete Ontvangenis te Maastricht. In 1861 werden zijn grote verdiensten erkend door zijn benoeming tot Geheim Kamerheer van de Paus. In 1870 begon hij te lijden aan een psychische kwaal en werd verpleegd achtereenvolgens te Diest en te Tienen, alwaar hij 16 december 1891 overleed.

onderricht in de voormalige kloostergang van de St. Servaaskerk. Spoedig waren er 200 à 300 kinderen, die beurtelings regelmatig twee maal daags een uur godsdienstonderwijs kregen. In zijn eigen huis begon hij een avondschool voor jonge mannen van 20-25 jaar, die iedere avond ook een kwartiertje godsdienstonderwijs kregen. In 1838 richtte Rutten twee bewaarscholen op. Het was algemeen bekend, dat hij deze instellingen zelf bekostigde. Grappig is de wijze, waarop hij daar zelf over schreef: 'Met een klein budget van 500 à 600 gulden zijn deze instellingen in stand gehouden. De wereldse mens achtte de kosten met duizenden guldens, en had ik nog veel zusters of broers alsdan te plaatsen, onze geringe of fictieve fortuin wierd hierdoor in het publiek merkkelijk vergroot en elkeen zoude hun met opene handen in hunne familie opgenomen hebben'. Behalve van zijn vader, die hem 'volgens zijn fortuin goed hielp' ondervond hij ook 'alhoewel geen grote, bijzondere bijstand in de geestelijkheid'.⁴³ De activiteiten van kapelaan Rutten waren een bron van onrust voor de autoriteiten. De kapitein der politie, Hennequin, ging op onderzoek, maar kon niets verdachts vinden. Schoolinspecteur Schreuder rapporteerde op 28 februari 1839 aan Gouverneur Gericke: 'Die zoogenaamde christelijke school wordt in eene der lokalen van de St. Servaaskerk gehouden, en schijnt een gewoon catechismus te wezen. Opmerkelijk komt mij voor, dat daarbij gesproken wordt van 'twee onderwijzers'. Waar komen die minder te pas dan bij zulk onderwijs, dat alleen den geestelijken aangaat? Heb ik het wel, dan wordt dat godsdienstig onderwijs tweemaal 's daags gegeven, des morgens van acht tot negen, des namiddags van een tot twee uren. Ik weet dat eene menigte kinderen van de armenschool aan dat onderwijs deelnemen.' In de helpers van de kapelaan zag hij het spookbeeld van een religieuze congregatie. 'Ligtelijk kunnen zij tot de dusgenoemde broeders van liefde behooren, die thans in België allerwege de handlangers van de geestelijken zijn'.⁴⁴ Kapelaan Rutten werkte inderdaad aan dergelijke plannen; hij stichtte een Congregatie van Broeders, waarvan de eerste leden, beide Brabanders, zich na een vormingsjaar bij de Broeders van Gent te St. Truyden, op 21 november 1840 vestigden in een huis aan de Capucijnengang te Maastricht.

De autoriteiten te Maastricht moeten in die jaren wel bijzonder veel

⁴³ Broeder Hyacinth, *Leven en werken van Mgr. Rutten*, Publ. Limb. 1924, pag. 46.

⁴⁴ Sigismund, *Bedreigde groei*, pag. 15.

zorgen hebben gehad. In april 1837 stichtte pastoor Van Baer van St. Servaas samen met Elisabeth Gruyters, die uit Maasbree afkomstig was, de Congregatie van de Zusters 'Onder de Bogen'. Dit instituut verwierf op 28 december 1838 koninklijke goedkeuring als 'Vereniging van Ziekenzusters'. Aan deze goedkeuring was heel wat onderzoek en correspondentie voorafgegaan. Reeds op 26 april 1837 schreef de burgemeester van Maastricht aan de gouverneur van de provincie: 'Ik begrijp wel dat tot hiertoe geen wettelijke grond bestaat om zich tegen deze vereniging te verzetten; maar hoe zal er dienen gehandeld te worden, wanneer deze vereniging zonder het bij de wet bepaald getal te overschrijden zich vermeerdere, en wanneer deze vrouwen in het openbaar met het gewaad eener geestelijke corporatie verschijnen. Wanneer men bloot en alleen ten doel had van ziekenoppasters, waaraan hier werkelijk gebrek is, daar te stellen, dan zou ik daarin weinig kwaad zien, maar zoude hiermede van de zijde der beschermers geen bedekte inzichten verbonden zijn?'⁴⁵ Het gemeentebestuur gaf politie-kapitein Hennequin opdracht een onderzoek in te stellen. Deze bracht op 9 mei 1837 een uitvoerig rapport uit aan de hand van een aantal vragen. De door de zusters begonnen 'werkschool' kwam aan de orde in vraag 3: 'Welk soort onderwijs wordt door haar binnenshuis aan jeugdige kinderen gegeven. Tot welke stand of klasse behoren deze kinderen. Hoe groot is thans het aantal'. Het antwoord op deze vraag licht ons in over de aard van de 'werkschool'. 'Dit onderwijs bestaat in het leren naaien, stoppen, breien, borduren. Het getal leerlingen circa 70 hoofden, behooren tot de geringste en onvermogenste volksklasse, betalen geen schoolgelden, terwijl het overige gedeelte, 8 à 10 meisjes van de gemiddelde burgerstand, de nader te bepalen retributie voor het onderwijs moeten bijdragen. Slechts leerlingen van het vrouwelijk geslacht en beneden de 10 jaren, tot de R.K. godsdienst behorende, worden tot de school toegelaten. Op 1 mei l.l. is door M. E. Gruyters en M. Paulussen aanvraag voor patent als naaisters bij de Ontvanger der Directe Belastingen alhier gedaan. Het onderwijs wordt dagelijks, meestal na het eindigen van de andere scholen, verleend.'⁴⁶ Het gemeentebestuur van Maastricht adviseerde de regering de gevraagde goedkeuring niet te verlenen, een dergelijk instituut was immers 'in strijd met de geest van de tijd en met de grondwettelijke instellingen'.

⁴⁵ Gedenkboek Liefdezusters Carolus Borromeus, 1937, pag. 39.

⁴⁶ Gedenkboek Zusters, t.a.p. pag. 28.

Bovendien was het tekort aan ziekenverzorgersters inmiddels blijkbaar opgeheven, aangezien het gemeentebestuur kon vaststellen: 'het ziekenhuis Calvariënberg heeft geenszins behoefte aan de voorgestelde inrichting, alzo daarvoor reeds een genoegzaam aantal oppassers benoemd zijn'. Het schooltje van de zusters was een bron van zorg voor de stedelijke overheid: 'Zou de werkschool niet aanleiding kunnen geven tot het uitbreiden van het onderwijs'.⁴⁷ De gouverneur der provincie adviseerde tot inwilliging van het request en nam alle ongerustheid bij de regering weg.

Ook de activiteiten van de Congregatie van Broeders wekten het misnoegen van de autoriteiten. Onderwijsinspecteur Schreuder maakte in een lang, vertrouwelijk schrijven van 19 mei 1841 Gouverneur Gericke deelgenoot van zijn zorgen.⁴⁸ In de kloosterbroeders zag hij 'verspieders en voorposten, welke door andere geregelde troepen gevolgd zullen worden'. Het lijkt zelfs, dat hij wilde suggereren, dat de veiligheid van de staat in gevaar verkeerde: 'voor mij althans zit er in al het gewoel, dat van Luik en België uit bij ons wordt aangewakkerd, en in overeenstemming met de roervinken aldaar bij ons wordt gaande gehouden, niets anders dan om het onderwijs in handen te brengen van Jezuïeten of die geacht kunnen worden hen te vervangen'. Bij gelegenheid van het bezoek van Koning Willem II aan Maastricht op 16 juni 1841, richtte kapelaan Rutten een verzoek tot Zijne Majesteit geautoriseerd te worden om 'de arme kinderen de eerste beginselen der Nederduitse taal te leren'.⁴⁹ De gouverneur, om advies gevraagd, was van mening, dat inwilliging van dit verzoek het voortbestaan van de stadsarmschool in gevaar zou brengen, en dan zou 'al het goede (worden) opgeofferd wat met deze school is beoogd en werkelijk wordt bereikt, voor iets geheel onzekers, of indien daar niet meer dan de eerste beginselen van lezen en schrijven zouden worden onderwezen, geheel doelloos'.⁵⁰ De regering wilde het afwijzend advies van de gouverneur volgen, maar meende de openbare mening te moeten ontzien. De meeste Limburgers hadden zich immers nog niet verzoend met het Nederlands bestuur. Mr.

⁴⁷ Brief Burgemeester en Schepenen van Maastricht aan Gouverneur Gericke, d.d. 18 december 1837.

Gedenkboek Zusters, pag. 40.

⁴⁸ Sigismund, *Bedreigde groei*, pag. 16-19, waar de volledige tekst van deze brief gegeven wordt.

⁴⁹ Sigismund, t.a.p. pag. 23.

⁵⁰ Sigismund, t.a.p. pag. 25.

M. P. H. Strens, officier van justitie te Roermond, werd door de regering aangezocht als bemiddelaar op te treden. Hij genoot het vertrouwen van de regering en zou tevens invloed kunnen uitoefenen op Rutten en diens medestanders. In een schrijven aan de gouverneur stelde Strens vast, dat enerzijds de 'parti-prêtre' zich met 'middellijke en listige middelen' van het onderwijs meester wilde maken, terwijl anderzijds 'de welmenende geestelijken en de meer verlichte ingezetenen er niets tegen hebben dat de regering zorg drage voor de goede inrigting der openbare scholen, mits aldaar niets tegenstrijdigs met de Roomsch-Katholieke eeredienst onderwezen worde, hetgeen gemakkelijk is te vermijden'.⁵¹ Opdat de regering zou vermijden de meer gematigden tegen zich in het harnas te jagen, stelde Strens als compromis voor, Rutten toestemming te verlenen de eerste beginselen van lezen en schrijven te onderwijzen, op voorwaarde dat alleen kinderen jonger dan zes jaar op de school zouden worden toegelaten. In deze oplossing zag Strens drie voordelen: omdat het verzoek van Rutten niet wordt afgewezen, heeft zijn aanhang geen reden tot klagen; als de kinderen niet ouder dan zes jaar zijn 'kunnen zij daar wel geen verkeerde beginselen opvatten, en in dit geval kan deze inrigting ook geen nadeel doen aan andere scholen'; bovendien zou op deze manier de overheid toezicht krijgen op de bewaarschool. De regering nam dit compromisvoorstel over, maar voegde er nog als voorwaarde aan toe, dat alleen personen boven de achttien jaar, die tot het geven van onderwijs in het lezen en schrijven in staat bleken, aan de school van Rutten verbonden mochten worden.⁵² Rutten had echter al zijn leerschool voor arme kinderen geopend, en hij wist de Maastrichtse Gemeenteraad te bewerken, dat deze op 9 september 1843 toestemming gaf tot het oprichten van een lagere school en zondags- en avondschoolen 'buiten bezwaar van de stadskas'.⁵³ De gouverneur verzocht, wellicht blij dat aan deze onverkwikkelijke zaak een einde was gekomen, de minister om ondanks formele onjuistheden te willen berusten in de genomen beslissing.⁵⁴ Dat de autoriteiten de oprichting van katholieke scholen zoveel moeilijkheden in de weg konden leggen, was

⁵¹ Sigismund, t.a.p. pag. 31.

⁵² Het betreffende besluit van de Minister van Binnenlandse Zaken was getekend 29 december 1841.

Sigismund, t.a.p. pag. 34.

⁵³ Gedenkboek Broeders Onbevekte Ontvangenis te Maastricht, 1840-1940. pag. 61.

⁵⁴ Sigismund, Bedreigde groci, pag. 50.

vooral te wijten aan de houding van de liberaal-katholieke burgerij, die tevreden was met het openbaar onderwijs, en daarom niet geneigd de financiële lasten van het bijzonder onderwijs te dragen. Van de verpauperde volksklasse kon weinig geldelijke steun verwacht worden. En toch richtte de clerus zich ook wat het onderwijs betreft, speciaal op de burgerij. In zijn streven naar katholieke scholen voor de volksjeugd stond een man als Rutten vrijwel alleen. In 1843 had hij in zijn eigen huis een bewaar- en leerschool voor arme meisjes geopend, welke hij in 1850 aan de Zusters Ursulinen van Tildonk overdroeg. Deze Zusters begonnen direct een betalende school voor kinderen uit de burgerij. De eerste lagere school van de Zusters Onder de Bogen, die in 1851 werd geopend, was een school voor kinderen uit de burgerstand.⁵⁵ De Broeders openden in 1854, ondanks het verzet van hun Stichter, een betalende school voor jongens.⁵⁶ In tegenstelling tot de Zusters Onder de Bogen, die eerst in 1870 een armenschool voor meisjes begonnen,⁵⁷ hebben de Broeders van Rutten steeds aandacht voor het armenonderwijs gehad. In 1856 openden ze een armenschool voor jongens in de O.L. Vrouweparochie, en namen in 1859 de door de Vincentius Vereniging opgerichte armenschool voor jongens in de St. Maartenparochie over.⁵⁸ Toch bleef een deel van de Maastrichtse volksjeugd van onderwijs verstoken. In 1873 schreef kapelaan Wijnen in zijn bekende brochure, 'De arbeid van kinderen in fabrieken', dat de kinderen die zich op de H. Communie voorbereidden – dat waren de kinderen van ongeveer 12 jaar – zelden of nooit van God of godsdienst gehoord hadden.⁵⁹ Kinderen die niet naar school gingen, konden bij gebrek aan ontwikkeling het godsdienstonderricht op de zondagsschool niet met vrucht volgen: 'de volgende zondag is het geleerde van de vorige les vergeten; moed en ijver gaan ontbreken, ze komen niet meer terug'.⁶⁰ Volgens de opgave van het Armbestuur aan de Staatscommissie werkten in 1864 te Maastricht 358 kinderen tussen 9 en 14 jaar in fabrieken; van 158 kinderen wist het Armbestuur niets te melden. Velen van hen zullen gewerkt hebben, zodat volgens Wijnen 'een totaal van 400 niet te hoog is; daarbij komen dan nog 50 à 70 kinderen van 7-9 jaar'.⁶¹ In 1887 was, dank zij het kinderwetje Van Houten, de verstandelijke

⁵⁵ Gedenkboek Zusters, pag. 31.

⁵⁷ Gedenkboek Zusters, pag. 142.

⁵⁶ Gedenkboek Broeders, pag. 69.

⁵⁸ Gedenkboek Broeders, pag. 69.

⁵⁹ J. H. Wijnen, De arbeid der kinderen in fabrieken onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd. Utrecht, 1873, pag. 10.

⁶⁰ Wijnen, t.a.p. pag. 9.

⁶¹ Wijnen, t.a.p. pag. 8.

ontwikkeling van de Maastrichtse jeugd verbeterd. In de parochie van St. Mathijs kon in 1874 20% van de communiekinderen niet lezen en 12% heel gebrekkig, terwijl in 1887 deze percentages waren teruggelopen tot respectievelijk 6% en 3%. De St. Mathijsparochie vertoont een aanzienlijk ongunstiger beeld dan de stad als geheel: van de Maastrichtse communiekinderen kon in 1874 12% niet en 5% gebrekkig lezen; in 1887 3% in iedere categorie.⁶² De verklaring is niet ver te zoeken: de grote volkswijk rond de fabriek van Regout hoorde tot de Mathijsparochie. Dat verhoudingsgewijs het onderwijs de volksjeugd minder bereikte, dan de jeugd uit de burgerklasse blijkt uit het leerlingental voor 1887: van de 4170 schoolgaande kinderen waren er 2405 op de armenscholen; de stadsarmenschool telde 524 leerlingen, de bijzondere armenscholen tezamen 1881 leerlingen.⁶³

Het peil van de bijzondere armenscholen kwam in discussie naar aanleiding van het verslag van de Parlementaire Enquête Commissie van 1887. De te Maastricht praktiserende arts, Dr. Fouquet, had voor de Commissie verklaard de indruk te hebben, dat de kinderen van de openbare armenschool beter ontwikkeld waren dan die van de bijzondere armenscholen. De Overste van de Broeders zette in ingezonden stukken in de 'Courrier de la Meuse' van 4 februari 1887 en in 'De Tijd' van 14 februari 1887 uiteen, dat op de stadsarmenschool de meer en minder begaafde kinderen bij elkaar zaten, terwijl de Broeders de meer begaafden op de 'Tussenschool' opnamen. Dr. Fouquet heeft hier nooit op geantwoord.⁶⁴ Kapelaan Wijnen wees erop dat de openbare armenschool veel kinderen uit de kleine burgerij telde, terwijl de arbeiderskinderen op de katholieke school waren. Bovendien had de stadsarmenschool ook meer uitgebreid lager onderwijs voor kinderen van 14 jaar, hetgeen de katholieke scholen zich door gebrek aan middelen niet konden veroorloven. Wijnen achtte de liberaal Fouquet bevooroordeeld tegen onderwijzers-kloosterlingen.⁶⁵ We kunnen dit overzicht afsluiten met het memoreren van de schoolwet-Mackay van 1889, die een eerste stap was op de weg naar de gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar onderwijs. De schoolstrijd

⁶² J. H. Wijnen, De Arbeiderskwesitie. Mijne verklaringen voor de Enquête Commissie afgelegd, nader toegelicht. Maastricht 1887, pag. 3. De pagina's verwijzen naar een op het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg overgetypte tekst.

⁶³ Wijnen, t.a.p. pag. 5.

⁶⁴ Gedenkboek Broeders, pag. 173-174.

⁶⁵ Wijnen, De Arbeiderskwesitie, pag. 19.

had de volle aandacht van de kerkelijke en politieke leiders van het katholieke volksdeel. Pas toen de last der zelf betaalde scholen werd verlicht, schenen er krachten vrij te komen voor de opbouw van katholieke organisaties op sociaal gebied. De schoolstrijd heeft de sociale emancipatie van het katholieke volksdeel vertraagd.⁶⁶

⁶⁶ Rogier-de Rooy, *In vrijheid herboren*, pag. 344.

KERK EN GEESTELIJKHEID

Het proces der ontkerkelijking, eerst van de bourgeoisie en toen van de arbeidersklasse is, zoals godsdienst-sociologisch onderzoek heeft aangetoond, begonnen met het verlaten van de traditionele vormen van eredienst, en pas daarna volgde de verloochening van de christelijke leer.¹ Daaruit blijkt hoe belangrijk het is, de vormen van de eredienst en de vorm der leerverkondiging aan te passen aan de sociale werkelijkheid, aan het rechtmatig levensgevoel van de tijd en van de sociale standen, vooral aan dat van de opkomende standen, die maatschappelijk nog niet tot hun recht gekomen zijn, en daardoor overgevoelig reageren. De te Maastricht in het begin van de twintigste eeuw aan de dag getreden ontkerkelijking roept vragen op aangaande het kerkelijk leven in die stad in de negentiende eeuw.

Voor de katholieke kerk was de negentiende eeuw een periode, waarin zij volkomen vervreemd raakte van de cultuur van de tijd. 'De eeuw van het positivisme en het materialisme schiep een wijde en diepe kloof tussen de sectoren van de geloofsbeleving en van de beoefening der wetenschap, en bracht in hen, die het geloof tot geen prijs wilden verliezen, meestal een soort van non-interventie-politiek teweeg als 'modus vivendi' van de katholieke intellectueel. Voor het overige woekerde in de gelovige kring een angstig vooroordeel tegen wat men de ongelovige wetenschap noemde, een vooroordeel, dat soms de trekken aannam van bekrompen cultuurvijandschap. 'Vooruitstrevend' en 'modern' werden synoniemen van 'onrechtzinnig'. Als erfenis uit de revolutiedagen behield de katholieke gemeenschap bijna heel de negentiende eeuw de achterdocht, die haar horizon beperkte, het wantrouwen, dat de beoefening van de wetenschap voor een gevaarlijk bedrijf hield, en het vooroordeel tegen de van de kerk gescheiden pariteitsstaat. ... In deze meer en meer gesloten katholieke samenleving was een eenzijdig klerikalisme even natuurlijk als de

¹ B. Häring, De spanning tussen godsdienst en samenleving. Den Haag z.j. (1957) pag.

militaire dictatuur bij de staat van beleg'.² Maastricht had in het vierde kwart van de achttiende eeuw in sterke mate de invloed van de Verlichting ondergaan vanuit Luik, welke stad in die periode op een marktplaats leek, 'waar voor- en tegenstanders van de Verlichting uit Frankrijk, en van de 'Katholische Aufklärung' uit de Duitse landen als kooplieden hun ideeën kwamen slijten, terwijl ze die van hun tegenstanders probeerden af te breken'.³ Dat Maastricht de invloed van het geestesleven te Luik onderging, is niet alleen door de geografische nabijheid van deze stad te verklaren. Kerkelijk hoorde Maastricht bij het bisdom Luik, en de Prins-Bisschop bezat er bovendien de soevereiniteit, die hij echter met de Staten-Generaal van de Republiek deelde. 'Maastricht's positie in deze ideeënstrijd was uitzonderlijk te noemen. Enerzijds had de stad veel gemeen met Luik, bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting en drukpers, anderzijds verschildte zij er ook weer van. Kon de Synode in Luik, als hoogste geestelijk gezag naast de prins-bisschop, remmend optreden en als conservatief element de verspreiding van de nieuwe ideeën tegengaan en daardoor ook de strijd in felheid doen ontbranden, in Maastricht ontbrak zo'n kerkelijke instelling. Zeker, men erkende formeel wel het geestelijk gezag van de Luikse kerkelijke overheid, maar geestelijkheid en kerkvolk waren in feite gedwongen eerder de wensen van de Hoogmogende Heeren in te willigen. Met een grote naijver op elk geestelijk gezag, dat de Luikse kerkelijke overheid er kon uitoefenen, onderwierpen zij elke bulle, elke beslissing van het Luikse diocees aan hun recht van placet... Daardoor kon de verspreiding van de denkbeelden van de Verlichting in Maastricht makkelijk plaatsvinden, temeer doordat de sfeer juist door de afwezigheid van een sterk geestelijk gezag, en door de 'verlichte' kerkelijke politiek van de Hoogmogende Heeren uitermate geschikt was om een langzame en geleidelijke infiltratie van de nieuwe ideeën in de hand te werken. In Maastricht kon men zich de weelde veroorloven de nieuwe opvattingen ter discussie te stellen. Tot een openlijk partij kiezen werd men vooralsnog niet gedwongen'.⁴ Spiertz toont aan, dat de burgerij en een deel van de geestelijkheid te Maastricht inderdaad sterk zijn beïnvloed door de ideeën van de Verlichting.⁵ Dat de maatschappelijke en

² L. J. Rogier, Alberdingk Thijm en de katholieke herleving. Terugblik en Uitzicht II, Hilversum 1965, pag. 255.

³ Spiertz, Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, pag. 10.

⁴ Spiertz, t.a.p. pag. 10-11.

⁵ Spiertz, t.a.p. hoofdstuk 1.

culturele gevolgen van de vestiging van het Franse bewind door de burgerij gemakkelijker zijn aanvaard dan door de clerus, hoeft ons niet te verwonderen, als we bedenken, hoezeer de geestelijkheid, vooral in de eerste jaren van het Franse bewind, aan allerlei discriminerende maatregelen, en soms zelfs aan openlijke vervolging was blootgesteld. De kerk nam ten opzichte van de revolutie, en ten opzichte van het moderne denken, dat zij ten nauwste met de revolutie verbonden achtte, een volstrekt afwijzende houding aan.⁵ In de stroomversnellingen, waarin de geschiedenis van die dagen de katholieke kerk plaatste, wisten zeer veel kerkelijke leiders niet de houding te vinden, welke in de nieuwe situatie te handhaven zou zijn. Zij meenden op de oude, veel beproefde wegen te kunnen voortgaan; zochten eer het antwoord op de brandende vragen bij commentatores en vulgariserende epigonen, dan bij de leermeesters van het christelijk denken zelf, en sloten hun ogen voor nieuwe gegevens van de wetenschappen, die op integratie in het filosofische en theologisch denkstelsel wachtten. De kerk en het kerkvolk te behouden en te bewaren voor de denkbeelden van de 'philosophes', en de grenzen tussen het ware godsvolk enerzijds en de ketterse, schismatieke en ongelovige wereld anderzijds zo scherp mogelijk te trekken, scheen hun de enige wijsheid toe. ... Het is buiten kijf, dat aan deze negatieve houding, naast klein menselijke, in hoofdzaak zeer eervolle overwegingen ten grondslag lagen. Zij was in haar geslotenheid een natuurlijke reactie op de ontkersteningspolitiek in de Franse Republiek. Hier openbaart zich een fatale wisselwerking: de reactie op de ontkersteningstendens verwijdt door haar onverbiddeijkheid ongewild de kloof tussen 'kerk' en 'wereld'. Het vraagstuk dat zich nu opdrong was niet of de kerk moest behouden en bewaren, maar hoe zij de functie van het bewaren moest uitoefenen'.⁶ De vervreemding van de werkelijkheid, waaronder het katholieke denken gedurende de gehele negentiende eeuw heeft geleden als erfenis van de reactie van de kerk op de revolutie, heeft zich ook op maatschappelijk gebied gemanifesteerd. De maatschappelijke ordening van het 'ancien régime' werd verabsoluteerd, en alles wat daarmee in strijd was verworpen. Veranderingen in de maatschappelijke structuur, die noodzakelijk waren om de maatschappelijke ordening bij de economische ontwikkeling aan te passen werden als strijdig met de openbaring verworpen. In dit kader richten we nu onze aandacht op Kerk en geestelijkheid in

⁵ Spiertz, t.a.p. pag. 221.

het negentiende-eeuwse Maastricht. Voor een goed begrip van het kerkelijke leven is het noodzakelijk eerst het kerkelijk organisatiepatroon te belichten. Na de vervolging en ontreddeering van het kerkelijk leven in de eerste jaren van het Franse bewind, heeft het Napoleontisch concordaat van 1801 gestalte gegeven aan de verzoening tussen kerk en staat en de eredienst hersteld. Na de jaren van verwarring begroette het volk de heropening van de kerkgebouwen voor de eredienst met blijdschap. De prefect van het departement der Nedermaas kon aan Parijs rapporteren: 'De wet die de vrijheid der erediensten herstelt, heeft in deze streken de levendigste vreugde verwekt. Het volk zegent de regering, die het zijn tempels en godsdienst teruggeeft'.⁷ Overigens bracht het concordaat niet voor alle problemen tussen kerk en staat een oplossing. De invoering van de nieuwe catechismus en de bisschopsbenoemingen bleven twistpunten tussen Parijs en Rome. Het bisdom Luik, waar Maastricht in gevolge de regelingen van het concordaat bij was ingedeeld, werd beproefd door een 'sedis vacatio', die ook na het vertrek van de Fransen nog lang zou voortduren. Het Luikse diocces bleef, na de dood van Mgr. Zaepffel in 1808, gedurende 21 jaar zonder bisschop. Napoleon had de Parijzenaar Lejéas tot opvolger van Mgr. Zaepffel benoemd, maar de Paus weigerde deze benoeming te bekrachtigen. Het kapittel van Luik werd door Parijs onder druk gezet, maar was toch niet bereid verder te gaan dan de erkenning van Lejéas als kapittel-vicaris, op voorwaarde dat hij die functie met twee anderen zou delen. In 1814 vluchtte Lejéas met de Franse troepen en namen beide andere vicarissen ontslag. De nieuw benoemde kapittel-vicaris, Barret, ijverde om de ingesloten misbruiken uit te bannen en orde in de Luikse kerk te scheppen. Hij visiteerde de kerken en gaf uitvoerige voorschriften over het gedrag van de geestelijken en over de eredienst. De Luikse bisschopszetel bleef leeg in afwachting van een regeling tussen de Nederlandse regering en de Heilige Stoel aangaande de bisschopsbenoemingen in de zuidelijke provincies.⁸ Het heeft tot 1827 geduurd, voordat tussen paus en koning een nieuw concordaat werd gesloten dat het bonapartistische verving. De uit een Leidse fabrikantenfamilie

⁷ In een brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 6 mei 1802, geciteerd bij M. Schoonbrood en J. S. Grossier, Schetsen uit de geschiedenis van Maastricht, Maastricht 1924-1928, pag. 198.

⁸ De gegevens over het bisdom Luik in deze periode zijn ontleend aan Jos Habets en W. Goossens, *Geschiedenis van het bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, 4 dln, dl. IV, op diverse plaatsen.

geboortige priester C.R.A. van Bommel werd in 1829 benoemd tot bisschop van Luik.⁹

De ontredde van de kerkelijke organisatie en van het onderwijs, die volgde op het invoeren van het Franse bewind, deed ook de priesteropleiding stagneren. Het klein-seminarie van Luik werd in 1798 gesloten. De gemeente St. Truiden stichtte in 1807 een 'école secondaire', waaraan ook priesters als leraar verbonden waren. De laatstovergebleven koorheren van Rolduc boden in 1817 de gebouwen van de voormalige Abdij aan het bisdom Luik aan, op voorwaarde dat ze tot klein-seminarie van het bisdom zouden worden ingericht. De regering weigerde echter het bisdom de machtiging te verlenen, die vereist was om deze schenking aan te nemen. De koorheren schonken toen hun bezittingen onvoorwaardelijk aan het bisdom. Mgr. Barret gaf de schenkers zijn erewoord, dat, zodra de omstandigheden het zouden toelaten, de voormalige Abdij volgens hun plannen tot seminarie zou worden ingericht.¹⁰ In 1820 was de Abdij van Bernardfagne klein-seminarie van Luik geworden, en op 18 juni 1830 kreeg Mgr. van Bommel toestemming van de regering een afdeling van het klein-seminarie te Rolduc te vestigen.¹¹ Naar de inzichten van de bisschop moest Rolduc, dat in het najaar van 1831 werd geopend, de concurrentie met de staatsscholen glansrijk kunnen doorstaan. Hoe ambitieus dit was, wordt pas duidelijk, wanneer we weten dat het toen slechts 15 jaar geleden was, dat op het Luikse klein-seminarie uitsluitend Latijn onderwezen werd.¹² Het groot-seminarie van Luik was in 1794 gesloten, en kon pas in 1814 heropend worden in de barokke Norbertijnenabdij aan de Maas. De beruchte regeringsmaatregel van 1825 betreffende het Philosophisch College te Leuven, maakte in feite de priesteropleiding onmogelijk. De seminaria mochten slechts theologanten aannemen, die het voor de Nederlandse kerk onaanvaardbare College te Leuven hadden bezocht. Van Bommel wist de koning te bewegen de hatelijke maatregel in te trekken, hetgeen gebeurde bij besluit van 2 oktober 1829.¹³ Toen Mgr. van Bommel in de laatste weken van 1829 te Luik aankwam om zijn bisdom in

⁹ L. J. Rogier, *De katholieke kerk sinds 1795*, in: *Geschiedenis van de kerk in Nederland*, Utrecht 1962, pag. 305-307.

¹⁰ R. Corten, *Rolduc in woord en beeld*, Kerkrade 1902, pag. 156-157.

¹¹ Habets, *Goossens, Bisdom Roermond*, dl. IV, pag. 228.

¹² A. F. Manning, *De betekenis van C. R. A. van Bommel voor de noordelijke Nederlanden*, Utrecht, 1956, pag. 169.

¹³ G. Brom, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie*. Utrecht 1955, pag. 84.

bezit te nemen, was het seminarie bijna uitgestorven: er waren slechts twaalf studenten, de externen meegerekend. Een van Van Bommel's Hageveldse leerlingen, Cornelis Broere, volgde zijn leermeester naar Luik. Uit zijn brieven kunnen we ons een indruk vormen over het leven in het seminarie aldaar. De kamers zijn erg klein, en soms zo donker, dat iemand op zijn bed moet staan om bij het raampje te kunnen lezen. De dagorde houdt de theologanten van vijf uur 's morgens tot negen uur 's avonds met de bel voortdurend aan de gang als kloosterlingen. Het officie wordt met klinkende stemmen in dubbelkoor gezongen en de Heilige Schrift is het hart van de studie. Overal, tot in de scholastieke theologie, wordt rationalisme geroken, en het protestantisme heet in louter rationalisme ontaard te zijn. Kranten dringen alleen bij uitzondering door. De geregelde concursen laten telkens zes vragen binnen een goed uur schriftelijk in het Latijn beantwoorden, terwijl de studenten op gewone banken zonder lessenaar zitten en dus op hun knie moeten schrijven. Bij het examen is het eerst een paar uur in de voorkamer wachten, tot je aan de beurt komt, om dan eindelijk de zaal binnengelaten te worden, waar de professoren, met de Vicaris-Generaal en een paar kanunniken voor het gewicht erbij, aan een langwerpige tafel zitten, terwijl een van de heren vraagt en de anderen strak kijken of knikken. Maar hoofdzaak is, dat in het seminarie 'oprechte, zuivere deugd' gevonden wordt.¹⁴ De politieke troebelen van 1830 en volgende jaren waren van verstrekkende betekenis voor het kerkelijke leven te Maastricht. De Nederlandse regering droeg, spoedig na de afscheiding van België, haar gezant te Rome op, bij de Heilige Stoel stappen te doen, ten einde de onder Nederlands bestuur staande delen van het bisdom Luik aan de rechtsmacht van de bisschop te onttrekken. De politieke houding van Mgr. Van Bommel had bij de Nederlandse regering kwaad bloed gezet. Zijn rusteloos ijveren voor de uitbreiding van het godsdienstonderricht en voor de oprichting van bijzondere scholen was met argwaan gevolgd. Men zag in dit alles een poging van de bisschop tot een klerikale machtspositie te geraken. Zijn invloed in Nederland moest zo sterk mogelijk beperkt worden. Op 16 december 1833 werd de 'administrator apostolicus' van 's-Hertogenbosch, Mgr. H. Den Dubbelden, benoemd tot commissaris en vicaris-generaal van de bisschop van Luik voor Maastricht en Luiksgestel. Te Maastricht liet de vicaris zich vertegenwoordigen door de pastoor-deken H.

¹⁴ Brom, t.a.p. pag. 88-89.

Partouns, die bij generaal Dibbets nogal gezien was.¹⁵ In 1835 gaf Mgr. Den Dubbelden aan de uit Maastricht afkomstige Bossche priester, J. F. Minckelers, de opdracht de Maastrichtse parochies te visiteren.¹⁶ De visitorator rapporteerde, dat het merendeel der Maastrichtse priesters slechts een geringe theologische en godsdienstige kennis bezat. De kapelaansexamens voor de van het Luikse seminarie afkomstige geestelijken hadden povere resultaten. De meeste in Maastricht werkzame priesters waren uit de stad zelf afkomstig. Vaak woonden ze in bij hun familie terwille van de voordelige huisvesting. Dat dit tot allerlei verwickelingen kon leiden, bleek na de dood van emeritus-deken Partouns. Een van de kapelaans schreef hierover: 'Gisteren is de oude Heer Partouns overleden. Dit is weer een droevig geval in onze stad. Tot nu toe heeft men geen testament kunnen vinden. Zijn huis zit vol neefjes en nichtjes, die nu reeds met vuisten op tafel slaan over het 'colossal' erfdeel; het is waarlijk een schandaal in de stad'.¹⁷ Het visitatierapport vermeldt als misbruik, dat preek en catechisatie na de Mis werden gehouden, wanneer velen de kerk al hadden verlaten, omdat ze dan toch aan hun zondagsplicht hadden voldaan. De mis van 10 uur in de St. Nikolaas werd altijd opgedragen door een rustende pastoor, die er in een kwartier mee klaar was; in herbergen en koffiehuzen werd deze Mis aangeprezen als het snelste middel om aan de zondagsplicht te voldoen, en ze werd dan ook druk bezocht door mensen uit de hele stad. De visitorator constateerde, dat de geestelijken groot aanzien genoten bij het gewone volk. We kunnen dit niet uitsluitend als uiting van geloof en godsdienstzin interpreteren. Immers, de Maastrichtse bevolking was tegen het Nederlands gezag, dat vooral door protestantse ambtenaren werd vertegenwoordigd. Dat het volk 'Nederlands' en 'protestant' identificeerde valt licht te begrijpen. Bovendien waren enkele priesters uit de stad verbannen wegens hun pro-Belgische houding. Dit zal ongetwijfeld het aanzien van de geestelijken hebben verhoogd. Dat het volk politiek en godsdienst vermengde, hoeft ons overigens niet te verwonderen, ook de overheid maakte zich daaraan schuldig, zoals we eerder hebben geconstateerd.

¹⁵ Habets, Goossens, Bisdom Roermond, dl. IV, pag. 274.

¹⁶ Verbeet, Overdracht O. L. Vrouwe. pag. 51. Ook de vermelde gegevens uit het visitatierapport zijn hieraan ontleend.

¹⁷ A. Frencken, Brieven van Dr. Juliaan Bogaers. Bossche Bijdragen, 1961, pag. 157 en vlg. De hier geciteerde brief werd 1 april 1840 geschreven aan de secretaris van Mgr. Den Dubbelden, Wilmer, pag. 250.

Een van de eerste problemen, waarmee Mgr. Den Dubbelden te Maastricht werd geconfronteerd, was de aanvulling van de vacatures in de parochies. Hij loste deze moeilijkheid op door de benoeming van priesters uit het Bossche Vicariaat. Ze waren politiek weinig geïnteresseerd, en genoten daarom het vertrouwen van de overheid. Hoewel de Brabantse kapelaans in goede verstandhouding leefden met de Maastrichtse geestelijkheid, werd toch wel eens onder de Limburgers gemompeld, dat het Brabants element in Maastricht te sterk vertegenwoordigd was.¹⁸ In 1835 hadden de parochies van St. Servaas en St. Mathijs elk vier Brabantse kapelaans. Van de oude pastoor-deken Partouns, die binnen Maastricht de hoogste kerkelijke gezagsdrager was, ging intussen weinig meer uit, zoals kapelaan Bogaers in een brief van 11 juli 1834 aan de Vicaris duidelijk maakte: 'De zaken aangaande de regeling in de kerk zullen moeilijk te veranderen zijn, zolang onze oude Eerwaarde Heer blijft fungeren. Eventwel blijft alles heensloffen, van visitatie hoort men nooit spreken, hetgeen noodzakelijk was. Daar nu de Eerwaarde Pastoor in de materiële zaken der kerk nalatig schijnt, hetgeen men mogelijk aan zijn hoge ouderdom moet toeschrijven, volgt de een de ander na.'¹⁹ Op aansporen en dringend verzoek van de Vicaris vroeg de bijna 85 jaar oude pastoor per 1 januari 1836 emeritaat. 'Pedes vacillant, manus trepidant, oculi vix valent ad lectionem et scripturam', schreef hij op 26 december 1835 aan Mgr. Den Dubbelden.²⁰ Met de benoeming van de pastoor van Waalwijk, P. A. van Baer, tot pastoor-deken van St. Servaas en gevolmachtigde van de Vicaris, werd het Brabants element te Maastricht weer versterkt. Al spoedig kon kapelaan Bogaers constateren, dat de pastoor bij de bevolking niet gezien was, ofschoon 'een pastoor het hier met weinig moeite hebben kan, om van zijn parochianen op handen gedragen te worden'.²¹ De nieuwe deken genoot ook niet de achting van de geestelijkheid. Geruchten dat hij titularis zou worden van het nieuwe Vicariaat Limburg in 1840, wekten hevig verzet onder de geestelijken. 'Allen zijn het erover eens, dat zij in geen geval wensen te krijgen een zeker geestelijke uit Maastricht, dien ik zeer goed ken en die naar een dergelijke waardigheid streeft, ofschoon hij noch het vertrouwen van de clerus, noch dat van de bewoners van de stad bezit'; aldus stelde

¹⁸ Frencken, t.a.p. pag. 255.

¹⁹ Frencken, t.a.p. pag. 165.

²⁰ Frencken, t.a.p. pag. 171.

²¹ Frencken, t.a.p. pag. 171. Deze brief is van 12 januari 1837.

kapelaan Bogaers de vice-superior der Hollandse Zending, Mgr. Antonucci, van de stemming te Maastricht in kennis.²² Tot de houding van de Maastrichtenaren, geestelijken en leken, ten aanzien van de in de stad werkzame priesters heeft ongetwijfeld bijgedragen 'Limburgs particularisme en een zeker *dédain*, waarmee de in cultuur en levensstijl aanmerkelijk verder gevorderde notabele Limburgers plachten neer te zien op de boerse en achterlijke Meierij'.²³ Iets hiervan klinkt door in de auto-biografische aantekeningen van de Maastrichtse priester L. H. Rutten: 'Op het seminarie van Luik bleef ik slechts van oktober 1833 tot april 1834, en ontving aldaar de vier kleine ordens. De opperbevelhebber van Maastricht, dat toen in staat van beleg was, gaf ons de keus om te expatriëren, ofwel naar Brabant het seminarie in te treden. Mijn verlangen was te Luik te blijven, vaarwel aan Maastricht te zeggen, omdat ik vermeende, van groter nut te zijn in de diocese van Luik, waar toen zeker gebrek aan priesters was, doch door bijzondere omstandigheden, ondanks mijn verlangen, ben ik naar Herlaer mijn studiën blijven continueren. De overgang van Luik naar Herlaer was mij zeer gevoelig. Ik kwam in het seminarie van 's Bosch na eene reis van twee dagen geheel onbekend met de gebruiken van de studenten met hunne heilige eenvoudigheid in een woord alles viel mij tegen'.²⁴ Deze 'incompatibilité d'humeur' tussen Brabanders en Limburgers was ook de oorzaak van moeilijkheden, toen na het eindverdrag met België in 1839, een definitieve regeling voor de kerkelijke organisatie-verbanden van Nederlands Limburg gezocht werd. Nadat Rome Nederlands Limburg bij het niet-bestaande Vicariaat Maastricht had gevoegd, werd het bij het Vicariaat 's-Hertogenbosch ingedeeld. De Limburgse geestelijkheid zag dit als een degradatie, hun parochies hadden immers 'altoos deel uitgemaakt van goede bisdommen'.²⁵ Ook deze regeling werd weer ongedaan gemaakt. Limburg zou voorlopig als pro-vicariaat bestuurd worden door de administrator van Ravenstein en Grave, H. van der Velden, die echter bij de Nederlandse regering geen 'persona grata' was. In juli 1839 pleitte Mgr. van Bommel te Rome voor het herstel van het vroegere bisdom Roermond. De verhouding tussen de Nederlandse regering en de Heilige Stoel was hiervoor echter een

²² J. Kleijntjens, Oprichting van het Limburgs Vicariaat, Publ. Limb. 1933, pag. 35.

²³ Rogier, de Rooy, In vrijheid herboren, pag. 55.

²⁴ Broeder Hyacinth, Leven en werken van Mgr. Rutten, Publ. Limb. 1924, pag. 43.

²⁵ Manning, van Bommel, pag. 173 en vlg., waaraan ook de volgende gegevens over het Vicariaat Limburg zijn ontleend.

niet te nemen hindernis. Bij Breve van 2 juni 1840 werd het Apostolisch Vicariaat van het Hertogdom Limburg opgericht, waartoe de gehele Nederlandse provincie van die naam behoorde. De pastoor-deken van Roermond, J.A. Paredis, werd 'administrator apostolicus.' Het bestuur van de Bossche vicaris over Maastricht eindigde 31 december 1840. De oprichting van de kerkelijke hiërarchie in Nederland in 1853 bracht in feite voor Limburg niets nieuws: het vicariaat werd bisdom en de vicaris bisschop.

Over het godsdienstig leven te Maastricht in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn we slechts heel spaarzaam ingelicht. 'Bij herhaling heeft Mgr. van Bommel 'la partie cédée du Limbourg' het beste deel van zijn diocees genoemd. De godsdienstige onverschilligheid scheen de gelovigen van het Luikerland erger te hebben aangetast: de vasten- en onthoudingswet en de zondagsplicht werden verwaarloosd; de sacramenten slechts sporadisch ontvangen; de godsdienstige opvoeding was gebrekkig en zedenbedervende lectuur genoot grote belangstelling. Misschien is Van Bommel's oordeel over het latere Nederlands Limburg tamelijk oppervlakkig. Ook in Maastricht, Roermond en Venlo waren de oude adel en de goeude burgerij na 1815 geliberaliseerd, terwijl de veelal conservatieve clergé in de volkomen andere wereld der liberale en aristocratische kringen niet veel invloed bezat'.²⁶ Een belangrijk eigentijds getuigenis van de liberale mentaliteit van de Maastrichtse burgerij is het in Maastrichts dialect geschreven gedicht 'De Percessie van Scherpenheuvel' van Theodoor Weustenraad.²⁷ 'Als er intussen aan Weustenraad in ge-

²⁶ Manning, t.a.p. pag. 171.

²⁷ In de zomer 1964 heeft dit nooit eerder gepubliceerde epische gedicht veel stof doen opwaaien: een journalist gaf het in pocket-vorm uit. In het 'Limburgs Dagblad' van 1 en 7 augustus 1964 verschenen artikelen over het gedicht en de schrijver, van de hand van Drs. L. Spronck, die een studie over Weustenraad en de 'Percessie' in voorbereiding heeft. Aan deze artikelen ontleen we de volgende *biografische gegevens*: Theodoor Weustenraad werd te Maastricht geboren 15 november 1805. Hij doorliep het Athenaeum in zijn geboortestad en ging in 1823 rechten studeren aan de Universiteit van Luik. Daar volgde hij de colleges Nederlandse taal- en letterkunde van de verlichte dichter-filosoof Kinker, en werd lid van het door Kinker geleide dispuut-gezelschap. In 1827 keerde Weustenraad als meester in de rechten naar Maastricht terug en versterkte er als redakteur van de verlichte 'Eclaircur' het vrij-denkende en wat antikerikale deel der bevolking. Na de Belgische omwenteling verliet hij Maastricht in oktober 1830. Spoedig kreeg hij een benoeming aan de rechtbank van Tongeren. Daar werd hij een vurig aanhanger van het Saint Simonisme. Deze liefde duurde niet lang, want toen hij in november 1832 naar Luik vertrok om er 'auditeur militaire' te worden, was hij weer de antikerikale, liberale journalist van vroeger. In 1847 werd hij overge-

schrifte aandacht werd geschonken, heette het, dat zijn dialektwerk wel knappe verzen bevatte, en dat er enkele prachtige natuurbeschrijvingen in voorkwamen, maar dat het gedicht toch terecht achter slot en grendel gehouden werd vanwege zijn 'teugelloos realisme', zijn 'hekeling van de priesters', zijn 'pornografische beschrijvingen' en zijn 'blasfemische uitlatingen'.²⁸ Weustenraad hekelt scherp het gebrek aan goede omgangsvormen bij de geestelijken, de slechte verzorging van de liturgische eredienst en de oppervlakkigheid van de preken:

'Wat huurt der in de meiste kerreke
woe dat gewoenlik weurd gepreek?
De mins vervloke en verdeume
veur beuzelarij en gekkestreek.' (vers 140)

De dichter wekt echter niet de indruk de godsdienst zelf te willen bespotten:

'Nogtans et preke in de kerreke
dat is en zier verheve pliech,
dat is a werrek van groet verdeenste
es et altied woord good verriech.' (vers 134)

De ontwikkelde katholiek nam een kritische houding aan en werd kennelijk niet aangesproken door de bekrompen, weinig ontwikkelde priesters; als men zoiets anti-klerikalisme noemen wil, dient men te bedenken dat er een gezond anti-klerikalisme bestaan kan. Het anti-klerikale in Weustenraads dichtwerk maakt over het algemeen een gezonde indruk. Heel realistisch beschrijft de dichter het amoreuze avontuur van een der geestelijken, hetgeen hem wel het verwijt van

plaatst naar Brussel en overleed, op reis in de Ardennen, aan de cholera op 25 juni 1849. Over het omstreden dichtwerk zegt Spronck o.a.: de 'Percessie' is waarschijnlijk na 1840 in België ontstaan. Als de schrijver weer eens een fragment ervan voltooid had, las hij dit bij samenkomsten aan dis en bittertafel voor aan zijn Limburgse vrienden, die sinds 1830 met hem in België verbleven, en die niet konden nalaten te gnuiven, als Weustenraad weer eens een goed herkenbare figuur uit de Maastrichtse klerus op de korrel nam, of te genieten bij het horen van de mooiste verzen uit de Maastrichtse dialekt literatuur, die hen in gedachten weer terugvoerden naar het land van hun jeugd. De in het Maastrichtse Stadsarchief berustende uitgave van de 'Percessie', die wij hebben gebruikt, is een 'als handschrift' gedrukte tekst, die omstreeks 1930 door enkele artiesten voor eigen kring werd verzorgd. Omdat het gedicht niet voltooid was, voegden de uitgevers zelf er 39 strofen aan toe. De tekst werd in modern Maastrichtse spelling overgebracht, en geeft, volgens Spronck, heel wat onjuiste lezingen tengevolge onvoldoende bestudering van het handschrift.

²⁸ Spronck, Limburgs Dagblad 1 augustus 1964.

pornografie op de hals zal hebben gehaald. Eer men hem op grond hiervan anti-klerikalisme verwijt, moet men vers 50 lezen, waarin hij uiting geeft aan verontwaardiging, die echt klinkt:

‘Dao hōbder noe eus geistelikke

et is werechtig toch en sjan.

Iech zèk, et zien miech heilige vate

dogte de rijpe mer devan.’

Het feit dat Weustenraad dit gedicht nooit heeft gepubliceerd, maar er slechts in de kring van zijn vrienden uit heeft voorgelezen, lijkt een sterk argument tegen hen die het hele werk zonder meer als een bespotting van God en godsdienst, ‘een walgelijk produkt’, veroordelen. We menen in dit gedicht een uiting te zien van de kritiek, die bij de Maastrichtse burgerij van die tijd leefde ten aanzien van kerk en geestelijkheid. De vervreemding van de kerk van de negentiende eeuwse burgerij kan bepaald niet alleen aan de burgerij verweten worden; ten gevolge van een niet begrijpen van de eigen tijd, onwetendheid en wereldvreemdheid, sprak de klerus de kritisch geworden burgerij niet meer aan.

Het verslag, dat kapelaan Deppen van St. Mathijs geeft van de Missie, welke van 1-15 november 1840 in die kerk werd gepreekt door pater Bernard Hafkenscheid en enkele andere Redemptoristen, wekt de indruk, dat de Maastrichtse volksmassa van die tijd diep godsdienstig was. De kerk was tijdens de Missie ’s morgens tussen 4 en 5 uur al vol mensen, die de instructie van half 6 wilden bijwonen. Bij het groot sermoen van pater Bernard ’s middags om half 5 was de kerk niet minder dan de helft te klein: er waren dan ongeveer 5000 mensen, die tot op de trappen van het hoogaltaar zaten, en soms stonden er nog ongeveer 1000 buiten rondom de muren, om zo mogelijk nog iets van het sermoen op te vangen. Soms ‘weergalmden’ de kerk van ‘het luidruchtig snakken’, en vooral bij de sluiting werd ‘een vloed van tranen’ vergoten. Om middernacht stond het volk al aan de gesloten kerkdeur om in de vroegte te kunnen biechten; zeven paters hoorden biecht tot 11 uur, en in de laatste dagen tot middernacht. Zelfs tot laat in de middag werd de heilige communie nog uitgereikt; men was dan de hele dag nuchter gebleven.²⁹ Ons doet zoiets nu vreemd aan, maar we hebben geen enkele reden om te veronderstellen, dat de mensen van die tijd zo’n missie niet als authentiek religieuze beleving hebben ervaren. In elk geval bewijst Deppen’s

²⁹ Frencken, Brieven van Bogaers, pag. 258.

verslag, dat de volksmassa toen nog religieus aanspreekbaar was. Overigens valt het te betwijfelen of dergelijke godsdienstige spektakelstukken op lange termijn een heilzaam effect konden hebben. De presentatie van de christelijke geloofsovertuiging, waarbij Gods rechtvaardigheid benadrukt werd ten koste van Gods liefde, waarbij meer sprake was van plicht en moeten, dan van mogen, meer van straf en hel, dan van vergiffenis en hemel, is wellicht ook een oorzaak van vervreemding van de kerk.

Over het godsdienstig leven in Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn we enigszins beter ingelicht. Vooral in deze periode, waarin de reeds eerder begonnen economische ontwikkeling, waardoor Maastricht een moderne industriestad werd, krachtig doorzette, moeten we het godsdienstig leven voortdurend zien in samenhang met de maatschappelijke ontwikkeling. Voor de kerk is de tragiek van deze periode, dat zij de ingrijpende wijzigingen in de sociale werkelijkheid niet heeft gezien. 'Het is zeer tragisch, dat de ogen van katholieke wijsgeren en theologen zo laat zijn opengegaan voor het zich ontwikkelende arbeidsbestel en voor de wantoestanden, die daarin aanwezig waren'.³⁰ Ook te Maastricht zijn veel arbeiders van de kerk vervreemd. De positie, welke de geestelijken hebben ingenomen ten aanzien van de maatschappelijke problematiek in de tweede helft van de negentiende eeuw, is in dit vervreemdingsproces een belangrijke factor geweest. Kruyt heeft in dit verband het volgende vastgesteld: 'Niets maakt een naar sociale rechtvaardigheid hunkerende massa, vooral als ze in kerkelijk opzicht al niet meer vast in de schoenen staat, meer afkerig van de kerk, en vaak daarmee van alle godsdienst, dan wanneer kerkelijke, op maatschappelijk gebied conservatieve voorlichters de godsdienst bewust of onbewust gebruiken om sociale wensen tegen te houden'.³¹ Eer we nader ingaan op de positiebepaling van de Maastrichtse clerus in de maatschappelijke problematiek van de tweede helft van de negentiende eeuw, willen we de aandacht vestigen op enige factoren die deze positiebepaling enigermate kunnen verklaren.

Het milieu, waaruit het merendeel van de priesters in de negentiende eeuw voortkwam, was het boerenmilieu. Lodewijk van Deijssel maakt in 'De Kleine Republiek' enkele opmerkingen over de boerenjongens als seminaristen te Rolduc: 'Om hem heen zaten de jongetjes,

³⁰ R. C. Kwant, *Het Arbeidsbestel. Een studie over de geest van onze samenleving.* Utrecht, 4de druk, 1962, pag. 25.

³¹ Kruyt, *Onkerkelijkheid*, pag. 188.

die kapelaan en pastoor moesten worden, jongste zonen van Limburgse boeren, grove blankbruine en besproette gezichten voor onverzorgde kapsels boven ouwelijke kleren.' 'Naast Walter op de hoek zat Pauli, een stuk van een Limburgse familie, wier jongste zonen van geslacht op geslacht altijd priester waren geworden, met egaal blankbruine monnikenkop, het haar donkerblond, zacht en vlak zonder scheiding, gedwee en rustig in zijn plichtsbraafheid, met een reutelend dreun-zing-stemmetje, dat gemaakt leek om later misdeunen te galmen'.³² Uit een verzameling biografische gegevens over de dienstdoende geestelijken te Maastricht,³³ blijkt dat er in de negentiende eeuw totaal 30 pastoors in de stad werkzaam zijn geweest. Van zes hunner is de herkomst onbekend; te Maastricht geboren waren er negen, die allen, op een na, vóór 1850 pastoor waren. De 15 niet uit Maastricht afkomstige pastoors waren na 1850 in functie; slechts twee van hen kwamen uit een stad, namelijk Roermond; de overigen waren afkomstig van het Limburgse platteland, dat in de negentiende eeuw nog volkomen agrarisch was. De van het platteland afkomstige priesters stonden geheel vreemd tegenover de volkomen anders gearde samenleving van het industriële Maastricht. Het nadeel, dat de milieufactor betekende voor de pastorele activiteit van de klerus, werd niet ondervangen door een leiding, die op de zich wijzigende maatschappelijke verhoudingen wist te reageren. Mgr. Paredis was niet de persoon, van wie inspiratie uitging voor een vernieuwing van het kerkelijk leven. Hij was een 'niet zeer ontwikkelde bisschop', die in 1870 het dagblad 'De Tijd' een gevaarlijk blad vond voor Limburg, op grond van wat hij geavanceerde begrippen noemde. En dit, toen de reactionaire M. W. van der Aa de 'diktator' was van 'De Tijd'. In zijn vastenbrieven sprak de bisschop over 'Mahomet, Luther, Calvijn, Voltaire en consorten', met wie hij 'de hedendaagse volksvrienden of democraten' vereenzelvigde. Uit zijn particuliere brieven blijkt, dat hij zich eigenlijk keerde tegen een aanzienlijk deel van de intelligentia, die vooral in Maastricht en Roermond niet al te gunstig afstak bij die van de meeste Franse stadjes, of van de provinciestadjes in katholieke streken van Duitsland. Zijn sociale begrippen waren statisch; het wegtrekken van veel Limburgers tengevolge van de armoede onder het landvolk heeft evenmin als de

³² Karel Alberdingk Thijm werd te Rolduc voor het eerst ingeschreven in 1875/76. 'De Kleine Republiek' verscheen in de jaren 1887-1890, en behandelt het kostschoolleven te Rolduc. De citaten zijn genomen uit *Verzamelde Werken*, dl. II, pag. 59 en 64.

³³ Rijksarchief in Limburg te Maastricht, Papieren Dr. Goossens.

loonslavernij te Maastricht zijn aandacht getrokken. Toen hij een jaar voor de enquête van 1887 stierf, was hij ruim 91 jaar oud.³⁴ Indicatief voor het ontbreken van initiatieven van hogerhand om de pastorale activiteit aan de veranderende tijdsomstandigheden aan te passen, is de onveranderlijkheid van de parochiële indeling van Maastricht gedurende de gehele negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste. Krachtens de regelingen van het Napoleontisch concordaat kreeg Maastricht in 1803 twee hoofdparochiekerken met een 'Curé primaire' of kantonspastoor, St. Servaas en St. Maarten, ieder met een succursaalkerk in de stad met een 'desservant', respectievelijk St. Nikolaas en St. Mathijs. Wat de uitoefening van hun ambt betreft hadden de 'desservanten dezelfde rechten' als de kantonspastoors, maar ze stonden onder hun toezicht en ontvingen geen bezoldiging uit de staatskas.³⁵ In feite kreeg Maastricht dus 4 parochies. De wijzigingen, die in de indeling van 1803 werden aangebracht, waren van zeer ondergeschikt administratief belang. Na 1815, wanneer precies is onbekend, werd St. Mathijs bij het zuiderkanton (St. Servaas) gevoegd. In 1833 werd Maastricht dekenaat: de functie van kantonspastoor werd omgezet in die van deken. Door de politieke situatie had de kantonspastoor van St. Maarten het contact met zijn buiten de stad gelegen succursaalkerken verloren; in de veertiger jaren werd een dekenaat Wijk opgericht, dat de parochie St. Maarten en de omliggende dorpen omvatte. Toen in 1837 de St. Nikolaaskerk werd afgebroken, werd de O.L. Vrouwekerk parochiekerk van de bestaande parochie. De kapellen van Jesuïeten en Minderbroeders werden in 1853 voor de gelovigen opengesteld, maar er werden geen parochies aan verbonden. Eerst in de jaren van de eerste wereldoorlog werden nieuwe parochies opgericht; Maastricht telde toen ruim twee en een half maal zoveel inwoners als in 1803.

Behalve het milieu is ook de wetenschappelijke vorming van de priesters een factor, die de stellingname van de geestelijkheid in de maatschappelijke problematiek van de tweede helft van de negentiende eeuw, kan helpen verklaren. Daarom lijkt het van belang enige aandacht te wijden aan de katholieke ethiek, zoals die tot uitdrukking kwam in de – zelfs tot voor kort gebruikte – gangbare handboeken, welke gebruikt werden bij de vorming van de klerus. De katholieke ethiek werd beheerst door een sterk eenzijdig mensbeeld: de mens

³⁴ Deze aantekeningen over Mgr. Paredis zijn ontleend aan Rogier, de Rooy, In vrijheid herboren, pag. 236.

³⁵ Habets, Goossens, Bisdóm Roermond, dl. IV, pag. 140-141.

werd voorgesteld als de 'innerlijke mens', en deze duidde men aan als de drager van het zedelijk leven. De beginselen, die het zedelijk leven beheersen, werden beschouwd als losstaande van een historisch bepaalde inhoud, als een absoluut innerlijk licht, dat een afzonderlijk leven zou leiden. Het correlaat hiervan was een te absolute opvatting van de menselijke vrijheid. In deze denksfeer werd de echte zedelijkheid aan de wereld onttrokken. De moraal bleef binnen de grenzen van een 'bedoelingenmoraal': de innerlijke bedoeling is voor de zedelijkheid de beslissende factor. De goede daden, die echter óók werden geëist, golden als openbaring en bewijsstuk van de goede bedoeling, van eigen zedelijkheid. De ethiek besteedde alleen aandacht aan de vervolmaking van de 'innerlijke mens'; de wereld, en dan vooral in de betekenis van 'boze wereld' kon de persoon toch eigenlijk niet raken. De mens, die met goede bedoelingen in een slechte wereld leeft, kan zijn handen schoonhouden. Dat de mens een rol speelt in de opbouw der historie, ontging aan de aandacht van de moralisten. Men was blind voor de ontstellende immoraliteit van het kapitalistisch bestel. Ondernemers konden als vrome mensen bekend staan, die zich gaarne aan de leiding van priesters onderwierpen. Dat zij actief deelnamen aan een zondig bestel werd noch door hen, noch door hun geestelijke leiders gezien, omdat de moraal en de ascese vervreemd waren van het werkelijke leven. Zij, die onder dit bestel leden, waren zich evenmin scherp van hun situatie bewust, maar toch heerste er een diep gevoel van onbehagen. 'Vanaf de kansel predikte men echter slechts christelijke berusting. In de prediking van het Woord, dat openbaring der zonde is, werd de echte zonde niet ontmaskerd. Men kan dit alles niet goedpraten met de opmerking, dat het moeilijk is zijn eigen tijd te verstaan; de ware reden ligt dieper: moraal en ascese waren vervreemd van het leven'.³⁶

De positie welke de Maastrichtse geestelijkheid heeft ingenomen ten aanzien van de maatschappelijke problemen in de tweede helft van de negentiende eeuw, kunnen we uiteenzetten in het kader van een bespreking van de geschriften van kapelaan Wijnen, die ons infor-

³⁶ Kwant, Arbeidsbestel, pag. 73. De uiteenzetting over de handboekenmoraal geeft heel summier het vierde hoofdstuk van deze studie weer.

meren over de godsdienstige situatie en de maatschappelijke achtergronden daarvan in het Maastricht van die tijd.³⁷

In 1873, Van Houten had zijn beroemde ontwerp van wet ter beperking van de kinderarbeid ingediend, schreef kapelaan Wijnen een reeks artikelen in 'De Maasbode' over kinderarbeid; hij putte uit zijn ervaring te Maastricht om een en ander met voorbeelden te verduidelijken. Kort daarna werden deze artikelen als brochure uitgegeven onder de titel: 'De arbeid der kinderen in fabrieken, onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd.' Wijnen begint dit geschrift met een uitvoerige beschrijving van het leven der kinderen, die in fabrieken werken. Er zijn zelfs kinderen, die nachtarbeid verrichten (pag. 4). Van de 198 communiekinderen in St. Mathijs werken er 54 in fabrieken; op grond van dit aantal komt hij tot een geschat totaal van 200 fabriekskinderen in de leeftijd van 7-12 jaar (pag. 5). Een opgave van het Armbestuur uit 1864 doet hem concluderen, dat totaal 450 kinderen van 14 jaar of jonger te Maastricht in fabrieken werkten. (pag. 8) De kinderen krijgen een laag loon, door hun arbeid wordt het aantal werkende handen vergroot, met als gevolg een waardedaling van de arbeid, van het loon (pag. 9). Vervolgens gaat Wijnen in op de gevolgen van de kinderarbeid. Intellectueel kunnen de fabriekskinderen zich niet ontwikkelen: Wijnen getuigt uit eigen ondervinding, dat het pogen van de zondagsschool vruchteloos blijft voor die kinderen die nooit enig onderricht gehad hebben. De volgende zondag is het geleerde van de vorige les vergeten; moed en ijver gaan ontbreken, ze komen niet meer terug (pag. 9). Sprekend over kennis van geloof en godsdienst zegt hij: 'Hier treurt en bloedt mijn hart, wanneer ik denk, dat zovelen in volslagen onwetendheid opgroeien' (pag. 10). Over de zedelijke gevolgen van de kinderarbeid citeert hij met instemming pater van Gestel, 'Er zijn helaas fabrieken, ook door christen-industriëlen gehouden, die ... op een Sodoma gelijken, of op een publiek huis van ontucht'.³⁸ Over de sexuele moraliteit van de Maastrichtse ar-

³⁷ Jan Hendrik Wijnen werd geboren te Beek op 13 oktober 1838. In 1864 ontving hij de priesterwijding en begon hij zijn werk als kapelaan van St. Mathijs te Maastricht. Deze functie bekleedde hij tot 1884, toen hij rektor werd van het weeshuis te Maastricht. In 1887 werd hij pastoor te Limbricht en hij overleed als pastoor te Breust-Eysden op 22 augustus 1909.

³⁸ De Jesuïet Van Gestel kende Maastricht. In 1868 publiceerde hij een brochure, 'Pauperisme en Christendom', waarin hij zich tegen het liberalisme keerde. Hij illustreerde zijn academisch betoog met voorbeelden die duidelijk naar Maastricht verwezen.

beiders geeft Wijnen enige cijfers: Hij heeft 30 boekjes van de burgerlijke stand bij willekeurig gekozen arbeiders ingezien; in 11 daarvan is de geboorte van een kind een paar maanden na het huwelijk aangegeven en in 5 zijn bij het huwelijk een of meer kinderen gewettigd. In 1872 werden bij de burgerlijke stand 56 onwettige kinderen aangegeven, waarvan 51 tot de arbeidersstand behoorden, hetgeen neerkomt op 13% van het totaal aantal geboorte-aangiften in die klasse (pag. 14). Over de kwestie van onwettige geboorten heeft de medicus Dr. J. A. Nijst gesproken voor de parlementaire enquête commissie van 1887: 'In het algemeen is het peil van beschaving van de werklieden tamelijk laag. Zij hebben een taal en wijze van spreken, ook op zedelijk gebied, die allesbehalve geroemd kan worden. De jonge werklieden komen ook in contact met de meisjes, en dientengevolge krijgen ze ook buiten het werk omgang met elkaar, waardoor veel natuurlijke kinderen ontstaan. De meisjes zijn echter geen slechte vrouwen: wanneer hun vrijers hun militieplicht vervuld hebben, trouwen ze. Ze moeten tot hun vier en twintigste jaar wachten, eerder kunnen ze niet trouwen, ze hebben dan 3 of 4 kinderen. Het is een zeldzaamheid, als een man die van dienst afkomt, van zijn meisje afziet'.³⁹ Ook in de kerkshouding van de Maastrichtse arbeiders constateert Wijnen een verzwakking van het normbesef: 'Het vroegtijdig arbeiden in fabrieken geeft aanleiding tot onverschilligheid in zaken van godsdienst en tot verwaarlozing der christelijke plichten. Tot hun twaalfde jaar worden deze bijna geheel vergeten; 's zondags naar de kerk gaan – en dit wordt nog dikwijls verzuimd – is het enigste teken van godsdienst dat zij geven. En dan nog: hoe zal dit bij velen geschieden. Op oudere leeftijd zal de oude sleur sterker worden: onbekend maakt onbemind. Zij blijven verwijderd van de godsdienst-oefeningen en de heilige sacramenten, zij worden niet lid van de H. Familie of andere congregatie' (pag. 14). Wijnen heeft 'menigmaal' bij de Maastrichtse arbeiders opstandigheid geconstateerd: 'In 9 van de 10 gevallen hadden zij, die zo spraken, geen godsdienstige opvoeding genoten. Hoe kan het neutraal onderwijs de vooruitgang

Gezien de titel moet dit geschrift beschouwd worden als een antwoord aan Petrus Regout, die in 1858 een brochure, 'Pauperisme en Industrie', had gepubliceerd. Over de kinderarbeid zegt Regout hier, dat nauwelijks alleen lichte arbeid aan kinderen kan worden opgedragen, en dat derhalve werk in de fabrieken bij uitstek geschikt is voor kinderen. Wijnen citeert hier van Gestel, pag. 76.

³⁹ Geciteerd bij Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, pag. 200.

van zulke beginselen beletten. Dat is alleen de macht van het geloof, van de godsdienst, die des mensen hart en ziel tot God verheft en hem na dit kortstondige leven ene gelukkige eeuwigheid aanwijst, als het doel zijner schepping en het loon van zijn lijden en strijden. op aarde' (pag. 16). Zijn mening dat een godsdienstige opvoeding de arbeiders zal doen berusten in hun lot, wijst erop dat Wijnen geheel dacht volgens het oude patroon: de standen zijn door God gewild. Dan gaat hij in op de volksgezondheid te Maastricht. Bij de keuring voor de militie zijn in 1870/71 en 1872 van de 677 lotelingen er 80 afgekeurd, van deze zijn er 25 uit de burgerstand en 55 uit de arbeidersstand. De meeste fabrieksarbeiders zijn afgekeurd omdat ze te klein van stuk waren (pag. 18). Over de kindersterfte geeft hij de cijfers van het jaar 1866: overleden zijn 384 kinderen jonger dan 2 jaar, waarvan 98 jonger dan twee maanden. Hiervan was 70% uit de arbeidersstand (pag. 20). Bij de cholera-epidemie van 1866 werden 7 ziektegevallen van burgers aangegeven tegenover 341 werkende arbeiders en 263 onvermogens, waaronder veel vrouwen en kinderen van arbeiders (pag. 24). Arbeiders worden gewoonlijk geen 50 jaar oud, zij die in de aardewerkfabrieken werken en de glasslijpers worden in de regel geen 40 jaar; sommigen van hen sterven reeds tussen 25 en 30 jaar aan uitputting, 'slijperskrankheid' (pag. 22). De eerste oorzaak van de kinderarbeid ligt volgens Wijnen bij de ouders: als de moeder het gezin verwaarloost en de vader naar de kroeg gaat, moeten de verdiensten van de kinderen, 15-25 cent per dag, helpen de oude sleur te kunnen gaan (pag. 27). Daarna bespreekt hij het budget van een arbeidersgezin: gemiddeld verdient een arbeider 80 cent per dag en in de glas- en aardewerkfabrieken 90 cent per dag. De becijfering van de noodzakelijke uitgaven doet hem concluderen, dat bij het karig bestaan sparen voor kwade tijden onmogelijk blijkt (pag. 29). Na te hebben vastgesteld dat de fabrikant het loon bepaalt naar de levensbehoeften van de arbeider in de engste zin, d.w.z. opdat hij niet van honger omkome, en naar de wet van vraag en aanbod, stelt Wijnen: 'De oude stelregel der christelijke tijden wordt vergeten: dat in het algemeen het loon des arbeiders zoo groot dient te wezen, dat hij daarvan met zijn gezin volgens zijn stand kan leven' (pag. 33). Gezien de kwalificaties: 'oude stelregel der christelijke tijden', en 'volgens zijn stand leven', heeft Wijnen het gezinsloon hier niet geponeerd als een eis van sociale rechtvaardigheid, maar als een eis van naastenliefde. De traditionele maatschappij-opvatting beschouwde de standen als door God gewild. Het hierin geïmpliceerde standsver-

schil zou echter geen oorzaak van naijver zijn, als alle mensen zich door het gebod van de liefde lieten leiden; de beoefening van de naastenliefde zou aan de strijd tussen rijk en arm een einde maken. Als de patroon in zijn plicht van liefde tegenover de arbeider tekort schoot, restte de arbeider alleen berusting. De enige mogelijkheid het lot van de arbeiders te verbeteren, wanneer de patroons tekort schoten, was gelegen in wettelijke regelingen door de staat. Ook hier konden de arbeiders rechtens geen aanspraak op maken; alleen de naleving van het gebod van de liefde kon voor de staat de consequentie hebben, dat wettelijke regelingen voor het welzijn van de arbeiders moesten worden gemaakt. Wijnen's sociale denkbeelden lagen ook in deze geheel binnen de traditionele maatschappij-opvatting. Wijnen blijkt de argumenten die de fabrikanten aanvoeren ter verdediging van de kinderarbeid goed te kennen: de ouders komen erom vragen hun kinderen in de fabrieken te laten werken, er zijn niet voldoende arbeidskrachten om aan de vraag te voldoen, het is gunstig voor de kinderen als ze jong beginnen met het vak te leren, de concurrentie maakt kinderarbeid noodzakelijk om de bedrijven rendabel te houden. Wijnen ontzenuwt deze argumenten en concludeert: niet alleen de ouders, maar ook de fabrikanten zijn de hoofdoorzaak van de ellende en het verval (pag. 38). Weer wijst hij op de betekenis van de godsdienst, waarvan de beleving de arbeider tot een tevreden mens kan maken (pag. 40). Vervolgens poneert hij de stelling, dat de staat het recht en de macht heeft om de fabrieksarbeid van kinderen te beperken en te verbieden (pag. 48). Het was een betrekkelijk nieuw geluid in katholieke kring, dat dit recht van de staat zo duidelijk werd geproclameerd. Wijnen geeft door niets te kennen, dat het hier gaat om bescherming van het recht van de arbeiders door de staat. Volgens de traditionele opvatting kon in extreme situaties het gebod van de liefde de staat de plicht opleggen met wettelijke regelingen in de klassenstrijd tussen beide te komen. Wijnen pleit voor aanneming van het wetsontwerp van Van Houten. Hij keert zich echter tegen de in de ontwerp voorgestelde leerplicht: 'dat is strijdig met onze overtuiging, met ons geweten' (pag. 57). Het waarom hiervan geeft hij ook aan: in feite zal er van de vrijheid om van bijzonder onderwijs gebruik te maken, voor de armen vaak niets komen (pag. 60). Aan het slot van zijn betoog getuigt Wijnen van zijn toewijding aan de armen. Als het wetsontwerp ter beperking van de kinderarbeid niet zou worden aanvaard, zal Wijnen 'met meer ijver en gloed, met inniger liefde en tederheid die armen kleinen, voor wie hier op aarde geen geluk te

wachten is, heenwijzen naar het eeuwige vaderland. Hun zal hij trachten, nog meer dan thans, te leren de moeilijkheden deses levens met geduld te verdragen, rampen en smarten gewillig aan te nemen, te tonen, dat zij slechts weinige dagen hier op aarde zullen vertoeven en weldra daar rusten in het graf, naast de groten en machtigen dezer aarde, dat hun echter één troost, één hoop overblijft: om door een oprecht christelijke levenswandel zich in de eeuwigheid een geluk te verzekeren, dat de mensen hun niet ontroven kunnen' (pag.74). Volgens de traditionele opvatting was de maatschappelijke ordening gegrond op godsdienstige principes. De patronale verhouding tussen de door God gewilde standen werd geregeld door het gebod van de liefde. Wanneer de patroon in naastenliefde tekort schoot, en de staat de plicht van naastenliefde voor de patroon niet door wettelijke voorzieningen urgeerde, bleef de arbeider niets over dan te berusten: de beleving van de godsdienst kon hem tot deze levenshouding inspireren.⁴⁰

De schrijver van deze brochure maakt de indruk van een diep bewogen mens, die worstelde met de sociale problematiek van zijn tijd. Uit bewogenheid beschreef hij de ellende van de arbeidende klasse als pleidooi voor het wetsontwerp Van Houten. Hij was geheel doordrongen van de opvatting, dat de patronale verhouding het ideaal was, en miste in zijn denken de creativiteit om in te zien, dat de patronale verhouding niet meer paste bij de economische structuur van zijn tijd.

Al was Wijnen geen origineel denker, en nog minder een revolutionair, zijn brochure over de kinderarbeid verwekte een schandaal. Naar aanleiding van een in de 'Courrier de la Meuse' verschenen bespreking van zijn brochure, liet Wijnen in dat blad van 11 maart 1874 een verklaring plaatsen, waarin hij stelde dat het doel van zijn geschrift was aanhang te winnen voor het in de Tweede Kamer ahangig gemaakte ontwerp van wet ter beperking van de kinderarbeid, en dat hij geenszins bedoeld had op bepaalde personen of bedrijven kritiek uit te oefenen, of deze voor te stellen als meer of minder in de kwestie betrokken.⁴¹ Wijnens brochure werd direct na het verschijnen, en ook later in de sociaal-historische literatuur gezien als een

⁴⁰ Over de traditionele maatschappijopvatting in katholieke kring zie H. Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, Assen 1957, pag. 83 en vlg.

⁴¹ Tekst van deze verklaring bij Maenen, Petrus Regout, Bijlage VI, pag. 445-446.

aanklacht tegen Petrus Regout.⁴² Maenen meent, dat men deze brochure, die bedoeld was als propaganda-geschrift, al te letterlijk heeft geïnterpreteerd.⁴³ Hiermee stelt Maenen de betrouwbaarheid van de door Wijnen meegedeelde gegevens ter discussie. Hij schrijft aan een te letterlijke interpretatie van Wijnen toe, dat Brugmans geconcludeerd heeft, dat de toenmalige toestanden te Maastricht ernstiger waren dan elders in den lande, en 'veel geleken op de beruchte Engelse'.⁴⁴ Deze conclusie is irrelevant voor de kwestie van Wijnens betrouwbaarheid; deze maakt zelf geen vergelijkingen, maar doet slechts mededelingen over Maastrichtse toestanden. We zijn het met Maenen eens, dat de cijfers die Wijnen geeft over de kindersterfte niets zeggen over de mortaliteit van de arbeidersklasse, maar dit impliceert niet dat Wijnen's gegevens onjuist zouden zijn. Terecht merkt Maenen op, dat Wijnen de toestanden in Maastricht erg simplificeert, en meer dan verantwoord is, een causaal verband legt tussen kinderarbeid en maatschappelijke wantoestanden. Ook dit is van geen belang in de kwestie van Wijnen's betrouwbaarheid; het wijst er alleen op, dat Wijnen de complexiteit en de interdependentie van de samenlevingsverschijnselen niet heeft gezien. Het feit, dat Wijnen zelf geen kinderen 's nachts naar de fabriek heeft zien gaan, betekent niet dat zijn gegevens over de omvang van de kinderarbeid te Maastricht onjuist zouden zijn. Op 1 januari 1870 werkten in de fabrieken van Regout 344 kinderen beneden 15 jaar, waarvan er 103 jonger dan 12 jaar waren.⁴⁵ Volgens Wijnen waren in 1873/74 in de St.

⁴² Kort na het verschijnen van Wijnens brochure verscheen in de 'Katholieke Illustratie' (jaargang 6, pag. 129) een artikel over Petrus Regout, waarin deze heet: 'een vader der armen en behoeftigen, blakend van ijver voor de godsdienst, vol verkleefdheid aan Rome en aan de Stedehouder van Christus.' Ovink tekent hierbij aan, dat dit kennelijk bedoeld was als een rechtvaardiging van Regout.

Ovink, *Het aanzien van een eeuw*, Haarlem 1956, pag. 218.

Verwijzingen naar en opinies over Wijnen in de sociaal-historische literatuur bespreken we later in de tekst.

⁴³ Maenen, Petrus, Regout, pag. 312. Maenen bespeekt de brochure op pag. 312-316. Naar deze pagina's geven we geen nadere verwijzingen in onze kritiek op Maenen.

⁴⁴ Brugmans, *De arbeidende klasse*, pag. 105. In dezelfde studie (pag. 240) noemt Brugmans Wijnens brochure als een van de factoren, die de totstandkoming van het kindertwetje hebben bevorderd. Opmerkelijk is, dat Brugmans in een na Maenens dissertatie verschenen studie over de sociaal-economische geschiedenis van Nederland in de periode 1795-1940, 'Paardenkracht en Mensenmacht', Wijnen niet noemt bij de bespreking van de wet Van Houten. Trouwens, in dit hele boek, ook in de literatuurlijst, komt de naam Wijnen niet voor.

⁴⁵ Maenen, Regout, tabel pag. 304-305.

J. H. WIJNEN

Kapelaan St. Mathijs, 1864 - 1884, rector Weeshuis, 1884 - 1887

Mathijsparochie 54 kinderen van 10½-11½ jaar werkzaam in fabrieken; 26 hiervan werkten in glas- en aardewerkfabrieken.⁴⁶ Uitgaande van deze verhouding tussen de bij Regout en de andere fabrieken samen werkzame kinderen, komt het ons voor, dat Wijnen's schatting van totaal 200 kinderen beneden 12 jaar werkzaam in fabrieken, betrouwbaar is. Wijnen vermeldt niet, dat Regout op 1 januari 1870 had aangekondigd kinderen, die de eerste communie niet gedaan hadden, in het vervolg niet meer aan te nemen. Toch waren er op 1 mei 1874 nog 87 kinderen beneden 12 jaar in Regout's fabrieken werkzaam. Het aantal kinderen beneden 12 jaar verminderde daarna sterk, maar de groep kinderen van 12-14 jaar nam toen sterk toe. Op 15 december 1876 waren er geen kinderen jonger dan 12 jaar, maar 334 in de leeftijd van 12-14 jaar bij Regout werkzaam; deze groep is een jaar later tot 362 aangegroeid.⁴⁷ Maenen stelt dat Wijnen's schatting van het gemiddelde dagloon van bij Regout werkende mannen op 90 cent, aanzienlijk te laag is. Als we – met weglating van de groepen 'gamins' – het rekenkundig gemiddelde nemen van de daglonen door Regout over het jaar 1873 uitbetaald, blijkt dit 104 cent te zijn.⁴⁸ Bekijken we de loontabel nader, dan vallen enkele kleine groepen met daglonen van 184 en 170 cent op. Ook valt dan op, dat 1153 van de 1908 arbeiders een dagloon van 92 cent hadden. De inkomsten van het merendeel der arbeiders bij Regout waren niet groter dan ongeveer 90 cent per dag, al mogen we dit in de meest strikte zin niet het gemiddelde dagloon noemen. De argumenten, die Maenen aanvoert, zijn onvoldoende om zijn conclusie, dat Wijnen's brochure over de arbeid van kinderen in fabrieken als historische bron onbetrouwbaar is, te delen. Overigens relativeert Maenen zijn conclusie enkele regels verder: 'Waren de toestanden te Maastricht dan ook al minder ernstig dan Wijnen deed uitkomen, slecht waren ze ongetwijfeld. Regout heeft dit Wijnen niet bestreden. Integendeel, steeds weer heeft hij, hetzij direct, hetzij indirect, de voze toestanden gesignaleerd en middelen beraamd en aangegeven om tot verbetering ervan te komen'. Opmerkelijk zijn de regels die Maenen schrijft tussen zijn conclusie en de juist geciteerde alinea: 'Wijnen's verdienste voor de arbeidende

⁴⁶ Wijnen, De arbeid der kinderen, pag. 5.

⁴⁷ Maenen, Regout, tabel pag. 328-329.

⁴⁸ Maenen, Regout, tabel pag. 346-347. Van iedere groep hebben we het aantal personen vermenigvuldigd met het voor die groep opgegeven gemiddelde dagloon. Het op deze wijze verkregen totaalbedrag aan dagloon werd gedeeld door het aantal arbeiders. De lijst geeft niet aan of er ook vrouwen bij zijn.

klasse is er niet minder om. Hij toonde zich een priester met een sterke sociale bewogenheid, aan wiens aktie het voor een belangrijk deel te danken is, dat de Maastrichtse arbeidende klasse in een tijd van bewustwording haar banden met de kerk niet heeft geslaakt.' Ook met Maenen's oordeel over de betekenis van Wijnen kunnen we niet instemmen. Door de maatschappelijke wantoestanden te Maastricht te beschrijven heeft Wijnen tot de bewustwording van de arbeidende klasse bijgedragen. Toen dit proces van bewustwording zich afspeelde was Wijnen niet meer in Maastricht. Zijn sociale opvattingen lagen volkomen in de sfeer der patronale verhouding, en daardoor kon hij geen voorman van katholieke sociale actie zijn. Pas rond de eeuwwisseling is er sprake van katholieke sociale actie te Maastricht. Veel arbeiders hadden de kerk al de rug toegekeerd, maar door de sociale actie van een jongere generatie van priesters kon de uittocht van arbeiders uit de kerk worden gestuit. In zijn oordeel over Wijnen verwacht Maenen menselijke bewogenheid en sociale actie, zoals hij in zijn oordeel over Petrus Regout patronale instelling verwacht met sociaal-voelend-zijn.

In 1887 publiceerde Wijnen, eerst in 'De Maasbode' en daarna als afzonderlijke brochure, zijn voor de parlementaire enquête-commissie afgelegde verklaringen met een toelichting. In opzet en denkbeelden vertoont dit geschrift een grote gelijkenis met het vorige. Wijnen pleit voor een arbeidswetgeving en illustreert zijn betoog met voorbeelden uit Maastricht. Zijn denkbeelden hebben zich niet gewijzigd, zoals al blijkt uit de inleiding, waarin hij de problemen van de tijd bespreekt. De arbeiderskwestie kan slechts door de godsdienst worden opgefost. Als alle patroons christelijk dachten, zouden ze de arbeiders een menswaardige behandeling en een goed voorbeeld geven. De arbeiders moeten, gesteund door de godsdienst, de lasten van het leven met geduld dragen. Waar godsdienst en menslievendheid geen gehoor meer vinden, daar moet soms de krachtige arm van de staat tussen beide komen (pag. 1). Hij stelt vast, dat de wet op de kinderarbeid een heilzaam effect heeft gehad: meer kinderen gaan naar school (pag. 2). Leerplicht wijst hij af, omdat deze voor katholieken gewetensdwang zou kunnen betekenen. De werkomstandigheden: besprekend, noemt hij het uithalen van de ovens onmenselijk zwaar. 'daarin zou de fabrikant zijn jachthond of renpaard niet wagen' Hij heeft dit werk zelf niet gezien, maar erover gehoord van geloofwaardige personen. Deze toestand zou makkelijk te verbeteren zijn: als er meer ovens werden gebouwd, zouden ze langer kunnen af-

koelen voor ze uitgehaald werden (pag. 7). Veel aandacht besteedt hij aan de zedelijkheid onder de fabrieksarbeiders, en in het bijzonder aan de sexuele moraliteit. Ongeveer drie kwart van de arbeidershuwelijken is gedwongen (pag. 9). Uitvoerig gaat hij in op de arbeid van de gehuwde vrouw. Dwingende omstandigheden die een wettelijk verbod zouden rechtvaardigen acht hij niet aanwezig; een verbod zou onwettige samenlevingen bevorderen en er zouden teveel uitzonderingen nodig zijn. Veel arbeiders sterven jong en de uitkering voor weduwen, als die gegeven wordt, bedraagt slechts 60-70 cent per dag. Arbeidersweduwen gaan dus noodgedwongen naar de fabriek (pag. 11). De werkende gehuwde vrouw moet na een bevalling soms al na twee, bijna altijd na drie weken weer naar de fabriek (pag. 13). Wijnen meent, dat een arbeidersgezin van het loon van de huisvader kan leven. Voor de ondernemer is de arbeid van vrouwen en kinderen aantrekkelijk, omdat deze goedkoop is. Ook voor de fabrikanten is het geen kwestie van noodzaak, want Maastricht heeft geen tekort aan arbeidskrachten. De ondernemers beroepen zich op zware concurrentie met het buitenland; een betere regeling van de tarieven zou dus gewenst zijn (pag. 13). Tenslotte geeft hij aan welke wettelijke regelingen gewenst zijn ten einde verbetering te brengen in de toestand: kortere arbeidsdag voor vrouwen; arbeidsverbod voor zwangere vrouwen een maand voor en zes weken na de bevalling met behoud van het volle werkloon; voorschrift dat er per 35 arbeiders een oven moet zijn en dat ovens niet mogen worden leeggehaald bij een temperatuur boven 30 graden Celsius; ongevallenverzekering, ziekenfonds, weduwenfonds en pensioenfondsen bij minstens 10 dienstjaren (pag. 15).

De vier pastoors van de stad reageerden op de publicatie van deze brochure met een verklaring in de 'Courrier de la Meuse' van 3 maart 1887: 'Om door hun stilzwijgen geen voet te geven aan de mening, dat de geestelijken alhier algemeen met de houding van een collega in allen deele zouden instemmen verklaren ondergetekenden: voor- eerst zagen zij ongaarne dat een te 's Hage afgelegd getuigenis in een afzonderlijke brochure verspreid werd, waardoor bij den werkman en den geringen burger, wrevel tegen de Firma Regout had kunnen worden opgewekt, waarvan echter, wij vermelden het met genoegen, niets is gebleken. Verder betreuren zij de ongunstige indruk welke ten nadele der Heeren Regout in den lande is teweeggebracht, als zouden zij hardvochtige, meedogenloze menschen zijn, die zich om het lot van den werkman volstrekt niet bekommeren; daar het hier toch

overbekend is, dat de geheele familie Regout den plicht van naastenliefde naar behoren betracht, ja zelfs, dat meerdere harer leden dien plicht op uitstekende wijze vervullen'.⁴⁹ De brochure werd uit de handel genomen en Wijnen plaatste in de 'Courrier de la Meuse' de volgende verklaring: 'Gaarne gevolggevend aan het verzoek mijner geestelijke overheid zal ik voortaan niet meer antwoorden, noch op reeds verschenen, noch op eventueel te verschijnen brieven inzake de enquête'.⁵⁰ Kapelaan Wijnen werd nog in hetzelfde jaar benoemd tot pastoor te Limbricht.

De Maastrichtse geestelijkheid gaf door die verklaring er niet alleen blijk van geen inzicht te hebben in de maatschappelijke problemen van de tijd, maar ook niet toegankelijk te zijn voor de nood van de arbeiders. Wijnen had alleen voor die nood aandacht gevraagd. Nieuwe denkbeelden over de maatschappelijke ordening, die als revolutionair geïnterpreteerd hadden kunnen worden, bracht hij niet naar voren. Toch beschouwden de bisschop en de Maastrichtse pastoors Wijnen als iemand die door zijn spreken over de maatschappelijke wantoestanden, de vertrouwde wereld in gevaar bracht, en derhalve tot zwijgen gebracht moest worden. De brief van de geestelijkheid heeft het vertrouwen van de arbeiders zo diep geschokt, dat hij 'schuld was aan het wegtrekken van duizenden arbeiders uit de kerk'.⁵¹ Ongetwijfeld moeten we deze brief zien tegen de achtergrond van de geest van de tijd, zoals Litjens doet.⁵² Maar dan blijft de vraag, of de geestelijkheid niet had moeten zien, dat de ondernemers niet langer de paternalistische instelling van een vorige generatie hadden, waardoor de arbeiders volkomen onbeschermd waren. Philips brengt in een recente studie veel begrip op voor de bisschop en de Maastrichtse pastoors: 'dat in dit schrijven de vrees meeklinkt de sympathie van deze weldoende familie te verliezen, doet niet af aan de oprechtheid van hun uitspraak. Dit oordeel moet ook de bisschop bewogen hebben Wijnen in dit conflict een zwijgplicht op te leggen, waarna deze vrij spoedig benoemd werd tot pastoor te Limbricht'.⁵³ Bij de behandeling van de factoren, die de sociale ontwikkeling in Maastricht zo lang hebben tegengehouden, gaat Philips voorbij aan het

⁴⁹ Geciteerd bij Brom, Ariens, dl. I, pag. 399.

⁵⁰ Geciteerd bij Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 111. Wijnens verklaring verscheen in de 'Courrier de la Meuse' van 5 maart 1887.

⁵¹ Brom, Ariens dl. I, pag. 400.

⁵² Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 111.

⁵³ Philips, Een periode van sociale kentering, Miscellanea Traj. pag. 681.

conservatisme van de klerus. Hierop wijzen is toch geen twijfel aan hun oprechtheid. Het blijft echter onbegrijpelijk, dat de geestelijkheid voorbij heeft gezien aan het feit dat er onder de arbeiders onbehagen begon op te komen; in 1886 hadden de glasblazers van Regout het werk spontaan neergelegd als reactie op een loonsverlaging.⁵⁴ Noch de eerste arbeidsstaking, noch de geschriften van Wijnen, waarin de bestaande wantoestanden werden blootgelegd, waren in staat de ogen van de geestelijkheid voor de werkelijkheid te openen. Dat de priesters niet zagen hoe het maatschappelijk bestel veranderd moest worden, is hun niet kwalijk te nemen, maar dat ze niet hebben ingezien, dat er wantoestanden waren, die niet door vorstelijke giften aan de kerk werden verholpen, is nauwelijks goed te praten. De socialisten begrepen, dat de arbeiders recht hadden op een menswaardig bestaan en ze hebben voor dat recht gevochten. De negentiende-eeuwse geestelijkheid van Maastricht heeft gefaald, en is – historisch gezien – schuldig aan het wantrouwen tegenover en de vervreemding van de kerk bij de Maastrichtse arbeiders. De geschiedenis van Maastricht in de laatste decennia van de negentiende eeuw illustreert wat De Vrankrijker zegt over de houding van de kerken in het algemeen: ‘Bij gebrek aan verse zuurdesem schoten ze tekort aan initiatief en activiteit, waardoor ze op het punt stonden hun greep op de massa te verliezen. Ze hebben de ontkerstening bevorderd en de anti-klerikale elementen in het oude socialisme hun kans gegeven, in plaats van hun die door een gave toepassing van de leer der naastenliefde te ontnemen.’⁵⁵

In 1893 en 1895 schreef Wijnen nog een aantal artikelen in ‘De Maasbode’, welke in twee brochures werden uitgegeven: Polemieken met ‘Vrijheid’ over de Kerkvaders en de eigendom, en Moderne toestanden en het ware volksbelang. Deze brochures onderscheiden zich van de eerste twee door het feit, dat ze geen beschrijving van feitelijke toestanden geven. Ze kunnen beschouwd worden als een bron van informatie over de sociale gedachten in katholieke kring. Ze verschenen echter in een tijd, waarin het katholieke denken over maatschappelijke vraagstukken zich heel voorzichtig – onder inspiratie van ‘Rerum Novarum’ – verder ontwikkelde. Wijnen ging met die ontwikkeling niet mee, maar hij komt in die latere brochures ook niet terug op wat hij eerder naar voren heeft gebracht. In ‘Moderne

⁵⁴ Philips, t.a.p. pag. 675.

⁵⁵ De Vrankrijker, Een groeiende gedachte, pag. 120.

Toestanden' noemt hij het ongeloof de oorzaak van alle kwalen van de tijd. Het enige redmiddel is de terugkeer tot de christelijke beginselen: dan zullen de arbeiders hun lot aanvaarden en de patroons de naastenliefde beoefenen. Zijn stelling, dat de staat weer christelijk moet worden (pag. 38) hangt nauw samen met zijn visie op wettelijke regelingen. In 'Het ware volksbelang' verdedigt hij de staatsinmenging in het maatschappelijke leven (pag. 50). Uitvoerig gaat hij in deze brochure in op de betekenis van de godsdienst in het leven der arbeiders. Hij wekt de katholieke arbeiders op, lid van de Volksbond te worden en meent, dat leden van de Volksbond tevens lid moeten zijn van een congregatie of van de Aartsbroederschap van de H. Familie. 'Daar zullen ze leren, dat ze tevreden moeten zijn met de staat hun door de Voorzienigheid aangewezen. Zo zullen ze in de godsdienst de troost en de kracht vinden om de moeilijkheden, die altoos tot aan het einde der tijden, aan hun stand zullen verbonden blijven, geduldig te dragen' (pag. 52). Hij keert zich tegen nieuwe sociale denkbeelden in het katholieke kamp: de patroon is niet verplicht zijn arbeiders aan het werk te houden, als hij aan de aandeelhouders geen dividend meer kan uitkeren. Alles wat men bij een dergelijke crisis van de patroon kan verlangen is, dat hij de arbeiders nog een paar dagen in dienst houdt, zodat ze naar ander werk kunnen zoeken (pag. 55). Wijnen meent, dat het geen juiste uitleg van 'Rerum Novarum' is, het gezinsloon een verplichting van strikte rechtvaardigheid te noemen. Arbeid is het persoonlijk werk van de arbeider en niet der familie. En dan vervolgt hij: 'Het ligt in de bedoeling der Goddelijke Voorzienigheid, dat er altoos armen zullen zijn; het is derhalve ook geen schande voor den braven werkmans, in de eerste veertien jaren van zijn huwelijk, als vrouw en kinderen niets verdienen, door bijzondere of openbare liefdadigheid ondersteund te worden. Daartoe is de patroon uit naastenliefde op de eerste plaats gehouden, doch niet uit strikte rechtvaardigheid' (pag. 56-57). Het klinkt harder, maar is in wezen hetzelfde als wat Wijnen in 1873 over het familieloon had gesteld. Wijnen keert zich tegen 'de christelijke democratie', die beweert, dat de arbeiderssyndicaten als rechtspersoon erkend, het recht moeten hebben de voorwaarden van de arbeid en het loon vast te stellen (pag. 63). De coöperatieven noemt hij 'een ramp voor de maatschappij' omdat deze tengevolge zullen hebben 'dat de kleine burgerij, een der hechtste steunpilaren van kerk en maatschappij, zou vervallen' (pag. 64).

In de literatuur wordt herhaaldelijk gewezen op het verschil tussen

de vroegere en latere geschriften van Wijnen, maar daarbij wordt onvoldoende benadrukt dat dit verschil vooral bestaat in het al dan niet aanwezig zijn van feitelijke informatie, terwijl de naar voren gebrachte sociale denkbelden onveranderd bleven. Het is begrijpelijk dat dit laatste het meest is opgevallen, omdat juist in die periode de sociale gedachte binnen de kerk begon te groeien. Brom merkt op, dat pastoor Wijnen, 'die als kapelaan zo vooruitstrevend was opgetreden, de ontwikkeling van de vakorganisatie niet meer bijhouden kon.'⁵⁶ Verberne noemt Wijnen 'een pionier die pionier gebleven is, en de ontwikkeling niet meer bijhouden kon'⁵⁷. Rogier spreekt over 'het snelle slijtageproces van idealisme' en meent, dat Wijnen in zijn latere jaren 'een voorzichtig en angstig man geworden (is), die de onstuimigheden van zijn jeugd met gewetensangst schijnt te boeten. Hij schreef in de Maasbode alsof hij bang was van zijn eigen verleden en van Rerum Novarum. Hij vreest de geesten, die hij mede heeft opgeroepen.'⁵⁸ Philips geeft een typering van Wijnen, waarin recht wordt gedaan aan het statische van zijn sociale denkbelden en tegelijkertijd aan de bewogenheid, die hem zo vrijmoedig deed spreken over de bestaande maatschappelijke wantoestanden: 'Zijn tragiek is, dat hij niet alleen door zijn geestelijke overheid werd gedesavouéerd, maar dat hij tevens als te weinig revolutionair zijn vat op de arbeiders verloor'⁵⁹. In dezelfde passage zegt hij echter ook: 'In zijn opvattingen was hij op de hoogte van de sociale ontwikkeling in Nederland en elders als weinigen van zijn tijd', en hier verliest hij de onveranderlijkheid van Wijnen's sociale opvattingen uit het oog; of het zou moeten zijn, dat Philips zoveel waarde hecht aan het enig nieuwe geluid in Wijnen's geschriften, namelijk diens pleidooi voor een arbeidswetgeving, dat hij op grond hiervan die conclusie trekt. Het blijkt erg moeilijk te zijn, de persoon van Wijnen en zijn historische betekenis te beoordelen. Een heel merkwaardig oordeel geeft Thewissen, die een 'petite histoire' onder de titel: 'Sphinx Céramique in de stad Maastricht', geschreven heeft voor het gedenkboek van deze bedrijven. 'Met deze titels en citaat-brokken is de literatuur over de Sphinx-Céramique tamelijk volledig. Eigenlijk zouden we hier nog bij moeten voegen kapelaan Wijnen van de St. Mathias-parochie die in hoge mate de gave van de taal en het woord bezat. Zijn getuigenis in

⁵⁶ Brom, Ariens, dl. I, pag. 359.

⁵⁷ In Katholieke Encyclopedie, trefwoord Wijnen.

⁵⁸ Rogier, De Rooy, In vrijheid herboren, pag. 390.

⁵⁹ Philips, Een periode van sociale kentering, Miscellanea Traj, pag. 680.

de verhoren van de enquête van 1887 mag wat het aanbrengen van feiten betreft misschien niet zo belangrijk zijn. Hij sprak slechts van horen zeggen, en moet op de knellende vraag of hij ooit kinderen uit de fabriek heeft zien komen die daar werkten zelfs 'neen' antwoorden... In literaire zin mag kapelaan Wijnen de Multatuli van de aardewerkindustrie heten, maar men begripe dat deze waardering in een geheel ander vlak ligt dan de historische en sociale betekenis van deze priester, die pionier was en daardoor voorbereider van *Rerum Novarum*, wat nog heel wat anders is dan verdienstelijk uitvoerder. De wijze waarop kapelaan Wijnen zich uitdrukt is in ieder geval literatuur. Hij moet wel een uitstekend predikant geweest zijn.⁶⁰ In het kader van dat gedenkboek heeft men met Wijnen kennelijk weinig raad geweten.

De persoon Wijnen kan, o.i., gekarakteriseerd worden als een diep bewogen mens, die begaan was met het lot der arbeiders en daarom hun nood bekend maakte. Door die menselijke bewogenheid met de arbeidende klasse stak Wijnen met kop en schouders boven zijn tijdgenoten uit. Wijnen was echter geen revolutionair sociaal denker, noch een sociaal pionier. Zijn historische betekenis is, dat hij door het aan de kaak stellen van de maatschappelijke wantoestanden – en dat deed hij slechts in zijn eerste twee brochures – tot de bewustwording van de arbeiders een eerste stoot heeft gegeven. De grote tragiek is dat hij om zijn vrijmoedig spreken verwijderd werd uit Maastricht, waardoor hij het contact verloor met de sociale werkelijkheid, die spoedig met geweld aanpassing zou zoeken aan de economische ontwikkeling van de moderne industrie.

Eer we nader ingaan op deze ontwikkeling, besteden we, tot besluit van dit hoofdstuk, enige aandacht aan de pastorele activiteit te Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bij de beschrijving van het volksonderwijs hebben we al geconstateerd, dat bij verschillende kerkelijke instellingen de burgerschool prioriteit genoot. De burgerij genoot de bijzondere aandacht van de geestelijkheid. De Jesuïeten, die zich in 1852 te Maastricht vestigden, namen in 1854 de leiding over van een sinds een jaar in St. Servaas bestaende congregatie voor jongelui uit de gegoede stand. Tot 1862 werden de oefeningen van deze congregatie in het Frans gehouden.⁶¹ De leden

⁶⁰ Gedenkboek *Sphinx-Céramique*, 1959, pag. 370. In dit ruim 400 pagina's tellend boekwerk wordt ruime aandacht aan de sociale geschiedenis geschonken. De naam Wijnen komt echter alleen in de hier geciteerde alinea voor.

⁶¹ Gedenkboek *Jesuïeten Maastricht 1852-1952*, pag. 131-133.

kwamen vooral uit de verliberaliseerde hogere stand. Met haar wekelijkse conferenties heeft de congregatie een langzame en stille, maar gestage invloed uitgeoefend door de liberale burgerij een meer kerkelijke en christelijke mentaliteit bij te brengen. Dat onder de middelbare schooljeugd een belangrijk pastoreel arbeidsterrein lag, wordt duidelijk uit de beschouwingen van een leraar aan het Stedelijk Gymnasium en de Gemeentelijke H.B.S. te Maastricht, die een boekje opendeed over de neutraliteit in het onderwijs: 'En hoezeer hebben wij katholieken nog reden om ons over die krenking te beklagen; wanneer men alleen maar bedenkt dat zelfs op de openbare scholen, waar de katholieken verreweg de overhand hebben, zelden of nooit een katholiek werk, zelfs niet in andere vakken en allermint in geschiedenis wordt toegelaten'⁶². De aard van de boeken, die bij de jaarlijkse prijsuitdeling op de middelbare scholen aan de leerlingen werden gegeven, lokten in de zestiger jaren herhaaldelijk heftige protesten uit in de 'Courrier de la Meuse'.⁶³ Pas in 1899 werd godsdienstonderwijs als leervak voor de katholieke leerlingen in het rooster opgenomen.⁶⁴ Uit de 'Jongheeren Congregatie' van de Jesuïeten kwam een 'Heren Congregatie' voort, die vanaf 1865 het katholieke leven in de stad sterk beïnvloedde. Binnen deze congregatie werd in 1872 'De katholieke kring' opgericht, en in 1875 de 'Servatius Sociëteit', een katholieke tegenhanger van de liberale 'Momus Sociëteit'. In 1877 telde de katholieke herenvereniging 140 leden, welk aantal in de volgende jaren vrij constant bleef.⁶⁵ Aan enige leden van deze congregatie dankt de retraite voor leken haar populariteit in ons land.⁶⁶ In 1882 richtte de congregatie een kosteloze volksbibliotheek in, welke grote belangstelling genoot. Bij bijzondere gelegenheden werd, geheel volgens het traditionele patroon, liefdadigheid beoefend jegens de armen: krentenbrood en steenkool werden uitgedeeld bij het gouden priesterjubileum van Leo XIII in 1893, en bij het bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina in 1895. Op initiatief van twee arbeiders begonnen de Jesuïeten in 1871 de 'Canisius Congregatie' voor arbeiders. De provinciaal van de orde

⁶² P. P. M. Alberdingk Thijm, *Het onderwijs in de geschiedenis op de Hogere Burgerscholen*, 1868, pag. 29. De schrijver was geschiedenisleraar aan het gymnasium en de H.B.S. te Maastricht van 1864 tot 1870, toen hij hoogleraar te Leuven werd.

⁶³ Documentatie Dr. A. J. Fr. Maenen.

⁶⁴ *Gedenkboek Stedelijk Gymnasium te Maastricht*, 1939, pag. 48-50.

⁶⁵ *Gedenkboek Xaverius Congregatie Maastricht 1954*.

⁶⁶ Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, pag. 608.

stelde uitdrukkelijk de voorwaarde, dat deze congregatie geen afbreuk mocht doen aan de studieplichten in het huis; de bisschop van Roermond waarschuwde de bestaande congregatie van de H. Familie in St. Mathijs geen concurrentie aan te doen. In 1884 telde de Canisius congregatie 678 leden, ofschoon de eisen om toegelaten te worden en lid te blijven, streng waren.⁶⁷ Wat er aangaande de actuele sociale problemen werd verkondigd, kunnen we lezen in enkele publicaties van pater B. Bruin, die directeur was van de heren congregatie. 'Naast een heersende klasse moeten er zijn die dienen, die werken voor anderen, die hun arbeidskracht aan anderen verhuren. Zo zal de armoede steeds het lot van velen zijn. Maar wat is dit in zich niet hard voor degene die het treft. Anderen volop te zien genieten van het vette der aarde zonder dat het hun kost, en zelf met veel slaven en zwoegen nauwelijks, soms niet het noodzakelijk levensonderhoud machtig te worden. Maar daar treedt de liefdadigheid tussen beide en maakt de ongelijkheid ... minder voelbaar'. De schrijver ziet echter dat het niet voldoende is 'de arme met heenwijzing op het hiernamaals tot geduld en lijdzaamheid aan te sporen', er moet ook een ander 'stoffelijk middel' aangewend worden: 'de christelijk geschonken en christelijk ontvangen aalmoes'.⁶⁸ Men zag niet dat er voor de patronale verhouding geen plaats meer was, toen de economische structuur zich tot het hoogkapitalisme had ontwikkeld. De kapitalistische ondernemers schoten tekort in liefdadigheid, en daardoor werden de arbeiders er zich van bewust, dat hun nood uit rechteloosheid voortkwam. De eis der arbeiders naar gelijke rechten, is het thema van het volgende hoofdstuk.

⁶⁷ Gedenkboek Jesuïeten, pag. 137.

⁶⁸ B. Bruin S.J., De sociale roeping der christelijke liefdadigheid, Studiën 1887, pag. 174. Geciteerd bij Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, pag. 87.

HET ONTWAKEN DER ARBEIDERS

In het voorlaatste decennium van de negentiende eeuw deden zich te Maastricht de eerste verschijnselen voor, die kenmerkend geacht worden voor 'de sociale kwestie'. De ontevredenheid en de opstandigheid van de arbeiders begon manifest te worden. De arbeider riep om recht. Het gevolg was een openlijke strijd tussen werkgever en werknemer. De maatschappelijke wantoestanden en het pauperisme bestonden al tientallen jaren. Zolang de bestaande opvattingen door allen werden aanvaard, heerste er sociale vrede. Bij de arbeiders bestond al lang onbehagen over hun situatie, maar dit uitte zich pas, toen het bewustzijn doorbrak, dat de maatschappelijke toestand onhoudbaar was, en moest worden aangepast bij de economische ontwikkeling. Toen we de economische ontwikkeling van het negentiende-eeuwse Maastricht bespraken, hebben we erop gewezen, dat, economisch gezien, Maastricht ver vooruit was op overig Nederland. Toch heeft de sociale kwestie zich te Maastricht niet eerder gesteld, dan in de rest van het land. Dit merkwaardig verschijnsel van een vertraagde maatschappelijke ontwikkeling, is zeer gecompliceerd. Talrijke factoren hebben in verschillende mate deze vertraging veroorzaakt. Heel in het kort zullen we deze factoren bespreken.

Het aanbod van arbeidskrachten is te Maastricht altijd ruim voldoende geweest om aan de vraag van de industrie te voldoen. Een van de vestigingsfactoren voor de industrie was, zoals we gezien hebben, het aanwezige potentieel aan arbeidskrachten. Toen de industrie zich uitbreidde en de vraag naar arbeidskrachten toenam, bleek de natuurlijke aanwas van de Maastrichtse bevolking groot genoeg te zijn hieraan te voldoen. Bovendien liep tegelijkertijd de vroeger voor de stad zo belangrijke economische functie van garnizoen en vesting verder in betekenis terug. Maastricht heeft in de negentiende eeuw geen bevolkingstoestroming van buiten gekend.

De geslotenheid, die hier voor de Maastrichtse samenleving van de negentiende eeuw het gevolg van was, heeft ook remmend op de

ontwikkeling van het maatschappelijke denken gewerkt. In 1890 was 73% van de Maastrichtse bevolking in de stad zelf geboren. Naar nationaliteit en godsdienst was de bevolking weinig gedifferentieerd: in 1890 woonden er 944 Belgen en 579 Duitsers in Maastricht; op ongeveer 1200 protestanten en 350 Joden na was de gehele bevolking katholiek.¹ Op 31 dec. 1889 telde de gemeente Maastricht 32.078 inwoners.² Doorstroming van opvattingen en ideeën van elders had nagenoeg niet plaats. De mentaliteit van de bevolking was niet bevorderlijk voor bezinning op maatschappelijke en economische problemen. De schetsen van de dialectschrijver Alfons Olterdissen³ over het leven te Maastricht in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw, laten ons de stad zien als een grote familie. Bovendien moeten we de eigen volksaard van de Maastrichtenaars in aanmerking nemen. 'Wie het volksleven en de volksmentaliteit objectief gadeslaat, kan zich niet onttrekken aan de indruk, dat hier een stuk Middeleeuwen is achtergebleven, een zeker primitief middeleeuwse sfeer.'⁴ In de rangorde der levens- en cultuurwaarden neemt voor de Maastrichtenaar het economische zeker niet de eerste plaats in. In die mentaliteit staan kunst en gezelschapsleven hoger aangeschreven, dan de economische belangen. De weinig zakelijke mentaliteit van de Maastrichtenaar heeft tot economisch conservatisme bijgedragen. Het feit, dat Maastricht de oudste industriestad van Nederland is, weerspreekt dit niet. Immers, en dit is een andere voor de maatschappelijke ontwikkeling remmende factor, het ontstaan en de ontwikkeling van de Maastrichtse industrie is het werk van één dynamische ondernemersfiguur, Petrus Regout; hij heeft in het economisch leven van Maastricht lang gedomineerd. Vanaf de oprichting van zijn glaslagerij in 1834 heeft Petrus Regout het uitsluitende bestuur over zijn fabrieken uitgeoefend tot september 1870, toen hij zich met zijn vier nog in zaken zijnde zoons associeerde, en zich geleidelijk terug begon te trekken. Tot zijn dood in 1878 bleef hij in het bestuur van de vennootschap betrokken.⁵ Petrus Regout is ondanks de economisch

¹ Philips, Een periode van sociale kentering, Misc. Traj. pag. 668.

² Opgave C.B.S., vermeld bij Gemmeke, Maastricht, pag. 46.

³ Alfons Olterdissen, Prozawerken, Maastricht 1961.

⁴ J. J. A. van Doorn, De economische geest te Maastricht, Mens en Maatschappij 1957 pag. 4.

⁵ Maenen, Petrus Regout, pag. 95-96. In dit hoofdstuk moeten we een duidelijk onderscheid maken tussen de vader, Petrus Laurentius, en de zoon, Petrus Alexander Regout. We hebben de vader steeds met de voornaam Petrus aangeduid, en zullen de zoon met de te Maastricht gebruikelijke roepnaam, Pierre, aanduiden.

conservatieve mentaliteit van de bevolking geslaagd. Hoe uniek zijn positie was in het economisch leven van Maastricht, wordt ook gedemonstreerd door het feit, dat hij betrokken was bij alle belangrijke initiatieven op economisch gebied. Bouman kenschetst 'de vroegkapitalistische koopman of fabrikant' als volgt: 'hij was materialistisch, maar op zijn manier gebonden aan bepaalde morele beginselen, welke aan een verwereldlijkt kerkgeloof waren ontleend. Zo had hij ten aanzien van zijn arbeiders of ander personeel nog patriarchale gevoelens'⁶. Petrus Regout beantwoordt aan deze typering, niet alleen wat het economisch aspect van zijn ondernemer-zijn betreft, maar ook wat betreft zijn patronale instelling tegenover zijn arbeiders. Zo kende en waardeerde men hem, ook toen de verhoudingen anders waren geworden; in het sociaal-democratisch weekblad 'De Volkstribuun' werd over Petrus Regout gesproken als 'de door de arbeiders geliefde en geprezen oude Regout'.⁷ Door zijn dynamische persoonlijkheid heeft Petrus Regout ruim 40 jaar zijn stempel gedrukt op het economisch leven van Maastricht in de tijd van het ontstaan en de opbloei van de moderne industrie. De patronale instelling van de 'Pottekeuning'⁸ heeft op de maatschappelijke ontwikkeling te Maastricht remmend gewerkt.

Dat de ontvankelijkheid voor vernieuwings-tendenzen in Maastricht aarzelend en traag was, kan gedeeltelijk worden verklaard uit de politieke constellatie in de stad. De gemeentepolitiek werd bijna geheel beheerst door de intrigerende figuur van burgemeester Pijls, die steunde op een conservatieve meerderheid in de raad.⁹ Uit een rapport, dat de commissaris des konings in 1860 uitbracht in verband met de benoeming van een nieuwe burgemeester van Maastricht, weten we, dat de gemeentepolitiek beheerst werd door een felle strijd om de hegemonie: 'Enige drijvers in de partij, die nu aan de gemeenteregering is, eene coterie in die partij, die nu ook de hier heersende courant, le Courier de la Meuse, meester zijn geworden, leiden niet slechts zeer verkeerd de openbare mening van Maastricht, doch zij oefenen tevens alzoo... een nadelige invloed in het gewest en naar buiten uit. De eigenlijke raddraaier dier coterie

⁶ Bouman, Van Renaissance tot Wereldoorlog, pag. 114.

⁷ De Volkstribuun van 12-10-1895, geciteerd bij Maenen, Regout, pag. 402.

⁸ 'Potten-koning' zo wordt Petrus Regout te Maastricht wel genoemd.

⁹ Philips, Een periode van sociale kentering, Misc. Traj. pag. 664.

is de Heer Pijls¹⁰. Aangezien de verkiezingen voor de gemeenteraad vaak meer een kwestie van personen, dan van beginselen waren, is de vraag, welke richting de raadsleden waren toegedaan, vaak niet te beantwoorden. Als men de standpunten der verschillende groeperingen vergelijkt, valt als gemeenschappelijke factor vooral op, dat men de overheid een afzijdige rol toedacht.¹¹ De liberale instelling van de burgerij, die in het negentiende-eeuwse Maastricht de toon aangaf, heeft de maatschappelijke ontwikkeling geremd.

Tenslotte moet bij de in maatschappelijk opzicht verdragende factoren genoemd worden, het conservatisme van de geestelijkheid. Het belang van deze faktor kan moeilijk worden overschat, omdat traditioneel de gehele Maastrichtse bevolking een binding met de kerk had. We hebben gewezen op de vervreemding van de kerk van 'de grotendeels verliberaliseerde, zogenaamd hoger stand, die stelselmatig godsdienst en maatschappij gescheiden hield en de priesters alleen voor slippendragers van zijn eigenbelang liet dienen'.¹² Het is tragisch, dat door de houding van de geestelijkheid, ook een vervreemding tussen de kerk en de arbeidersklasse optrad. Verschillende maatschappelijke oorzaken, vooral de verpaupering van de volksklasse en onvoldoende volksonderwijs, hadden de godsdienstigheid van de Maastrichtse volksklasse verzwakt. De geestelijkheid had geen oog voor de ellende en nood van het volk, dat op zijn beurt zich niet aangesproken kon voelen door een levensvreemde verkondiging. Gezien de hiërarchische structuur van de katholieke kerk kan men verwachten, dat de hiërarchie van boven naar beneden niet spoedig initiatieven neemt; dit zou niet in de aard liggen van een wachtende, behoudende overheid, die haar gezag niet aan proefnemingen met kans op mislukking kan blootstellen, en dus wel wachten moet tot een nieuw denkbeeld is gerijpt, en er een veilige toepassing van is gevonden. Goedkeuring, of zelfs toelating van een nieuwe onderneming moet altijd van beneden naar boven worden verdiend. Maar de geestelijkheid van het negentiende-eeuwse Maastricht ondernam niets: ze had het contact met de werkelijkheid, met de volksmassa in nood verloren. Men preekte berusting en naasten-

¹⁰ Maenen, Regout, pag. 103. W. H. Pijls (1819-1903); Raadslid in 1851; Wethouder van financiën van 1855-1861 en van 1867-1873; Burgemeester van 1861-1867 en van 1873-1900; Lid Provinciale Staten 1855-1880; Lid Tweede Kamer 1864-1873; Lid Eerste Kamer 1880-1899; Maenen noemt Pijls 'een conservatief liberaal' pag. 109.

¹¹ Philips, Een periode van sociale kentering, Misc. Traj. pag. 664.

¹² Brom, Ariens, dl. I pag. 399.

liefde, zonder te merken, dat er in het economisch bestel geen plaats meer was voor de patronale naastenliefde, die in vroeger tijd de berusting binnen menselijk bereik had gebracht. Hoezeer de priesters van de werkelijkheid waren vervreemd, zou overduidelijk blijken, toen het hoogste gezag in de kerk zich had uitgesproken over de rechten der arbeiders. Zelfs jaren na de verschijning van de Encycliek 'Rerum Novarum' zag de meerderheid van de klerus te Maastricht nog niet in, dat de omstandigheden zozeer veranderd waren, dat de oude toepassing van het eigendomsrecht een groot onrecht was geworden.

We hebben al geconstateerd, dat in de jaren tachtig onder de Maastrichtse arbeiders een gevoel van onbehagen begon te leven en zich te uiten. Dit moeten we situeren tegen de achtergrond van het economisch leven in die tijd. Het economisch leven van Maastricht vertoont in deze jaren een beeld van slepende malaise: de vermindering van de afzet bedreigde de werkgelegenheid. Wat dit alles voor de Maastrichtse bevolking betekende, kan worden afgeleid uit de resultaten van de beroepstelling van 1889. Van de totale bevolking van 32.078 zielen maakte de beroepsbevolking van Maastricht 42% uit. De bevolking was als volgt over de verschillende sectoren verdeeld:¹³

nijverheid	58%
dienstensektor	40%
landbouw	0,1%
werkeloos	1,9%

De verzorgende bedrijven en beroepen waren in hoge mate afhankelijk van de economische positie van de fabrieken. De malaise in de industrie bedreigde bijna de gehele beroepsbevolking van Maastricht in haar bestaan. Regenten van het Burgerlijk Armbestuur vatten in het jaarverslag over 1883 de toestand als volgt samen: 'Met huivering denken wij aan eene eventuele stagnatie der fabrieken, want reeds nu, nu eene menigte van werklieden zonder werk zijn, is de overlast voor ons bestuur te drukkend'.¹⁴ De maatschappelijke tegenstellingen, die door de bestaande onzekerheid heel sterk werden gevoeld, waren te Maastricht al bijzonder scherp, omdat het economisch liberalisme er hoogtij vierde; de economische ontwikkeling van Maastricht had de fase van het hoog-kapitalisme bereikt. De verslagen van de Parlementaire Enquête van 1887 lichten ons uitvoerig in over de

¹³ Philips, Een periode van sociale kentering, Misc. Traj., pag. 668.

¹⁴ Philips, t.a.p. pag. 670.

liberale mentaliteit van de Maastrichtse fabrikanten en de gevolgen daarvan voor de maatschappelijke verhoudingen.

Alvorens nader op de gegevens van deze Enquête in te gaan, moeten we aandacht besteden aan een door Maenen bij zijn dissertatie over Petrus Regout gevoegde stelling: 'De in 1887 gepubliceerde tekst van de op de gebroeders Regout en hun fabrieken te Maastricht betrekking hebbende verhoren, afgenomen door de Parlementaire Commissie belast met de 'Enquête betreffende werking en uitbreiding der Wet van 19 september 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen', vertoont talloze en vaak zeer tendentieuze afwijkingen van de – in het Archief van de Tweede Kamer der Staten-Generaal berustende – geschreven authentieke tekst van deze verhoren, terwijl daarenboven in de originele tekst zelf een groot aantal bevreemdende, niet geparafeerde, veranderingen werd aangebracht'¹⁵ Het gedenkboek van de Maastrichtse keramische industrie van 1959 gaat nader op de veranderingen en de oorzaak ervan in.¹⁶ Hier wordt de Commissie verweten niet objectief te werk te zijn gegaan; de verklaring ervoor wordt gezocht in de politiek van die jaren. De liberalen zouden de Enquête hebben gehanteerd om door demonstratie van eigen sociale vooruitstrevendheid, de bij de uitbreiding van het kiesrecht dreigende verschuiving naar rechts te voorkomen.¹⁷ Ook de schoolstrijd zou een rol in deze kwestie hebben gespeeld: het merendeel van de Commissie was voorstander van de openbare school, terwijl 'de heren Regout zich metterdaad voorstanders van het bijzonder onderwijs hadden getoond'. De getuigenissen van de secretaris van het Burgerlijk Armbestuur zouden sterk gekleurd zijn, omdat deze behoorde tot de 'côterie' van Pijls, traditioneel tegenstander van de familie Regout.¹⁸ De aangevoerde argumentatie suggereert veel, maar bewijst weinig. Het hele artikel is in suggestieve stijl geschreven: zo wordt de 'Cité Ouvrière' omschreven als 'een groot flatgebouw met centrale voorzieningen', waarvan de bouw

¹⁵ Maenen, Regout, pag. V. De redactie van 'Bijdragen tot de sociale en economische Geschiedenis van het Zuiden van Nederland', die deze stelling van Maenen in het 'ten geleide' vermeldt, tekent er bij aan: 'Het ware gewenst na te gaan, of dit wijst op een opzet om de weinig beminde Petrus jr. in een bij uitstek ongunstig daglicht te stellen.'

¹⁶ L. M. Soeters, De keramische industrie van Maastricht en de sociale evolutie, Gedenkboek Sphinx-Céramique 1959, pag. 103-176. De in dit artikel voorkomende paragraaf, De Parlementaire Enquête van 1886-1887, is de enige literatuur, die we over deze kwestie konden vinden.

¹⁷ Gedenkboek, t.a.p. pag. 134.

¹⁸ Gedenkboek, t.a.p. pag. 122.

gewaardeerd wordt als 'een sociale daad van grote allure'¹⁹. Er worden in dit artikel een aantal voorbeelden gegeven, waarin de oorspronkelijke tekst en de veranderde tekst naast elkaar worden geplaatst.²⁰ Als we veronderstellen, dat de gegeven voorbeelden de meest markante zijn, dan kan men concluderen, dat de subtiele veranderingen de harde lijnen in het beeld van Pierre Regout wat aanzetten, zonder het wezenlijk te vertekenen. Al is dan het gepubliceerde verslag van de enquête niet letterlijk hetzelfde als de oorspronkelijke tekst, we zien voorsnog geen reden het verslag als van 'geringe waarde'²¹ ter zijde te schuiven.

Volgens het verslag van de Parlementaire Enquête van 1887, bestonden er te Maastricht 'bijkans ongeloofwaardige toestanden'; 'wat hier openbaar werd is beschamend. De Maastrichtse hoek scheen tot een andere natie te behoren... Door de ondervraging van Pierre Regout werd een mentaliteit opgelegd, die in Nederland onbestaanbaar was geacht'²². De zonen Regout beantwoordden volkomen aan het type van 'de moderne ondernemer', zoals deze door Bouman wordt gekenschetst: 'De moderne ondernemer liet zich geheel leiden door het economisch rationalisme. Indien de rentabiliteit van de onderneming de vervanging van tien arbeiders door één machine eiste, voelde hij zich geheel verantwoord personeel te ontslaan. Hij móest hard zijn, de concurrentie – negatief geformuleerd: de opheffing van oude gebonden vormen – dwong tot het opzij zetten van scrupules. In een tijd van technische veranderingen kwam het er op aan anderen voor te zijn. Wie zich door de sleur liet leiden ging onherroepelijk te gronde. De techniek was vroeger een complex van arbeidsmethoden, waarin veranderingen slechts langzaam doorzetten. Gedurende de industriële revolutie werd ze een sociaal-revolutionaire factor, die van de leiders van het bedrijfsleven de uiterste inspanning en aanpassing vergde'²³. De geest van het economisch liberalisme uitte zich in de wijze waarop de zonen Regout hun bedrijf leidden: 'Het meest karakteristiek voor de rationalisering van de bedrijfsvoering is de ver doorgevoerde calculatie. In Maastricht zijn de Regouts hierin ver vooruit. Zij werken terwille van een lagere kostprijs met relatief minder ovens dan de 'Céramique'. Op grond van deze calculatie leggen

¹⁹ Gedenkboek, t.a.p. pag. 110.

²⁰ Gedenkboek, t.a.p. pag. 130-132.

²¹ Gedenkboek, t.a.p. pag. 130.

²² Rogier, De Rooy, In vrijheid herboren, pag. 373.

²³ Bouman, Van Renaissance tot Wereldoorlog, pag. 114.

ze liever het bedrijf zo af en toe een halve dag stil, dan dat zij een nieuwe oven bijbouwen. De technicus onder de firmanten, Eugène Regout, heeft alle wereldtentoonstellingen bezocht, drie, vier weken lang. Hij is naar Amerika geweest en heeft daar van alles bekeken om het in zijn bedrijf toe te passen. Hij verklaart: Er wordt alles gedaan wat gedaan kan worden. Meer machinerieën, meer verdeling van arbeid; alles wordt aangewend om aan de concurrentie het hoofd te bieden. Als wij gedurende de laatste jaren geen reizen hadden gemaakt en studiën en veranderingen, dan konden we de boel wel sluiten'.²⁴ De schaduwzijden van het alles beheersende winststreven kwamen ook naar voren: 'De verschrikkelijke toestanden bij de ovens, die door Eugène Regout ook als wantoestanden worden erkend, zouden gemakkelijk opgeheven kunnen worden door enige ovens bij te plaatsen. Doch daarmee zou het rendement minder worden. Louis Regout erkent, dat verschillende werkzaamheden voor de tewerkgestelde kinderen schadelijk zijn, maar hij meent deze niet te kunnen afschaffen: Ik kan mij niet achterstellen bij de concurrenten, die dat niet uit eigen beweging zouden doen. Bij het bepalen van de lonen schijnt de Firma zich geheel en al te laten leiden door de wet van vraag en aanbod; wanneer het aanbod van jonge arbeiders stijgt gaan de lonen omlaag'.²⁵ Het scherpste komt de liberale mentaliteit ten opzichte van de arbeiders naar voren bij Pierre Regout, die een bepaald cynische indruk maakt; volgens de oorspronkelijke tekst van het verhoor antwoordde hij op de vraag: 'En wanneer zij hunne nachtrust terugkregen, zou dit niet weldadig op hunne gezondheid werken' met: 'Zeer zeker ik heb zelf kinderen'. Op de volgende vraag: 'Maar die laat gij toch ook niet des nachts werken', antwoordde hij: 'Och, ik weet wel dat studenten ook wel eens ziek naar bed gaan door nachtwerk'.²⁶

Het economisch liberalisme heeft de sociale wantoestanden niet doen ontstaan, maar het heeft de bestaande tegenstelling tussen arm en rijk verscherpt. Die tegenstelling bestond al langer, maar was door de patronale zorg van een vorige generatie ondernemers voor hun arbeiders nooit zo sterk gevoeld. In het kader van een rationele bedrijfsvoering was echter voor patronale verhoudingen geen ruimte meer. De arbeiders konden met hun loon niet in hun levensonder-

²⁴ Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, pag. 35. De gegevens zijn ontleend aan het verslag der enquête.

²⁵ Hoefnagels, t.a.p. pag. 45-46.

²⁶ Gedenkboek Sphinx-Céramique 1959, pag. 131. (vragen 8270 en 8271)

onderhoud voorzien. De Maastrichtse fabrikant, L. Lhoëst, heeft de enquêtecommissie voorgerekend, welke de verdiensten en de uitgaven waren voor een gemiddeld arbeidersgezin met drie kinderen. Deze arbeider bewoonde met vrouw en drie kinderen een enkele kamer, waarvan de huurprijs fl. 3,— per maand bedroeg. Voor kleding kon op het imaginaire budget slechts fl. 3,— per maand worden uitgetrokken, terwijl eigenlijk fl. 8,10 nodig zou zijn voor behoorlijke kleding. Door verder uiterst zuinig te leven kwamen de totaaluitgaven per maand op fl. 32,30, terwijl de totale verdiensten van deze arbeider per maand slechts fl. 31,60 bedroegen. Uit een vergelijking met de kosten van de verzorging in het Weeshuis concludeerde Lhoëst, dat de betrokken arbeider eigenlijk fl. 44,56 per maand nodig zou hebben.²⁷ Bij ziekte, ouderdom, of invaliditeit waren de arbeiders voor hun levensonderhoud op de bedeling aangewezen. Enkele ondernemingen kenden het systeem van de ziekenkassen, maar nog in 1904 was in 52% der gevallen de uitkering maximaal de helft van het loon. Soms werden oude arbeiders zonder enige inkomsten op straat gezet; dan werd in het werkboekje aangetekend: 'XX verlaat de fabriek zonder verder verplichtingen'. Eugène Regout vond het heel vanzelfsprekend, dat een goed deel van de zorg voor oude en afgeleefde werklieden van de fabriek ten laste van het armbestuur kwam; dit had immers het beheer over 1400 hektaren land, waarvan de inkomsten bestemd waren voor ingezetenen van Maastricht.²⁸ Pierre Regout zei ronduit: 'Pensioeneren doen wij ze niet'.²⁹

De belangentegenstelling van 'maximale prestatie tegen minimaal loon' veroorzaakte bij de arbeiders eerst een gevoel van onbehagen en ontevredenheid. Later zou de geest van gewetenloosheid in het economische ook bij de arbeiders ingang vinden. Naar liberale opvatting was de rijkdom van de ondernemer het resultaat van persoonlijke energie en individuele prestatie. Toen rijkdom echter geen natuurgegeven meer was, hoefde armoede het ook hier niet meer te zijn. De liberale mentaliteit van de ondernemers wekte bij de arbeiders klassegeest en machtsbewustzijn op. De vrijheid van de ondernemer van zijn patronale verplichtingen kreeg als maatschappelijk correlaat de vrijheid van de arbeiders van hun patronale onderworpenheid. Een eerste teken, dat de arbeiders te Maastricht zich

²⁷ Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, pag. 48.

²⁸ Hoefnagels, *ibid.*

²⁹ Brom, Ariens, dl. I, pag. 393.

bewust begonnen te worden, dat de maatschappelijke verhoudingen niet langer aangepast waren aan de economische ontwikkeling, was de staking onder de glasblazers van de Firma Regout in 1886, een typisch voorbeeld van een spontane onberedeneerde beweging. Het verloop van de staking is ook typerend voor de verhoudingen in die tijd. 'Spontaan werd op aankondiging van een loonsverlaging het werk neergelegd. Men stelde de patroon het ultimatum: intrekking van deze maatregel, of wij gaan naar de glasfabrieken van Val St. Lambert. De fabrikant op zijn beurt weigerde op de eisen in te gaan en wist van zijn collega's gedaan te krijgen, dat zijn arbeiders daar niet werden aangenomen. Het gevolg was dan ook, dat deze na een vergeefse reis, twaalf dagen later weer onderdanig naar Regout moesten terugkeren.'³⁰ Litjens vat als volgt de sfeer te Maastricht in die tijd samen: 'Er was veel ontevredenheid onder de Maastrichtse arbeiders om de armoe die ze moesten lijden, om de krotten die ze moesten bewonen. Hun geloof en moraal waren bovendien niet sterk, omdat het allernoodzakelijkste ontbrak. De arbeider zag uit naar hulp. Wie ze hem bood zou hij volgen'.³¹

De socialisten waren de eersten om die hulp te bieden. In 1884 vestigde de jonge socialist W. H. Vliegen³² zich te Maastricht. Hij werkte als typograaf en besteedde zijn vrije tijd aan het maken van propaganda voor het socialisme. Hij richtte een afdeling van de 'Bond voor Algemeen Kiesrecht' op, en werd, na een spreekbeurt op een openbare vergadering op 15 oktober 1885, door zijn werkgever ontslagen. Van socialisme was toen te Maastricht nog maar weinig te bespeuren. Kapelaan Wijnen kon bij de enquête verklaren: 'Propagandisten uit

³⁰ Philips, Een periode van sociale kentering, Misc. Traj. pag. 675.

³¹ Litjens, Onmaatschappelijk gezinnen, pag. 115.

³² Willem Hubert Vliegen werd geboren te Gulpen, 20 november 1862. Zijn vader was schrijnwerker, en verdiende hoogstens een gulden per dag. Er waren 5 kinderen. Toen Willem Hubert bijna 5 jaar oud was, stierf zijn moeder. Willem Hubert werd verder opgevoed door twee zussen en een broer van zijn vader, die samen woonden. De oom was koster te Gulpen. Willem Hubert werd zeer vroeg opgevoed en kwam zeer veel in aanraking met geestelijken. Toen hij 11 jaar was, verliet hij de lagere school, en ging in de leer bij een drukker te Gulpen. In 1882 vertrok hij naar Luik. Daar ging hij al bijna niet meer naar de kerk, las socialistische bladen, en werd lid van een vereniging van typografen. In 1883 ging hij naar Amsterdam, waar hij lid werd van de Sociaal Democratische Bond. In 1884 kwam hij naar Maastricht; zijn oude vader was er op gesteld dat hij in de buurt kwam. In 1894 was hij mede-oprichter van de S.D.A.P. In 1902 werd hij redakteur buitenland van 'Het Vrije Volk'. Biografische aantekeningen door P. L. Tak, in W. H. Vliegen, De Dageraad der Volksbevrijding, 2 dln. Amsterdam 1905, dl. I, pag. VII.

Amsterdam en Rotterdam zijn er niet in geslaagd socialistische verenigingen op te richten, wegens de godsdienstzin onzer bevolking.³³ Het hier door Wijnen geconstateerde feit, is onmiskenbaar juist, de verklaring, die hij ervoor geeft, menen we in het licht der latere gebeurtenissen te mogen betwijfelen. De eerste periode van socialistische propaganda was te kort en te weinig intensief geweest om blijvend belangrijke resultaten te hebben. Toch was met het vertrek van Vliegen het socialisme te Maastricht niet geheel verdwenen: de 'schranderere zeer actieve arbeider Pieters' bleef in het geheim doorwerken, ook al was de afdeling van de bond voor algemeen kiesrecht na het vertrek van zijn oprichter ten gronde gegaan.³⁴ Vliegen is een van de grootste figuren uit de geschiedenis van het socialisme in Nederland. Hij was van huis uit katholiek, maar brak reeds op jeugdige leeftijd met de kerk. In de biografische schets, die Vliegen gegeven heeft van H. H. van Kol, komt een passage voor, waarvan we ons afvragen, of deze niet als een stuk autobiografie verstaan moet worden. 'Rooms-Katholiek gedoopt en opgevoed, behoorde hij tot hen, die men in roomse kringen zoveel vindt: die wel aan de uiterlijke kerkelijke ceremoniën deelnemen, doch op wie de godsdienst weinig of geen invloed uitoefent, en die òf hun hele leven in volslagen onverschilligheid slijten, òf bij de eerste de beste aanraking met andere beginselen, deze aanhangen. De katholieke kerk vraagt van haar ledematen een ontzaglijke hoeveelheid blind geloof. Ze verbiedt de leken zelfs door te dringen tot de innerlijke betekenis der godsdienstige ceremoniën, maakt het althans onmogelijk door deze in het latijn te doen plaatshebben. Een katholieke opvoeding geeft veel aan het gemoed. Poëzie ligt er wel in. Mensen die blijven behoren tot de grote hoop, die zich niet druk maken over het wezen der dingen,

³³ Wijnen, *De arbeiderskwestie*, pag. 12.

³⁴ Zo wordt Pieters genoemd door J. Colsen, *Poels*, pag. 321. Gerard Hubert Pieters, geboren te Maastricht 12 december 1860, is van oorsprong een echte Maastrichtse proletariërsjongen. Vader stierf jong, zeven kinderen nalatend. Gerard ging vroeg naar de behangselpapierfabriek van Rutten, en bleef daar tot hij lootte voor de dienst. Na zijn terugkomst werd hij stoker op de papierfabriek: werkdagen van twaalf uur, om de week dag en nacht werk, veel overwerk, en dat alles voor een weekloon van tussen 7 en 8 gulden. In 1885 werd hij lid van de Bond voor Algemeen Kiesrecht. In 1889 werd hij op de papierfabriek ontslagen, wegens socialistische activiteit in het openbaar. De colportage van 'De Volkstribuun' verschafte hem geen levensonderhoud; op 30-jarige leeftijd begon hij een nieuw vak te leren, dat van zetter en drukker. Na zijn vertrek uit Maastricht in 1897 vestigde hij zich eerst te Rotterdam, en later te Amsterdam. Vliegen, *Dageraad*, dl. II, pag. 188.

vinden daar volop bevrediging. Er is iets in dit kerkelijke leven dat aantrekt: die telkens terugkerende feestdagen, die vele vaak mooie ceremoniën, het vastknopen van tal van levensvreugde brengende dingen aan de godsdienst zelf; van de poëtische legenden van het Kerstkind af tot Golgotha toe, dat alles wordt, in de jeugd genoten, dierbaar voor heel het leven. Maar de denkende, onderzoekende mens zegt het niets. Zodra de wetenschap zo iemand een groot feit onder het oog brengt, dat met dat geloof in strijd is, bezwijkt dit. Verstandelijk laat zo'n katholieke lekenopvoeding iemand feitelijk schoon papier, en wat er verder van terecht komt, hangt af van de aanleg van het individu, en van de omstandigheden die hij op zijn weg vindt'.³⁵ Wat ons hier vooral treft, is hoe Vliegen onder woorden brengt, dat de kerk van het werkelijke leven was vervreemd, dat de vorm van de eredienst en de vorm van de leerverkondiging niet aan het levensgevoel van de tijd waren aangepast, dat de kerk weinig substantieels bood om tot een persoonlijke geloofsbeleving te komen.

In 1889 keerde Vliegen naar Maastricht terug, en hervatte er zijn propaganda voor het socialisme. Als administrateur van het sociaal-democratisch begrafenisonderzoek was hij een soort 'vrijgestelde'. Het desavoueren en de verplaatsing van kapelaan Wijnen in 1887 had bij de Maastrichtse arbeiders wantrouwen tegen kerk en geestelijkheid gewekt. De socialisten vonden gewillig gehoor voor hun propaganda. In 1890 richtte Vliegen een sociaal-democratisch weekblad, 'De Volkstribuun' op. Het blad werd van meet af aan veel gelezen, omdat het in feuilleton vorm het verhoor van Pierre Regout door de enquête commissie publiceerde. Te Maastricht werd voor het eerst 1 mei gevierd in 1890; op bescheiden wijze kwam men in een café samen. Over de 1 mei-viering in 1891 vertelt Vliegen in zijn memoires: 'De enige plaats waar iets bijzonders gebeurde was Maastricht, waar wij, omdat er geen zaal voor ons beschikbaar was, een manifestatie op een openbaar plein, het Vrijthof, organiseerden. Toen Vliegen daar het volk wilde toespreken, arresteerde de politie hem, doch nu verzetten zich het volk, en ontzette de arrestant. Daarop werd een ogenblik hevig gevochten. Vliegen, Pieters en zeven anderen werden in de loop van de avond gearresteerd. Er volgde een aanklacht wegens overtreding van de wet van 1855 op het verenigen en vergaderen. De rechter besliste, dat de belegde bijeenkomst geen vergadering was tot gemeenschappelijke beraadslaging; uit niets bleek dat er debat

³⁵ Vliegen, Dageraad, t.a.p. pag. 313.

zou zijn. Vrijspraak volgde'.³⁶ Over de uitwerking van de socialistische propaganda te Maastricht kunnen we ons een indruk vormen uit het resultaat van de op 22 juli 1891 gehouden verkiezingen: Vliegen kreeg toen in het Boschstraatdistrict 195 stemmen. Bij de herstemming twee weken later werden zelfs 368 van de 896 geldige stemmen in dat district op hem uitgebracht.³⁷ Volgens de kiesrecht-hervorming van 1887 hadden alleen zij stemrecht, die voor fl. 12,— in de grondbelasting waren aangeslagen.³⁸ Aangezien de arbeiders geen stemrecht hadden, is het succes van Vliegen des te indrukwekkender. Maastricht telde in 1891 totaal 1660 stemgerechtigden.³⁹ Geprikkeld door het openlijk optreden van de socialisten, ging men van katholieke zijde ook tot activiteit over: op 1 mei 1892 werd de R.K. Volksbond te Maastricht opgericht. Het bestuur bestond uit enkele 'heren', en pastoor Menten van St. Mathijs werd geestelijk adviseur. Hoofdzakelijk kleine ambachtslieden en slechts enkele fabrieksarbeiders traden tot de bond toe.⁴⁰ De doelstelling van de Volksbond was: 'door samenwerking zijner leden, in de geest en volgens de beginselen der Rooms Katholieke Kerk, vooral de werkmansstand en de kleine burgerij beveiligen tegen de sociale dwalingen van onze tijd'.⁴¹ De Volksbond was al uit de tijd toen hij werd opgericht; de burgerlijke invloed was te groot om het arbeidersdenken vrij baan te laten. Van de Volksbond ging in Maastricht maar heel weinig uit.⁴² De uitsluitend negatieve houding tegenover het socialisme, hoe begrijpelijk ook, vond bij de arbeiders weinig weerklank. Wellicht heeft die negatieve houding tegenover het socialisme, gevoegd bij het wantrouwen tegenover kerk en geestelijkheid, het socialisme in Maastricht in de kaart gespeeld. 'Op 2 juli 1892 werd in Maastricht in alle kerken een officieel, door alle pastoors der stad getekend schrijven voorgelezen, waarbij aan de gelovigen verboden werd de 'Volkstribuun' te lezen. Dit verbod had, zover waren we reeds doorgedrongen, voor eerste gevolg, dat de oplage van het blad een flink stuk steeg. De Maastrichtse arbeiders waren over hun eerste schrik

³⁶ Vliegen, Dageraad, t.a.p. pag. 273.

³⁷ Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 116.

³⁸ Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, pag. 90.

³⁹ Deze gegevens uit de gemeenteverslagen zijn verstrekt door het Stadsarchief, Maastricht

⁴⁰ J. Jacobs, Het Gouden Boek der K.A.B. Limburg, 1900-1950, pag. 19-20.

⁴¹ Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, pag. 61.

⁴² Volgens Nafzger, een der voormannen van de katholieke arbeidersbeweging te Maastricht, die in het weekblad van de K.A.B., 'Veritas', veel artikelen over Maastrichts sociaal verleden publiceerde. Geciteerd bij Jacobs, Gouden Boek, pag. 20.

heen, en toen het lokaal er was – de afdeling Maastricht kreeg op 4 september 1892 haar eigen lokaal – kon de half geheimzinnige weg, tevoren gevolgd, worden verlaten, en begon een flinke openbare propaganda'; aldus beschrijft Vliegen de situatie in zijn gedenkschriften.⁴³

Het laatste decennium van de negentiende eeuw zag het begin van de vakorganisatie te Maastricht. De eerste vakverenigingen waren neutraal. 'Loon naar Arbeid', in 1892 opgericht, was de vakvereniging voor aardewerkers. Spoedig daarna ontstonden 'Verbroedering' voor glasblazers, 'Door Vereniging Verbetering' voor ovenwerkers, en 'De Krachtige Hand' voor metaalbewerkers. De socialisten kregen een grote invloed in de neutrale vakverenigingen. Vliegen richtte in 1895 een Maastrichts arbeiderssecretariaat op als overkoepelend orgaan voor de neutrale vakorganisaties. Het was toen echter nog mogelijk, dat geestelijken werden uitgenodigd de arbeiders op de vergaderingen toe te spreken. Ze waren echter niet meer in staat de arbeiders ervan te weerhouden neutrale vakverenigingen te stichten, of hen er toe te brengen de bestaande neutrale organisaties in katholieke om te zetten. Pastoor Thissen, hoofdredacteur van 'De Limburger Koerier', die de glasblazersstaking van 1895 rechtvaardig noemde, werd door 'Loon naar werk' uitgenodigd voor een spreekbeurt, maar moest mededelen 'op verzoek verplicht' te zijn daarvan af te zien. Toen werd pater Jennissen S.J., directeur van de Canisius congregatie uitgenodigd; ook hij liet het afweten. Tenslotte nodigde men Dr. Schaepman uit. Hij hield op 27 november 1895 een spreekbeurt, waarin hij de arbeiders aanspoorde hun neutrale vereniging in een katholieke om te zetten. Hij kwam echter niet veel verder dan voor 'bökkemeboer' gescholden te worden; slechts 21 van de 428 leden steunden het voorstel tot omzetting.⁴⁴ De arbeiders wantrouwden de bedoelingen van de geestelijken. Van katholieke zijde ging men er toen toe over eigen vakverenigingen te stichten. Jhr. Mr. Charles Ruys de Beerenbrouck en kapelaan Martin Rutten namen het initiatief een katholieke vakvereniging voor aardewerkers te stichten; onder de titel, 'God en ons Recht' werd deze op 12 december 1895 opgericht.⁴⁵ Aanvankelijk traden 50 leden toe; in 1896 telde de vereniging 150 leden.⁴⁶ Ook deze activiteiten werden geïnspireerd door afweer tegen

⁴³ Vliegen, Dageraad, dl. II, pag. 304.

⁴⁴ Jacobs, Gouden Boek, pag. 21.

⁴⁵ J. Colsen, Poels, Roermond 1955, pag. 321.

⁴⁶ Jacobs, Gouden Boek, pag. 22.

het opdringende socialisme. Reeds in 1892 had kapelaan Rutten van Dr. Ariens schriftelijk inlichtingen gevraagd over het oprichten van een arbeidersvereniging. 'De arbeider verlangt naar recht en hulp. Wij moeten hem die geven, en in zijn dagelijkse arbeid voorlichten en steunen. Zoo niet, dan gaat hij naar de socialisten', schreef Rutten.⁴⁷ Aan de mentaliteit van de Maastrichtse geestelijkheid in het algemeen was intussen weinig veranderd. Kapelaan Rutten had in 1895 de stakende glasblazers gesteund; hij stelde het bestuur van de vakvereniging fl. 600,— ter hand, toen er geen geld meer in kas was voor uitkeringen aan de stakers.⁴⁸ Deken Sevriens deed stappen bij de bisschop om Rutten verplaatst te krijgen. Rutten werd verplaatst; ook hij, 'een democraat onder een harteloos geslacht waarvan de zonden onbarmhartig gewroken zouden worden',⁴⁹ werd gestraft, omdat hij openlijk durfde getuigen van zijn medeleven met de arbeiders. De geestelijkheid wilde, zelfs de meest duidelijke tekenen aan de wand, niet verstaan. Opnieuw werd het vertrouwen van de arbeiders in de kerk ernstig geschokt. Volgens de socialist Ubachs was de verontwaardiging van de arbeiders over de verplaatsing van Rutten groot.⁵⁰

Een zeer belangrijke episode uit de begintijd van de vakverenigingen in Maastricht, waarin de strijd van de arbeiders om hun recht, en de strijd tussen 'rood' en 'rooms' om de arbeiders, een hoogtepunt zou bereiken, is de geschiedenis van de staking van 1896. Naar aanleiding van een werkverandering, die in werkelijkheid een loonsverlaging was, gingen de glasslijpers, verenigd in de neutrale vakbond 'Vergelding' op 30 maart 1896 in staking. Al werd op 2 april 1896 de katholieke vakvereniging voor glasbewerkers, 'Recht en Orde' opgericht, de eenheid van het stakingsfront werd hierdoor niet gebroken: geen enkele glasslijper werd lid van 'Recht en Orde'. Pastoor Thissen ont-

⁴⁷ Brief d.d. 11-7-1892, geciteerd bij Brom, Ariens, dl. I, pag. 402.

⁴⁸ Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 118.

⁴⁹ P. Geurts, Gestalten en Gedachten, dl. III, pag. 245, geciteerd bij Rogier, De Rooy, In vrijheid herboren, pag. 420.

⁵⁰ M. Ubachs, Een eeuw modern Kapitalisme, De Regouts, Leed en Strijd van het Maastrichtse proletariaat, Tongeren, z.j. (1934), pag. 161. Opmerkelijk is, dat in het 'In Memoriam', door pater Albers S.J. in Publications Limbourg, 1921, pag. 13, aan pater Rutten gewijd, over diens sociale activiteit te Maastricht alleen indirect gesproken wordt. Er staat alleen, dat Rutten werd 'geprezen door medelijken, hulpvaardigheid en goedheid. Het volk treurde bij zijn verplaatsing.' Wel wordt uitdrukkelijk vermeld, dat Rutten in 1893 samen met Olterdissen de 'Patronaatstekenschool' oprichtte, de voorloper van de Ambachtsschool.

hulde in de 'Limburger Koerier' hoe de toestand was in de fabrieken; sedert de enquête was er maar weinig veranderd. Ariens nam het in zijn orgaan, 'De Katholieke Werkman', dat sinds enkele maanden in Maastricht werd verspreid, voor de stakers op: de zeven ontslagen vakbondsleiders noemde hij 'slachtoffers van het verenigingsrecht'.⁵¹ Dit wekte de wrevel van Deken Sevriens van Maastricht. De deken beklaagde zich bij Dr. Schaepman, die antwoordde, dat hij met 'De Katholieke Werkman' niets te doen had, en dat Ariens van hem toch geen raad aannam; hij gaf de toezegging Ariens tot voorzichtigheid aan te manen. Het antwoord van Ariens aan Schaepman laat aan duidelijkheid niets te wensen over: 'hoewel wij ons best gedaan hebben de geestelijkheid van Maastricht niet te stoten, hebben wij toch ook bij haar onze populariteit niet gezocht; wij meenden die te moeten zoeken bij het werkvolk, waar wij voor zijn, en het volk, dat van de katholieke geestelijkheid reeds afkerig is – door haar eigen schuld – ook van de katholieke werklieden-beweging niet afkerig te moeten maken. Wij worden liever impopulair bij de geestelijkheid, door waar het kan de waarheid te zeggen, dan bij het volk door de bekende waarheid te verzwijgen'.⁵² De Maastrichtse geestelijkheid nam tegenover de staking een afwijzende houding aan, omdat deze zo sterk onder socialistische invloed stond, zonder overigens te beseffen zelf de stakers schandelijk in de steek te hebben gelaten. Aan het begin van de staking hadden de stakingsleiders zich tot de geestelijkheid gewend. Deken Sevriens van St. Servaas, Deken Notermans van St. Maarten en pastoor Menten van St. Mathijs stuurden hen onverbiddelijk weg; Deken Sevriens riep hen nog de belofte van zijn tegenwerking na.⁵³ En de Deken hield woord, zoals Schaepman zou ondervinden, toen hij in het conflict wilde bemiddelen. Schaepman ontwierp een 'oproeping', waarin hij de belangen van de stakers bepleitte, en hen ervan wilde overtuigen, dat ze niet naar de 'radicalen' behoefden te gaan om hulp. Teneinde gemakkelijker een verzoening te bewerken, had hij er voorzichtig naar gestreefd 'niemand te kwetsen', en was van mening daarin te zijn geslaagd, 'tenzij de heren Regout absoluut en alleen gelijk wilden hebben'. Hij stuurde het stuk eerst ter beoordeling aan Deken Sevriens. Aangezien deze het als een blaam voor de Maastrichtse geestelijkheid beschouwde, zag Schaepman van zijn interventie af. Wel liet hij de Deken nog weten, 'van blaam

⁵¹ Brom, Ariens, dl. I, pag. 406.

⁵² Brom, t.a.p. pag. 407.

⁵³ Brom, t.a.p. pag. 412.

op de Maastrichtse geestelijkheid was geen sprake. Ik meende eenvoudigweg, dat deze beter en veiliger deed, met er zich niet in te steken, en de zaak te laten lopen. Voor ons is het onverschillig of de heren Regout ons aardig vinden of niet; voor Uw dienstdoende parochiale geestelijkheid staat het anders: zij moet alles voor allen zijn'.⁵⁴ De glasblazersstaking vond een dramatisch einde. De 'Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond' te Amsterdam had op 30 april 1896 besloten de Maastrichtse stakers financieel te steunen. Tijdens een vergadering op 31 oktober maakte een vertegenwoordiger van de Diamantbewerkerbond bekend, dat het bestuur van 'Vergelding' zich had schuldig gemaakt aan onregelmatigheden in het beheer en de uitkering van steungelden. De stakers, die zich unaniem achter het bestuur hadden geplaatst, werden door hun leiders in de steek gelaten. Aan het einde van de tumultueuze vergadering werd er er geroepen: 'Werken gaan, ophouden met de staking'. Op 2 november werd het werk hervat.⁵⁵ Voor de socialistische beweging te Maastricht betekende dit een ernstige crisis. Nog in mei 1896 had 'De Maasbode' de situatie te Maastricht als volgt getekend: 'In Maastricht zijn de werklieden reeds ver, veel te ver. Men heeft het volk veel te lang laten roepen, en thans hoort het niet meer naar de waarschuwendes stem, want het volk is gekomen in verkeerde banen, de stroom is buiten de bedding. Is het niet hoogstbedroevend, dat in het katholieke Maastricht, in sommige wijken de priester bijna niet meer kan komen, zonder de ene belediging na de andere te moeten horen. Voor Maastricht is de werkliedenbeweging op dit ogenblik althans verloren. De werklieden, die de onzen moesten zijn, behoren reeds, helaas, aan de socialisten.'⁵⁶ Na het stakingsdrama leek het er een ogenblik op, dat het socialisme uit Maastricht verdwenen was. Honderden leden bedankten als lid van de socialistische organisaties. De socialistische vakverenigingen verdwenen, het arbeiderssecretariaat werd opgeheven. De socialistische voormannen, Vliegen en Pieters verlieten de stad; hun vertrek geleeek een vlucht, zoals Vliegen zelf opmerkte.⁵⁷

Ondanks de schijn van het tegendeel overleefde het socialisme de crisis te Maastricht. Het wantrouwen van de arbeiders tegen kerk en

⁵⁴ Jos van Wely, Schaepman, 2de druk, Bussum 1954, pag. 525-526.

⁵⁵ Gedenkboek Sphinx-Céramique, 1959, pag. 152.

⁵⁶ Gecitcerd bij Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 117.

⁵⁷ Brom, Ariens, dl. I, pag. 410.

geestelijkheid was diep geworteld, en nog versterkt door de socialistische propagandaleus dat kerk en kapitaal samenwerkten. De Maastrichtse ervaringen schenen die leuze te rechtvaardigen. De geestelijkheid had zelf met woord en daad er aanleiding toe gegeven, dat 'De Volkstribuun' kon schimpen op de 'pap van hiernamaals', die de kerk aan hongerigen verstrekke.⁵⁸ Het is onbegrijpelijk, dat er van katholieke zijde geen aktiviteit is ontplooid op het terrein van de werkliedenverenigingen, toen de socialistische beweging te Maastricht zulk een kritieke tijd doormaakte. De Encycliek 'Rerum Novarum' had in 1891 tot oprichting van katholieke werklieden verenigingen aangespoord. Het merendeel van de geestelijkheid begreep niet waar die nieuwigheid van volksorganisatie nu voor nodig was; vroeger was het zonder bonden toch ook goed gegaan, heette het dan. Het is bepaald symptomatisch voor de mentaliteit onder de clerus, dat tien jaar na 'Rerum Novarum' een gezaghebbend pater Redemptorist over de arbeidersbeweging kon schrijven als iemand uit een andere eeuw. De heilige Alphonsus, zo heette het, had lang vóór 'de christelijke democratie begrepen, dat de priester naar het volk moest gaan, maar 'hij ging tot het volk gelijk Jesus Christus; hij sprak het niet over zijne politieke en sociale rechten, hij sprak het over zijne plichten ten opzichte van God en de naaste. Wil men ernstig aan de bekering des volks werken, dan keere men terug tot de beproefde methode van Alphonsus'.⁵⁹ Onder de jongere geestelijken echter, waren er, die een open oog hadden voor wat er onder de arbeiders leefde. Na zijn bezoek aan Maastricht in het voorjaar van 1892 getuigde Ariens: 'Bijzonder heeft mij getroffen de ondernemingsgeest en de werklust van vele jonge geestelijken'.⁶⁰ De socialistische beweging ging spoedig opnieuw te Maastricht haar activiteiten ontplooiën. De socialistische organisaties herleefden spoedig nadat Jhr. W. C. de Jonge zich in 1899 als socialistisch propagandist te Maastricht had gevestigd. In datzelfde jaar werden in de 'Kamer van de Arbeid' voor de aardewerkfabrieken in de gemeenten Maastricht en Meerssen vijf socialisten als vertegenwoordigers van de arbeiders gekozen, en geen enkele katholiek.⁶¹ Dat de kamer nooit

⁵⁸ Op 26-12-1896, geciteerd bij Brom, t.a.p. pag. 413.

⁵⁹ F. Kronenburg, De heilige Alphonsus de Liguori, 1901, dl. I, pag. 61. Geciteerd bij Brom, t.a.p. pag. 218.

⁶⁰ Brom, t.a.p. pag. 402.

⁶¹ Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 119. Deze kamer werd voor de Maastrichtse fabrieken opgericht. Verschillende fabrieksgebouwen lagen buiten de gemeente Maastricht. Pas met de annexatie van 1920 werden de gemeentegrenzen aan de werkelijk bestaande toestand aangepast.

effectief heeft kunnen werken, omdat de vijf patroons voor het lidmaatschap bedankten uit protest tegen die keuze, doet aan de betekenis van de verkiezing niets af, het demonstreert alleen de scherpte van de tegenstellingen, en de onwil van de patroons de tekenen des tijds te verstaan.

Ook de strijd tussen katholieken en socialisten op het terrein der werkliedenverenigingen werd feller. De katholieke werkliedenverenigingen kregen in 1900 een overkoepelend orgaan, in de vorm van een nieuwe gereorganiseerde 'Rooms-Katholieke Volksbond'. Weer werd de leiding van de Volksbond aan enige 'heren' toevertrouwd.⁶² Kapelaan Souren werd geestelijk adviseur. Jhr. Charles Ruys de Beerenbrouck, die voorzitter van de Volksbond was, drong er bij de Bisschop van Roermond op aan, kapelaan Souren tot 'Aalmoezenier van de Arbeid' te benoemen.⁶³ Dit van scherp inzicht in de toestand getuigende initiatief van Ruys, maakte het mogelijk, dat conservatieve pastoors de verdere ontplooiing van de katholieke arbeidersverenigingen niet langer konden tegenhouden. Souren werd de grote promotor van katholieke sociale actie te Maastricht: 'onder invloed van Poels groeide Souren boven de Volksbondromantiek en haar patriarchalisme uit'⁶⁴. Optornend tegen verdachtmaking en verzet in eigen kring, heeft een jongere generatie van de geestelijkheid zich ingezet voor de rechten van de arbeiders. Aan hun inzet is het te danken, dat te Maastricht een niet nog groter aantal arbeiders van de kerk is vervreemd. De strijd tussen socialisten en katholieken om de Maastrichtse arbeidersklasse werd op het terrein der arbeidersverenigingen uitgevochten. Omdat de socialistische coöperatie 'Het Volksbelang' ook veel niet-socialisten als lid aantrok, werd in 1902, ondanks heftige oppositie van de Maastrichtse middenstand, de 'R.-K. Coöperatie' opgericht. Bij die gelegenheid schreef 'De Limburger Koerier': 'Slechts noodgedwongen is de R.-K. Arbeiderspartij tot coöperatie overgegaan; zo dit niet gebeurde, viel Maastrichts arbeidersbevolking geheel in handen der godvergeten socialisten'.⁶⁵ De socialistische propagandist, De Jonge, die aanvankelijk niet anti-katholiek was, en er een gematigd socialisme op na hield, werd feller naarmate er van katholieke zijde meer activiteit op maatschappelijk terrein werd ontplooid. De verhoudingen tussen katholieken en

⁶² Rogier, De Rooy, In vrijheid herboren, pag. 461.

⁶³ Jacobs, Gouden Boek, pag. 33.

⁶⁴ Rogier, De Rooy, In vrijheid herboren, pag. 473.

⁶⁵ Geciteerd bij Ubachs, Een eeuw modern kapitalisme, pag. 127.

socialisten bereikten een dieptepunt toen in 1907 de uitgetreden capucijn H. J. van Vorst, als socialistisch propagandist te Maastricht werd aangesteld. Zijn optreden was de bron van zoveel onrust en relletjes, dat de socialisten hem niet konden handhaven.⁶⁶

Dat er bij de jongere clerus heel andere denkbeelden over maatschappelijke problemen leefden, dan de traditionele patronale maatschappijopvatting, blijkt uit de rede, 'Tijdig', door Poels⁶⁷ gehouden op de vijfde Limburgse Katholiekendag te Weert, Pinkstermaandag 1903: 'Wij jonge priesters, staan in onze tijd voor een zware taak. Het volk heeft recht om van ons, priesters, te vernemen wat, in de huidige sociale verwickelingen, de godsdienst leert aangaande de vragen van de dag, die beantwoord moeten worden, en, gelijk we zagen, tijdig.'⁶⁸ Het klonk als een bazuinstoot door Limburg. Poels bleek scherp in te zien waar en hoe kerk en geestelijkheid in het verleden hadden gefaald: 'Wat ons katholieken de vorige eeuw het meest heeft geschaad, is niet het gebrek aan devoties, het is ook niet de overmoed of te grote voortvarendheid van enkelen, maar het is het gebrek aan frisse, wakkere moed, de inertie der grote schare, het is dat soort heimwee naar een verleden, dat nooit of nimmer terug zal keren'.⁶⁹ Elks vals supernaturalisme wees hij af: 'Wij moeten bidden, alsof alles alleen van de Goddelijke Voorzienigheid afhangt, maar doen en handelen, als hing alles van onszelf af'.⁷⁰ Godsdienstige verenigingen voor arbeiders zijn goed, maar onvoldoende; 'Congregaties hebben we en houden we. Doch wat we thans nodig hebben, zijn echte vakverenigingen werkend en strijdend voor de belangen van het vak. Onze katholieke verenigingen mogen niet de tijd vertegenwoordigen van de jeugd der reeds ouderen van dagen, toen de tegenwoordige worsteling tussen arbeid en kapitaal niet of nauwelijks nog begonnen

⁶⁶ Litjens, Onmaatschappelijke gezinnen, pag. 119. Van der Vorst, vroeger pater Coelestinus, was in 1907 uit de kerk getreden op grond van 'modernistische' denkbeelden. Hij trad toe tot de S.D.A.P., maar keerde later tot de kerk terug. Rogier, De Rooy, In vrijheid herboren, pag. 520-521.

⁶⁷ Henricus Andreas Poels werd geboren te Venraij in 1868. Na zijn priesterwijding in 1891 studeerde hij Bijbelwetenschap te Leuven. Hij werd in 1899 kapelaan te Venlo. Van 1904-1910 was hij hoogleraar aan de 'Catholic University' te Washington, D.C. In 1910 werd hij rektor te Welten, bij Heerlen, en aalmoezenier van de arbeid. In 1915 werd hij hoofdaalmoezenier. In 1939 kreeg hij eervol ontslag. Hij overleed in 1948. We citeren hem uit het bij zijn zilveren jubileum als aalmoezenier uitgegeven boekje, H. A. Poels, Een zestal redevoeringen.

⁶⁸ Poels, Redevoeringen, pag. 45.

⁶⁹ Poels, t.a.p. pag. 40.

⁷⁰ Poels, t.a.p. pag. 42.

was'.⁷¹ Poels besloot zijn rede met een kernachtige typering van de situatie, waarbij hij gezinspeeld heeft op de toestand te Maastricht: 'En moge men in het katholiek Limburg nooit of nergens nog vergeten, dat het oude spreekwoord: beter laat dan nooit, meer en meer een zeer betrekkelijke waarheid wordt: wat niet tijdig komt is in onze tijd veelal vergeefs en nutteloos'.⁷²

De strijd om gelijkberechtiging van de arbeiders zou nog lang duren en vaak fel zijn. De katholieke werkliedenverenigingen namen er volop aan deel. Katholieke patroons bleken ook de katholieke bonden niet gunstig gezind te zijn. De arbeiders van een textielfabriek stichtten een katholieke vakvereniging, die zich met enkele verzoeken tot de directie richtte. Het antwoord van de directeur was de eis tot ontbinding der vereniging. De arbeiders gingen uit protest in staking, gesteund door de Volksbond. Maar na drie maanden moesten de stakers capituleren, en aanvaarden, dat verschillende arbeiders ontslagen werden 'wegens aanmatigend optreden'. De fabrikant liet weten: 'in de fabriek geen bestuur van een werkliedenvereniging te erkennen, of inmenging van verenigingen of personen buiten de fabriek staande te dulden'.⁷³

In het eerste decennium van de twintigste eeuw werden te Maastricht velerlei katholieke sociale organisaties in het leven geroepen: woningbouwvereniging, spaarkassen, ondersteuningsfondsen, avond-huishoudschool, kruisvereniging. De kerk begon metterdaad te tonen zorg te hebben voor het welzijn van de arbeiders. Maar voor veel Maastrichtse arbeiders kwam dit alles te laat. Ze hadden zich afgekeerd van een kerk, die ze als beschermster van maatschappelijk onrecht hadden gezien. Enkele verkiezingsuitslagen uit het begin van deze eeuw tonen de omvang van de socialistische aanhang te Maastricht.⁷⁴ Bij de kamerverkiezingen van 11 juni 1909 kreeg de socialist De Jonge 23,9% van de geldig uitgebrachte stemmen; het aantal kiesgerechtigden bedroeg 4496. In 1913 steeg het percentage van de socialistische stemmen tot 28,1%; het aantal kiesgerechtigden bedroeg 5256. Het Boschstraatdistrict had in 1913 een rode meerderheid. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1919 kregen de socialisten 37,2% van het totaal aantal geldig uitgebrachte stemmen. Toen in 1920 het algemeen vrouwenkiesrecht was ingevoerd, en enkele om de stad

⁷¹ Poels, t.a.p. pag. 56.

⁷² Poels, t.a.p. pag. 69.

⁷³ Hoefnagels, Een eeuw sociale problematiek, pag. 126.

⁷⁴ Documentatie Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

liggende dorpen waren geannexeerd, daalde het socialistisch percentage tot 23,8%. Deze cijfers krijgen pas hun volle betekenis, als we ze situeren tegen de achtergrond van het anti-godsdienstig karakter van het socialisme in die tijd. Bovendien stond sinds 1918 op bisschoppelijk voorschrift de sanctie van sacramentenweigering op lidmaatschap van, of steun aan socialistische verenigingen. Hoeveel katholieke arbeiders alleen door het dunne draadje van het bisschoppelijk verbod ervan weerhouden werden, hun stem aan een socialistische kandidaat te geven, blijft een open vraag. Toen de katholieke sociale actie op gang kwam, waren de maatschappelijke wantoestanden nog lang niet opgeheven. Dat de geestelijkheid zich bekommerd toonde om het lot der arbeiders, herstelde tenminste bij een deel van hen het vertrouwen in de kerk. Niet nood en armoede hebben zovelen van de kerk vervreemd, maar de kerk heeft gefaald in de sociale kwestie. Poels legde de vinger precies op de wonde, toen hij zei: 'Aan wie hier van mij de veroordeling van een bepaalde groep, van enige Maastrichtse patroons, verlangt, die zeg ik rondborstig en eerlijk, dat in Maastricht zelfs een priester zich niet onschuldig genoeg gevoelt, om naar wie hier schuldig zijn de eerste steen te werpen'.⁷⁵ En na vastgesteld te hebben, dat Maastricht bij de woningtelling van 1910 nog 1986 één-kamer-woningen had, waarvan er 282 door vijf of meer personen werden bewoond,⁷⁶ riep hij uit: 'Priesters van Maastricht, wat baat Uw preken tegen onzedelijkheid en drankmisbruik, zolang te Maastricht deze toestanden blijven voortbestaan. Komt af van Uw preekstoelen. Laat boetprocessies van alle Maastrichtse parochies samenkomen in de Antoniusstraat bij het mensenspakhuis van de Sphinx, en trek naar het stadhuis, om de burgemeester en de gemeenteraad te gaan verhalen waarom de priesters in Maastricht thans van hun preekstoelen nederdalen'.⁷⁷ De verkondiging van het woord veronderstelt een vertrouwensrelatie, en deze is onbestaanbaar als de geestelijkheid voorbijziet aan de belangen van de minst bedeeden. 'Preekt, preekt, priesters van Maastricht tegen ontucht en onzedelijkheid! Doch, eer ge U weer zorgvuldig voorbereid, om, in gekuiste taal, het vreselijke kwaad te schilderen; eer ge aan de gelovigen weer verklaart, waarom op ons, zwakke mensen, de zware

⁷⁵ In de beroemde rede, 'De Noodkist', gehouden te Maastricht 13 maart 1917. Poels, Redevoeringen, pag. 150.

⁷⁶ Poels, t.a.p. pag. 112-114.

⁷⁷ Poels, t.a.p. pag. 111.

verplichting rust vooral op dit gebied 'de naaste gelegenheid' te vluchten: gaat eerst, vooral in Sint Matthias, eenige arbeiderswoningen zien'.⁷⁵ Dit aanvoelen van de werkelijkheid, dat bij de aanvang van deze eeuw bij de Maastrichtse geestelijkheid heel langzaam aan begon door te dringen, heeft de kerk weer aanvaardbaar gemaakt voor dat deel der arbeiders, dat nog aanspreekbaar was voor de boodschap van aards en hemels heil.

⁷⁵ Poels, t.a.p. pag. 113.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- AA A. J. VAN DER, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Deel VII, Gorinchem, 1846.
- ALBERDINGK THIJM P. P. M., Het onderwijs in de geschiedenis op de Hogere Burgerscholen, 's Hertogenbosch, 1868.
- ALBERS P., In Memoriam Pastoor Martin Rutten, Publ. Limb. 1921, pag. 13.
- ALBERTS W. J. en H. P. H. JANSEN, Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen, Den Haag, 1964.
- BLONDEN J. L., De latijnse stadsschool van Maastricht tot hare inrichting als Athenaeum, Publ. Limb. 1932, pag. 21.
- BOOGMAN J. C., Nederland en de Duitse Bond, 2 dln. Groningen 1955.
- BOUMAN P. J., Van Renaissance tot Wereldoorlog, 7de druk, Utrecht z.j.
- BROM GERARD, Herleving van de Wetenschap in katholiek Nederland, 's Gravenhage 1930.
- BROM GERARD, Alfons Ariens, 2 dln. Amsterdam 1941.
- BROM GERARD, Cornelis Broere en de katholieke emancipatie, Utrecht 1955.
- BRUGMANS I. J., De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. 4de druk, Utrecht, 1959.
- BRUGMANS I. J., Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van 1795-1940. Den Haag, 1961.
- BRUGMANS I. J., Thorbecke, 3de druk, Haarlem 1958.
- LANGMEAD CASSERLY, J. V. The retreat from Christianity in the modern world. Londen, 1953.
- CLEMENS G. H., Herinneringen en Ontmoetingen, Schetsen uit Noord-Brabant, Limburg en België. Nijmegen 1840.
- CLERQ C. DE, De godsdienstige politiek van Napoleon en de Limburgse geestelijkheid, Rolduc's Jaarboek, 1955, pag. 65.
- COLSEN J., Poels, Roermond 1955.
- CORTEN R., Rolduc in woord en beeld, Kerkrade, 1902.
- DELLEPOORT J. J., De priesterroepingen in Nederland, 's Gravenhage z.j. (1955).
- DETHMAR F. W., Freundliche Erinnerungen an Holland und seine Bewohner, deel IV, Essen-Rotterdam, 1841.
- DEYSELLODEWIJK VAN, De Kleine Republiek, Verzamelde Werken, deel II, z.j.
- DIETEREN REMIGIUS, Moraliteitsonderzoek in Zuid-Limburg, Handschrift Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
- DOORN J. J. A. VAN, De economische geest te Maastricht, Mens en Maatschappij 1947, pag. 1 en pag. 74.
- DOORN J. J. A. VAN, Het Nieuwe Tricht, Schets ener economische geschiedenis van Maastricht. Handschrift Stadsbibliotheek Maastricht.

- FLAMENT A. J. A., Chroniek van Maastricht. Maastricht 1915.
- FRENCKEN A., Brieven van Dr. Juliaan Bogaers, Bossche Bijdragen 1961, pag. 157.
- Gedenkboek Broeders Onbevleete Ontvangenis, Maastricht 1940.
- Gedenkboek Gemeente H.B.S. Maastricht 1939.
- Gedenkboek Jesuïeten Maastricht 1952.
- Gedenkboek Liefdezusters Carolus Borromeus, Maastricht 1937.
- Gedenkboek Sphinx-Céramique Maastricht 1959.
- Gedenkboek Stedelijk Gymnasium Maastricht 1939.
- Gedenkboek Xaverius Congregatie Maastricht 1954.
- GEMMEKE CHARLES, Maastricht, Een bijdrage tot de demografisch-historische studie in het bijzonder over de periode 1830-1920. Handschrift Stadsbibliotheek Maastricht.
- GEUSAU G. TH. L. VON, Korte Geschiedenis van de Kloosters in Maastricht, Publ. Limb. 1894, pag. 118.
- HABETS JOS EN W. GOOSSENS, Geschiedenis van het bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan. Roermond, 1875-1927.
- HÄRING B., De spanning tussen godsdienst en samenleving. Den Haag z.j. (1957).
- HARTGERINK-KOOMANS M., Een spoorlijn voor Nederlands Limburg. (1835-1856). Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden, dl. XVII, 1962, pag. 83.
- HOEFNAGELS H., Een eeuw sociale problematiek, Assen 1957.
- HYACINTH BROEDER, Leven en werken van Mgr. L. Rutten. Publ. Limb. 1924, pag. 37.
- JACOBS JAC, Het Gouden Boek der K.A.B. Limburg, 1950.
- KEMP A. G. H. Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830. Miscellanea Trajectensia, Maastricht 1962 pag. 339.
- KEMP M., (onder redactie van) Limburg, Van ploeg tot afbouwramer. Maastricht 1939.
- KEMP P. H. VAN DER, Maastrichts Belegstaat 1830-1839, onder generaal B. J. C. Dibbets gedurende het eerste jaar der Belgische revolutie, 's-Gravenhage 1909.
- KERKHOF J., Godsdienstpraktijk en sociaal milieu. Proeve van godsdienst-sociologische studie der provincie Limburg. Brussel, z.j. (1954).
- KLEYNTJENS J., Oprichting van het Limburgs Vicariaat. Publ. Limb. 1933, pag. 35.
- KRUYT J. P. De onkerkelijkheid in Nederland, Groningen 1933.
- KUYPER J., Gemeentatlas van Nederland, dl. XI, Limburg. Leeuwarden 1868.
- KWANT R. C. Het Arbeidsbestel, Een studie over de geest van onze samenleving, 4de druk, Utrecht, 1962.
- LITJENS H. P. M., Onmaatschappelijke gezinnen, Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in Maastricht, Assen, 1953.
- MAENEN A. J. FR., Petrus Regout, Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht, Nijmegen, 1959.
- MAENEN A. J. FR., Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse tijd en het Verenigd Koninkrijk. Miscellanea Trajectensia, pag. 605.
- MANNING A. F., De betekenis van C. R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden, Utrecht 1956.
- OLTERDISSEN ALFONS, Prozawerken, Maastricht 1961.
- OVINK G. W., Het aanzien van een eeuw, Haarlem 1956.
- POELS H. A., Een zestal redevoeringen, Heerlen, z.j. (1926).
- PHILIPS J. F. R., Het burgerlijk Armbestuur te Maastricht. Handschrift Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
- PHILIPS J. F. R., Een periode van sociale kentering, Miscellanea Trajectensia, Maastricht 1962, pag. 661.

- RAMAER J. C., De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, Ts. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1921, pag. 25.
- ROEMEN H. C. W., Maastricht, Een geografische – hoofdzakelijk economisch geografische – beschrijving en verklaring van de agglomeraties in de gemeente Maastricht. Maastricht 1947.
- ROGIER L. J. en N. DE ROOY, In vrijheid herboren, Katholiek Nederland 1853-1953, 's-Gravenhage 1953.
- ROGIER L. J., De katholieke Kerk sinds 1795, in Geschiedenis van de kerk in Nederland, Utrecht, 1962, pag. 297.
- ROGIER L. J., De kerk in het tijdvak van Verlichting en Revolutie. Deel VII van Geschiedenis der kerk, Hilversum 1964.
- ROGIER L. J., Een stem der katholieke Verlichting, Terugblik en Uitzicht, I, Hilversum 1964, pag. 215.
- ROGIER L. J., Uit verdeeldheid tot eenheid, Terugblik en Uitzicht I, pag. 247.
- ROGIER L. J., Nederland van 1813-1963. Terugblik en Uitzicht I, pag. 263.
- ROGIER L. J., Kerk en Vaderland, Terugblik en Uitzicht, I, pag. 593.
- ROGIER L. J., J. M. Schrant en de katholieke herleving, Terugblik en Uitzicht, II, pag. 165.
- ROGIER L. J., Alberdingk Thijm en de katholieke herleving. Terugblik en Uitzicht, II, pag. 251.
- ROGIER L. J., Herman Schaepman, Terugblik en Uitzicht, II, pag. 289.
- ROGIER L. J., Nederlands Limburg van 1813-1963. Terugblik en Uitzicht, II pag. 645.
- ROPPE L., G. W. A. PANHUYSEN en EL. NUYENS, De decadaire resp. maandelijksse rapporten van de commissarissen van het Directoire executief in het Departement van de Nederlanden, 1797-1800. Maastricht 1956.
- ROUKENSWIN, Limburg en het Nederlands volkskarakter, Publ. Limb. 1941, pag. 333.
- SASSEN F., Rolduc, klein-seminarie van Roermond, Rolduc's jaarboek 1954, pag. 71.
- SCHIECKER J., Der Klerus und die soziale Frage, St. Pölten, 1897.
- SCHOONBROOD M. en J. S. GROSSIER, Schetsen uit de geschiedenis van Maastricht, Maastricht, 1924-1928.
- SCHREURS JACQUES, Pastoor-Deken Thijssen van Sittard, Roermond, 1957.
- SIGSMUND BROEDER, Bedreigde Groei, Rondom het begin van Mgr. Rutten's levenswerk, Maastricht, 1959.
- SPEKKENS, J. P. L., L'école centrale du Département de la Meuse Inférieure, Publ. Limb. 1950/1951, pag. 1.
- SPIERTZ M. G., Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, Kerkelijke, politieke, sociale verhoudingen 1775-1801. Assen 1964.
- SPRONCK L., De Maastrichtse dialektliteratuur voor 1840, Miscellanea Trajectensia, pag. 435.
- SPRONCK L., Theodoor Weustenraad, Limburgs Dagblad, 1 en 7 augustus 1964.
- STAS G., Notice biographique du poète Maestrichtois, Théodore Weustenraad, Publ. Limb. 1871, pag. 181.
- STOKMAN S., De religieuzen en de onderwijspolitiek van de regering in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 's-Gravenhage, 1935.
- TAGAGE BR. SIGSMUND, Schets van het lager onderwijs in Maastricht, 1794-1840, Publ. Limb. 1962/1963, pag. 215.
- TUINSTRAL FONTS, De ziel van Limburg, Maastricht, z.j. (1931).
- UBACHS M., Een eeuw modern kapitalisme, De Regouts, Leed en strijd van het Maastrichts proletariaat. Tongeren, z.j. (1934).

- VERBEET G. J. B., De middenstand van Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw, in het kader van de sociaal-economische ontwikkeling van de stad in die tijd. Gedenkboek Katholieke Maastrichtse Middenstand, 1902-1962, Maastricht 1962, pag. 10.
- VERBEET G. J. B., De overdracht van de Onze Lieve Vrouwe in 1837, Gedenkboek O.L. Vrouwe, Maastricht 1962, pag. 49.
- VERBEET G. J. B., Mystificatie en waarheid rond Baron B. J. C. Dibbets, vestingcommandant van Maastricht van 1830 tot 1839. Miscellanea Trajectensia, pag. 623.
- VERBERNE L. G. J., De Nederlandse Arbeidersbeweging in de negentiende eeuw, 3de druk, Utrecht 1959.
- VERBERNE L. G. J., Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850, 2 dln. 3de druk, Utrecht 1958.
- VERBERNE L. G. J., Geschiedenis van Nederland in de jaren 1850-1925, 2 dln. 3de druk, Utrecht 1957.
- VLIEGEN W. H., De Dageraad der volksbevrijding, 2 dln., Amsterdam 1905.
- VOOYS A. C. DE, De geboortedaling in Noord-Brabant. Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap, 1936, pag. 173.
- VRANKRIJKER A. C. J. DE, Een groeiende gedachte, De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in Nederland in de negentiende eeuw. Assen, 1959.
- WELY JOS VAN, Schaepman, Levensverhaal, 2de druk, Bussum, 1954.
- WEUSTENRAAD J. TH. H., De Percessie van Scherpenheuvel, gedrukt als handschrift, Stadsbibliotheek, Maastricht.
- WIJNEN J. H., De arbeid der kinderen in fabrieken, onder godsdienstig, zedelijk en stof-felijk oogpunt beschouwd, Utrecht, 1873.
- WIJNEN J. H., De Arbeiderskwestie, Mijne verklaringen voor de enquêtemissie afgelegd, nader toegelicht, Maastricht, 1887.
- WIJNEN J. H., Polemieck met 'Vrijheid' over de Kerkvaders en de eigendom. Rotterdam, 1893.
- WIJNEN J. H., Moderne Toestanden, en Het ware Volksbelang, 's-Gravenhage, 1895.

LITERATUUROVERZICHT

Sociaal-economische geschiedenis van de 17e en 18e eeuw.

In dit literatuuroverzicht zullen een aantal werken worden besproken betreffende de sociaal-economische geschiedenis van de zeventiende en achttiende eeuw. Evenals in vorige jaren is er naar gestreefd enige samenhang in de te bespreken werken te brengen. Door de bespreking van de literatuur over een bepaald onderwerp wordt de bibliografische kennis verbreed en het wetenschappelijk onderzoek der Limburgse geschiedenis vergemakkelijkt.

In tegenstelling tot de gewoonte van vorige jaren werd thans echter niet naar volledigheid gestreefd. De laatste jaren verscheen zoveel over de sociale en economische geschiedenis van de laatste twee eeuwen van het Ancien Regime, dat alleen reeds een eenvoudige opsomming teveel plaatsruimte zou vragen. Omdat in Limburg de bestudering van dit onderwerp nog nauwelijks op gang is gekomen, leek het beter enige beperking in te voeren en een zo goed mogelijk overzicht te bieden van de problemen, die in de literatuur over de 17e en 18e eeuwsc sociale en economische geschiedenis behandeld worden.

Er van uitgaande, dat het huidige Limburg in die tijd een snijpunt was van Oostenrijkse, Staatse, Pruisische, Luikse en Gulikse heerschappij, en tegen het einde van de 18e eeuw werd bezet door Frankrijk, werd de keuze vooral afgestemd op Belgische, Duitse en Nederlandse literatuur met betrekking tot deze staten, met een enkele verwijzing naar Frankrijk. Slechts wanneer dit volstrekt noodzakelijk was, zal verwezen worden naar werken over streken buiten deze gebieden.

Het belangrijkste criterium voor de selectie van de hieronder besproken werken werd echter elders gezocht. Het is noodzakelijk voor het beginnend onderzoek naar de sociaal-economische geschiedenis van Limburg in de 18e eeuw, dat een brug wordt geslagen tussen de regionale geschiedenis en de vaderlandse en algemene geschiedenis. Het is genoegzaam bekend, dat in de vaderlandse geschiedenis onvoldoende aandacht wordt geschonken aan de geschiedenis van andere gewesten dan Holland. Prof. Dr. W. Jappe Alberts stelde in zijn rede op de feestvergadering van het Limburgs Geschieden Oudheidkundig Genootschap, dat het gebrek aan systematische bronnenpublicaties daarvoor in hoofdzaak verantwoordelijk was. Een andere oorzaak voor dit verschijnsel duidde Th. Schieder¹ aan. Hij spreekt van een diepe kloof tussen de specialistische, op het detail gerichte monografieën en de koene 'Gesamtdeutungen der Universalgeschich-

¹ Th. Schieder, *Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft*, *Historische Zeitschrift*, Band 200, 1965, p. 529-532.

te'. Het wordt welhaast onmogelijk de bijna onoverzienbaar geworden historische stof in de overzichtsliteratuur te verwerken. Men verlangt teveel van de schrijvers van overzichtswerken, als men hen wil dwingen kennis te nemen van elk geschrift, dat van belang kan zijn. Daarom dient volgens Schieder reeds in de monografieën zelf een vergelijkende methode te worden toegepast om de kloof tussen het detailonderzoek en de algemene werken te overbruggen.

Meer nog dan de sociaal-economische geschiedschrijving van de 18e eeuw staat in Limburg de toepassing van de vergelijkende methode in haar kinderschoenen. Het lijkt derhalve nuttig in dit literatuuroverzicht de mogelijkheden van toepassing van die methode aan te duiden door onderzoekers op de hoogte te brengen met de resultaten, die elders bij de bestudering van gelijksoortige onderwerpen behaald werden. Om de diverse facetten van het economisch leven in de 18e eeuw enigszins systematisch bijeen te brengen, werd de literatuur in twee rubrieken onderverdeeld, namelijk 1) overheid en economisch leven en 2) handel en nijverheid. De houding van de overheid ten opzichte van de welvaart gaat voorop, zowel omdat het z.g. mercantilisme in de betreffende periode een economisch belangrijke stroming is, alsmede omdat men bij de bestudering van deze tijd voor een groot deel aangewezen is op overheidsarchieven en derhalve onmiddellijk op deze problematiek stoot. Daarna komen de geschriften omtrent handel en nijverheid aan de orde. Dit is een actueel onderwerp, omdat de 18e eeuwse grondslagen van de industriële revolutie thans sterk in het centrum van de belangstelling staan. Opzettelijk is de demografische literatuur en de studies over de landbouw uit dit overzicht gelaten. Zij zullen in volgende Jaarboeken afzonderlijk aan de orde komen.

J. C. G. M. Jansen

OVERHEID EN ECONOMISCH LEVEN

E. F. Heckscher, Der Merkantilismus, 2 Bde, Jena, 1932, XVI + 450 + 312 pag. + reg.

De discussie over de houding van de overheid ten opzichte van het economisch leven in de 17e en 18e eeuw werd omstreeks 1930 op gang gebracht door de Zweed Eli Heckscher. In 1932 werd zijn werk in het Duits vertaald, maar door de regeringswisseling in Duitsland in januari 1933 bleef vermoedelijk het grootste deel van de oplage onverkocht, zodat het werk tot voor kort zeer moeilijk bereikbaar was. Sinds 1963 is echter een deel van de stok ook in Nederland antiquarisch verkrijgbaar. In verband daarmee lijkt het nuttig hier alsnog enkele woorden aan dit fundamentele werk te wijden.

Heckscher critiqueerde met Schmoller de oude visie van Adam Smith, dat het mercantilisme uitsluitend een handelspolitieke beweging zou zijn geweest. Volgens Smith en zijn volgelingen hadden de mercantilisten slechts geprobeerd door het verlenen van uitvoerfaciliteiten en het bemoeilijken van de import een positieve handelsbalans te

garanderen. Heckscher hield elke vorm van overheidsingrijpen in het economisch leven in de periode 1650-1790 voor mercantilistisch en verantwoordde deze visie door te wijzen op de wezenlijke samenhang tussen b.v. de strijd van de overheid tegen de tollers, de pogingen van vele regeringen om in de geldsystemen en in de maten en gewichten enige eenheid te brengen, de verruiming – ‘nationalisering’ – van de stedelijke economie, de pogingen tot vergroting van industrie en nijverheid en de handelspolitiek, de fiscale en monetaire politiek en de koloniale politiek. Hij zag in het mercantilisme niet alleen een systeem tot bescherming van de eigen nijverheid, maar vooral een pre-liberale ideologie en een machtspolitiek, die van economische middelen gebruik maakte. Overigens probeerde hij de grote verschillen tussen de mercantilistische praktijk in de onderscheiden gebieden van West-Europa wel te onderkennen. Waarschijnlijk door de slechte verspreiding van het werk, hebben Heckscher's ideeën, behalve in Engeland, waar in 1955 nog een herziene editie verscheen, onvoldoende doorgewerkt, hetgeen zich in talrijke moderne werken nog wreekt.

D. W. Voorthuyzen, De Republiek der Verenigde Nederlanden en het Mercantilisme, 's-Gravenhage 1965, 137 pag. + reg.

Hoewel uit de inleiding en uit het literatuuroverzicht van Voorthuyzen's werk blijkt, dat de schrijver het werk van Heckscher kende, heeft hij daaruit niet de methodische consequenties getrokken. Alleen de handelspolitieke facetten van het mercantilisme werden onderzocht, waartoe schrijver de protectionistische maatregelen van de Staten-Generaal en van de Staten van Holland en Westfriesland analyseerde. De gevolgen van de eenzijdigheid van zijn uitgangspunten en de beperktheid van het bronnenonderzoek werken in het gehele boek door. Over de houding van de overheid ten aanzien van de nijverheid kan Voorthuyzen langs indirecte weg nog het een en ander afleiden, maar over mercantilistische ideeën, de tolpolitiek van de Republiek en de monetaire zijde van het vraagstuk ervaart men niets, terwijl toch minstens over de eerste twee problemen voldoende bronnen en literatuur voorhanden zijn. Ten aanzien van de mercantilistische handelspolitiek constateert schrijver, dat de protectionistische maatregelen van de Republiek veelal incidenteel werden getroffen en na korte tijd weer werden ingetrokken. Of de betreffende resoluties ook werkelijk werden uitgevoerd in de tijd, waarin zij formeel geldig waren, stelt Voorthuyzen niet vast, omdat hij heeft verzuimd de protesten en bezwaarschriften tegen de genomen maatregelen na te gaan uit de landen, die nadeel van het Hollandse protectionisme meenden te hebben. Een fundamenteel inzicht in de economische politiek van de Staten-Generaal en de Staten van Holland krijgt men uit het boek niet. Zelfs het inzicht in de handelspolitiek van de Republiek wordt nauwelijks verruimd, omdat de schrijver naliet de onder invloed van de Amsterdamse vrijhandelsgesest genomen maatregelen tot liberalisatie van het economisch leven, die voor oudere schrijvers, als Blok zo'n grote betekenis hadden, te vermelden.

Max Barkhausen, Der Aufstieg der Rheinischen Industrie und die Entstehung eines industriellen Grossbürgertums, in Rheinische Vierteljahresblätter, Jahrgang 19, 1954, pag. 135-177.

Max Barkhausen, Staatliche Wirtschaftslenkung und freies Unternehmertum im Westdeutschen und im Nord- und Südniederländischen Raum bei der Entstehung der neuzeitlichen Industrie im 18. Jahrhundert, in Vierteljahrschrift

für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 45. Band, 1958, pag. 168-241. Herdrukt in 'Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze von Max Barkhausen, Krefeld 1963, pag. 231-296.

Barkhausen ontkent iedere invloed van het mercantilisme in de Nederlanden en het Rijnland. De schrijver slaat geen acht op de methode van Heckscher en definieerde het mercantilistisch systeem met de woorden van Gustav Schmoller voor wie doel en prestatie van dat systeem bestonden 'in der totalen Umbildung der Gesellschaft und ihrer Organisation so wie des Staates und seiner Einrichtungen, in Ersetzung der lokalen und landwirtschaftlichen Wirtschaftspolitik durch einen Staatliche und Nationale.' Hoewel Schmoller's definitie ruimer was als die van Adam Smith en zijn volgelingen, was zij toch ontoereikend, omdat zij sterk a-prioristisch was afgestemd op de behoeften van Duitsland tot bescherming van zijn economie in de 19e eeuw. Schmoller stelde zijn theorieën over het mercantilisme op, om het 19e en 20e eeuwse protectionisme, dat zijns inziens de glorie van het Duitse Rijk bevorderde, te stimuleren. Uitgaande van deze enge definitie was Barkhausen snel met het mercantilisme klaar. Hij constateerde dat hulp van de Staat bij de ontwikkeling van de industrie in het Rijnland, het Luikerland en Holland overbodig was geweest. Hier had zich al vóór de opkomst van het mercantilisme door particulier initiatief een belangrijke nijverheid ontwikkeld. In sommige streken van het door hem bestudeerde gebied was de ontwikkeling al in de late middeleeuwen begonnen. Zij was mogelijk gemaakt door de aanwezigheid van bodemschatten en grondstoffen en vooral door de overvloed aan snel stromend water, dat de energie leverde voor watermolens, hoogovens en pletterijen. Ongehinderd door de stedelijke gildewang kon de industrie, die omwille van haar energievoorziening door waterkracht een plattelandsnijverheid moest zijn, zich er ongehinderd ontwikkelen. De vrije ondernemers, die zelf zowel productie als afzet in handen hadden, konden zich gemakkelijk aanpassen aan de wisselende behoeften van de markt en zich in kapitalistische zin ontplooiën tot een industriële bourgeoisie (industrielles Grossbürgertum). Dat alles was al tot hoge bloei gekomen, lang voordat de regeringen zich met de nijverheid gingen bemoeien.

Herbert von Asten, Wolfgang Wilhelm und Philipp Wilhelm von Pfalz-Neuburg und der Aufbau des Montangewerbes in den Herzogtümern Jülich und Berg (1614-1679). Ein Beitrag zu der Frage des Merkantilismus am Niederrhein, in Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, Heft 161, 1959, pag. 146-231.

Hoewel Von Asten dat nergens uitdrukkelijk zegt, vormen zijn beschouwingen feitelijk een kritiek op de visies van Barkhausen over de economische ontwikkeling van het Rijnland. Voor Von Asten is de ontplooiing van de nijverheid in Gulik en Berg tijdens de regering van de Neuburgers meer dan een coincidentie. Hij wijst er op, dat het belastingstelsel in Gulik en Berg zodanig werd hervormd, dat de industrie daardoor werd bevorderd. Door de vervanging van indirecte heffingen door een winstbelasting drukte Philipp Wilhelm de kostprijs, maar verkreeg per saldo door de vergroting der industriële activiteit meer middelen voor de Staatskas. Een tweede voordeel van dit belastingstelsel lag hierin, dat het er toe bijdroeg de sociale kloof te dichten, die tijdens de 30-jarige oorlog ontstaan was. De ongunst der tijden had een kleine groep tot grote

rijkdom gebracht, terwijl het grootste deel der bevolking sterk verarmde. De middenklassen waren nagenoeg geheel verdwenen. De ontwikkeling van een nieuwe middenstand stond in het beleid van de Neuburgers centraal. Men gaf zich alle moeite een economisch weerbare klasse van handwerkers en kooplieden te vormen. Ten behoeve van de afzet van hun waren, werd bijna voortdurend een tol-oorlog gevoerd met de omliggende landen, vooral met Keulen en later met Holland. Kapitaal werd herhaaldelijk door de ambtenaren van de vorsten verschaft. Om de productiekosten te verminderen stimuleerde men inkoopcombinaties van industriëlen (Stolberger gildesysteem), bevorderde men de invoering van technische verbeteringen en gaf men opzettelijk agrarische belangen prijs. De emigratie van geschoolde krachten ging men zoveel mogelijk tegen, terwijl men geen bezwaar maakte tegen immigratie van niet-katholieke arbeidskrachten. Hoewel men geen staatsbedrijven stichtte, werden tal van middelen aangewend om de economie van het land te verbeteren en vormden de bloei van handel en nijverheid kennelijk een voortdurende zorg voor de Gulikse regering. Von Asten concludeert daaruit, dat de Neuburgers een mercantilistische politiek voerden, in die zin, dat zij de economie van hun erflanden systematisch trachten te stimuleren, zonodig ten koste van hun buurlanden. Hiermee legden zij de grondslag voor de economische ontwikkeling van het Rijnland in de 18e eeuw.

S. Depretz – van de Castele, Het protectionisme in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft der 17e eeuw. In: Tijdschrift voor Geschiedenis 1965, pag. 294-317.

Pas in het derde kwart der 17e eeuw begon de regering in Brussel zich met het economisch leven te bemoeien. Sinds 1682 beschermde men de textielnijverheid. Tien jaar later begon men, gestimuleerd door Jan Brouchoven de Bergeyck, een uitgesproken protectionistisch beleid te voeren. Langzamerhand (1699-1700) kwam het tot een volledig verbod van uitvoer van grondstoffen voor textielproducten en vaardigde men een invoerverbod uit voor eindproducten van deze industrie. Deze maatregelen leidden tot scherpe reacties van de buurlanden. Trier en Gulik-Berg verboden elke handel met de Zuidelijke Nederlanden, waaronder vooral Opper-Gelder en Luxemburg door hun isolement veel te lijden hadden. Incidenteel werden wel maatregelen getroffen om de positie van deze gebieden door plaatselijke verlaging der in- en uitvoerrechten wat te verlichten. Ook hier derhalve een welomlijnd mercantilisme in de handelspolitiek met voortdurend wrijvingen tussen de partners in de internationale handel, wat leidde tot allerlei retorsie-maatregelen en daardoor tot voortdurende verscherping van het protectionisme. Deze politiek werd in de eerste helft van de 18e eeuw ononderbroken voortgezet, vooral sinds de nieuwe tariefwetgeving in de Noordelijke Nederlanden in 1725.

Jacob van Klaveren, Fiskalismus – Merkantilismus – Korruption; drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime, in Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, (V.S.W.G.) 47. Band 1960, pag. 333-353.
idem, Die Manufakturen des Ancien Régime in V.S.W.G., 51. Band 1964, pag. 145-191.

idem, Das Zeitalter des Merkantilismus, in V.S.W.G., Band 50. 1963, pag. 57-70.

Van Klaveren kritiseert de oude opvatting over mercantilisme van Smith en Schmoller scherp. Smith schiep het begrip mercantilisme, om zijn theorieën over het protectionisme met een enkel, goed hanteerbaar begrip te kunnen aanduiden. Schmoller verruimde het door Adam Smith geschapen idee en paste het aan bij de 19e-eeuwse behoefte om de nationale economie ten koste van de internationale handel te bevorderen. Hoewel zijn idee van het mercantilisme nagenoeg identiek is met het politiek protectionisme van zijn dagen, wacht hij er zich wel voor het begrip mercantilisme, dat sinds Smith bij de economen in kwade reuk was komen te staan, op het 19e-eeuwse protectionisme toe te passen.

Daardoor ontstond echter een grove inconsequentie, die een nauwkeurige bepaling van het karakter van de handelspolitiek in de 17e en 18e eeuw zeer moeilijk maakt. Uit de conclusie, dat bij Smith en Schmoller het begrip mercantilisme een constructie was, vloeide voor Van Klaveren de noodzaak voort van een veel voorzichtiger benadering van het verschijnsel. Men krijgt de indruk, dat hij niet meer, zoals Heckscher, in het mercantilisme het wezen van de 17e- en 18e-eeuwse economische politiek ziet, die toestaat alle gegevens over de houding van de overheid ten opzichte van de Staatshuishouding in een bepaalde geest te interpreteren, maar meer als een idee, dat achter de praktische politiek latent aanwezig was en dat door de gebeurtenissen met elkaar in verband te brengen, steeds meer kan worden verhelderd. Om een hanteerbaar idee te hebben formuleert Van Klaveren zijn visie op het mercantilisme zeer algemeen, als de pogingen der regeringen om op de agrarische onderbouw een industrieel- commercieel-maritieme bovenbouw te vestigen en voor zijn burgers een groter aandeel in de winsten der internationale handel te bewerken. Zo ging hij in 1960 na welke samenhang er bestaat tussen het streven van de overheden om de economie van hun landen op hoger peil te brengen en tegelijk zoveel mogelijk belastingen te innen. Om dit nauwkeurig te kunnen aanduiden, onderzocht Van Klaveren tevens, welk praktisch effect die maatregelen nog hadden door de grote belastingontduiking ten gevolge van de corruptie in de ambtenarij. In 1964 analyseerde Van Klaveren het ontstaan en de ontwikkeling van het niet-gemechaniseerde grootbedrijf in de 17e en 18e eeuw – de zogenaamde manufactuur – en probeerde hij de rol, die de overheid daarbij speelde, te verduidelijken aan de hand van de ontwikkeling in een groot aantal Europese Staten.

D. C. Coleman, Eli Heckscher and the Idea of Mercantilism, The Scandinavian Economic History Review, 1957, vol. V, pag. 3-25.

Van Klaveren was nogal voorzichtig in zijn afwijzing van de aprioristische benadering van het verschijnsel mercantilisme. Hij richtte zich nergens tegen Heckscher, maar uitsluitend tegen diens voorgangers Smith en Schmoller. Coleman trok echter fel van leer tegen Heckscher naar aanleiding van het verschijnen van een herziene Engelse editie van 'Mercantilism' in 1955. De inhoud van het begrip mercantilisme is door Heckscher zozeer uitgebreid, dat het onhanteerbaar is geworden. Met A.V. Judges eist Coleman een handvol duidelijke principes of nog liever een compacte theorie. Dat is echter niet het grootste bezwaar van Coleman tegen Heckscher. Hij vindt de Zweed 'curiously unrealistic' en probeert aan te tonen, dat Heckscher de economische realiteit steeds ondergeschikt maakte aan de economische politiek. Het wezenlijke van

het mercantilisme vond hij niet in de realiteit, maar in de economische theorieën van Misselden en Mun. Slechts zeer ten dele hadden deze theorieën invloed op de feitelijke gebeurtenissen. Hun invloed werd vooral duidelijk in de economische politiek van de 17e en 18e eeuw. Deze politiek drukt volgens Heckscher wenselijkheden uit en geen feitelikheden. Het mercantilisme is meer ideëel dan reëel. Coleman critiqueert de verwaarlozing van de feitelijke ontwikkeling door Heckscher scherp, en acht het begrip mercantilisme voor de geschiedschrijver nagenoeg waardeloos. Zijn kritiek schijnt echter niet in elk opzicht significant.

A. W. Coats, In defense of Heckscher and the Idea of Mercantilism, in Scandinavian Economic History Review, 1957, vol. V, pag. 173-187.

Coats fulmineert tegen Coleman's opvattingen omtrent de verwaarlozing van de economische werkelijkheid in Heckscher's boek. Hij benadrukt, dat het zeer moeilijk is de invloed van praktijk, politiek en theorie op elkaar nauwkeurig te bepalen en wijst erop, dat het evenzeer gevaarlijk is bij de beschrijving van de historische werkelijkheid de theoretische achtergronden te verwaarlozen. De verdienste van Heckscher ligt daarin, dat hij de oorzaken van de feitelijke ontwikkeling heeft nagegaan aan de hand van de economische theorie van de 17e- en 18e-eeuw. Coats wil de term mercantilisme toepassen op een groep economische theorieën en op hun invloed op economische politiek en economische realiteit in de late 17e en 18e eeuw. Het werk van Heckscher dient niet te worden beschouwd als een economische geschiedenis van de periode 1650-1775, maar als een deel van die geschiedenis.

Jacob Viner, Power versus Plenty as objectives of foreign policy in the 17th and 18th century, in World Politics I, no. 1, 1948.

Volgens Viner poneerden de mercantilistische theoretici vier stellingen, die nauw verband met elkaar hielden. Op de eerste plaats is welvaart noodzakelijk voor macht. Doch ook het omgekeerde is waar: macht is een noodzakelijke voorwaarde voor welvaart. Macht en welvaart samen vormen de doelstellingen der politiek. Ten slotte ontwikkelen volgens de mercantilisten macht en welvaart zich op lange termijn op gelijke wijze.

Charles Wilson, 'Mercantilism'; some vicissitudes of an idea, in The Economic History Review, vol. X, 1957, pag. 181-189.

Wilson gaat na in hoeverre Viner's analyse van de mercantilistische theorie bevruchtend kon werken op de studie van de mercantilistische praktijk. Aan de hand van een analyse van de voornaamste werken over het mercantilisme betoogt hij, dat tot nu toe te eenzijdig de nadruk is gelegd op het machtsaspect van de mercantilistische politiek. In nieuwere studies zal men dat machtsaspect in samenhang met het welvaartsaspect moeten zien.

Gustav Otruba, Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias. Wien 1963, 223 pag. + illustraties.

Otruba, die reeds meerdere studies over de Oostenrijkse sociale en economische geschiedenis op zijn naam heeft staan, ontsluit in dit werk een spectaculair dossier, dat hij vond in het Weense Hofkammerarchiv. Het omvat de persoonlijke besluiten van Maria Theresia 'ter stimulering van industrie, handel, factorijen en manufacturen in de keizerlijke en koninklijke Oostenrijkse erflanden' uit de jaren 1764-1766. Deze buitengewoon belangrijke bron met op het hoogste niveau genomen beslissingen over economische aangelegenheden vormt een waardevol hulpmiddel voor de nauwelijks aangevangen studie van de economische ontwikkeling van Oostenrijk, België, Luxemburg en ook een deel van Nederlands Limburg in de periode 1740-1780. Ook de uitvoerige bibliografie en bronnenlijst, die Otruba aan zijn werk toevoegt zijn bij de ontsluiting van de wezenlijke kenmerken van de economie in deze periode een goede steun.

Hermann Kellenbenz, Ständewesen und Merkantilismus in Schleswig-Holstein und Skandinavien, in V.S.W.G., 1963, pag. 433-458.

Kellenbenz probeert een weinig consequente en onduidelijke middenpositie in te nemen tussen de a-priori en de a-posteriori benadering van het begrip mercantilisme. Zonder het begrip nauwkeurig te omschrijven, aanvaardt hij het toch als een mogelijkheid 'die gemeinsamen Charakteristica einer Masse von unzusammenhängenden praktischen Vorschlägen und parteiischen Empfehlungen zu erhellen'. Op die manier heeft schrijver's opvatting van mercantilisme echter veel weg van een bewijzen der uitgangspunten. Dat mag echter niet verhelen, dat Kellenbenz aan de hand van de Scandinavische ontwikkelingen een zeer interessant gevolg van de toenemende invloed van de overheid op het economisch leven signaleerde. Er trad een verschuiving op in de sociale stratificatie gedurende de merkantilistische tijd. Doordat in Scandinavië door de politieke verwarringen in de eerste helft van de 17e eeuw de Standenvergaderingen in onbruik raakten, kreeg de absolutistische vorst de gelegenheid een aangepaste economische politiek te voeren. Deze politiek had twee belangrijke gevolgen: een steeds groter wordend verval der oude standen en de opkomst van een nieuwe klasse van industriëlen, zodat de standen bij de terugkeer naar een vertegenwoordigend stelsel er geheel anders uitzagen. Verschuiwingen deden zich vooral ook binnen de adel voor, doordat de voornaamste industriëlen geridderd werden. Juist de adel zou voorlopig een overheersende positie in de volksvertegenwoordiging innemen.

J. G. van Dillen, Betekenis van het begrip Mercantilisme in de economische en politieke geschiedschrijving, in Mensen en Achtergronden, Groningen 1964, pag. 116-148 (Herdruk van een artikel uit het Tijdschrift voor Geschiedenis, 1959, pag. 62 sqs.

In 1964 verscheen een bundel herdrukken van studies, die J. G. van Dillen in een aantal tijdschriften had laten verschijnen. Hoewel bespreking van meerdere artikelen van belang zou zijn, beperken we ons tot bovengenoemd artikel. Van Dillen meende, dat in Heckscher's opvatting het begrip mercantilisme is opgeblazen en te veel ging omvatten. In het bijzonder zou deze schrijver te veel nadruk op de machtspolitieke zijde

van het vraagstuk leggen. Anderzijds acht Van Dillen ook de opvatting van D. C. Coleman onaanvaardbaar, voor wie het mercantilisme misschien wel een stroming in het economisch denken, maar geen bepaalde economische politiek inhield. Aan de hand van de zeer grote rol, die het Conseil du Commerce, later Bureau du Commerce speelde bij de industrialisatie van Frankrijk, probeerde Van Dillen het tegendeel aan te tonen. Hij onderkende daarin een element van economische planning. Het is dat dirigisme, dat volgens hem het wezenlijke van de mercantilistische economische politiek uitmaakte. Aan de hand van de ontwikkeling van de Nederlandse nijverheid probeerde hij de bruikbaarheid van zijn begripsafbakening te toetsen. Men kan zich echter afvragen of Van Dillen het begrip mercantilisme inderdaad inperkt. Als men naar de oorzaken van het dirigisme vraagt en de samenhang van het dirigisme met de andere economische verschijnselen nagaat, komt men nagenoeg bij Heckscher uit. En om de functie van het dirigisme nauwkeurig te bepalen, zal men het verschijnsel toch tegen de genoemde achtergronden moeten plaatsen.

Conclusie:

Hoewel over het begrip mercantilisme nauwelijks overeenstemming bestaat en de mercantilistische praktijk in het geheel niet duidelijk omlind was, blijft het o.i. van grote betekenis met dit verschijnsel in de Limburgse geschiedschrijving rekening te houden. De immense massa zeer heterogeen materiaal over de 18e-eeuwse economische toestand in de gewesten, die nu Limburg omvatten, hebben nagenoeg slechts één bindend element: Zij weerspiegelen bijna zonder uitzondering het standpunt van de overheid der diverse gewesten ten opzichte van het economisch leven in deze streek. Dat geldt b.v. voor het oud archief van Gennep, dat voor het grootste deel bestaat uit bescheiden betreffende het economische leven. Dat geldt evenzeer voor de omvangrijke collecties *Limburgensia*, in de verzamelingen Bisdom en Van der Heim uit het algemeen rijksarchief in Den Haag, die in hun inlichtingen over de conflicten tussen Pruisen, de Republiek en Gulik rond de tolln op de Maas, tal van gegevens over de 18e-eeuwse verkeerssituatie en de handel in het Maasdal bevatten als ook voor de in wezen fiscale memoranda betreffende de economische toestand in Oostenrijks Gelder, die men aantreft in de archieven van de Rekenkamer in Brussel. In dit licht moet men ook zien de talloze statistische informaties in het Rijksarchief te Maastricht over allerlei delen van Limburg. Een totaal beeld van het zeer sterk gedifferentieerde Limburgse gebied bereikt men niet door een eenvoudige beschrijving op basis van de aanwezige stukken. De grote verschillen naar tijd en plaats komen slechts dan duidelijk tot uitdrukking, wanneer men via een intermediair begrip het eigen karakter en de specifieke doelstellingen duidelijk maakt, zoals die in elk afzonderlijk gebied aangetroffen worden. Voorhands biedt het wankle begrip mercantilisme een mogelijkheid het typische in de economische politiek der diverse Limburgse gewesten te onderkennen.

HANDEL EN NIJVERHEID

I. Schöffer, Viel onze gouden eeuw in een tijdvak van crisis? in: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, dl. 78, p. 45-74.

Schöffer critiqueert de ideeën van Mousnier, Trevor-Roper en Hobsbawm, voor wie de geschiedenis van Europa in de 17e eeuw een tijdvak van heftige crises en spanningen is. Schöffer meent echter, dat de 17e eeuw zich nauwelijks onderscheidt van het algemeen patroon van de geschiedenis van de 14e tot de 18e eeuw. Deze gehele periode is een tijd permanente politieke en sociale spanningen en zware economische crises. Men ontmoet er voortdurend hongersnoden, massale sterfte, opstanden en ineens stortingen van het geldwezen. De Nederlanden vormden in de 17e eeuw een uitzondering. Zij groeiden ten koste van andere gebieden, waardoor zich hier een hoogconjunctuur tot omstreeks 1660 kon handhaven. Daarna deed zich ook hier het gevolg van de geografisch onevenwichtige uitgroei gelden en trad de recessie in.

H. Baudet, De Franse Revolutie, in Opstand en Revolutie, Assen 1965, p. 90-114.

Baudet neigt tot de theorieën van Tocqueville en Sorel, volgens wie er een soort permanente revolutie plaats vond in de 18 eeuw. Bijgevolg vertoonde voor hen de situatie in Frankrijk na de Revolutie een zekere continuïteit met de toestand in het Ancien Régime. Om die continuïteit zichtbaar te maken legden zij de nadruk op de economische facetten van de Revolutie. De verbrokkeling van het grondbezit en de sociale nivellering vonden voor een groot deel reeds in de 18e eeuw plaats. De eigenlijke aanleiding der Revolutie was daarom niet de drang naar een grondige hervorming van het maatschappelijk patroon, maar de algemene malaise, die in 1773 inzette. Door de slechte verkeerssituatie, het gebrekkige belastingstelsel en de steeds geringer wordende draagkracht der bevolking, naarmate de kosten van levensonderhoud stegen, werd de recessie vooral in de provincie heftig gevoeld. Daarom waren het wellicht de provincialen, die de politieke revolutie van 1789 in hoofdzaak gedragen hebben.

Horst Bean, Das Leistungswesen des frühindustriellen Unternehmertums in Rheinland und Westfalen, Köln 1959.

Sinds de 17e eeuw bespeurt men een duidelijke wijziging in het gedragspatroon van de ondernemers. De waardenscala in het economisch leven onderging een grote verandering. In de 18e eeuw overheerste in de nijverheid de 'bildungsuffene', scheppende grootburger. In het begin van de 19e eeuw verdween dit ondernemerstype, toen nieuwe

technieken de productiemethoden volledig wijzigden. Sindsdien treedt de ondernemer-technicus en de ondernemer-uitvinder op de voorgrond. Deze evolutie ging gepaard met een verandering in de psyche van de werkgevers van ideologische en religieuze aard. Beau meent, dat het onderzoek naar de gronden der zich wijzigende ondernemersmentaliteit voor de verklaring van de industriële revolutie zeker zo belangrijk is, als analyse der toenemende economische vrijheid en de invoering van een nieuw wetboek van koophandel.

Alfred Müller-Armack, Religion und Wirtschaft, Stuttgart 1959.

Müller-Armack gaat uit van de verschillen, die zich in het christelijk levenspatroon hebben gemanifesteerd, sedert de scheiding der religies in de 16e eeuw. Hij toont aan, dat er een binding tussen economie en religie is, die voortdurend evolueert. Langzamerhand valt de nadruk steeds meer op het economische aspect en wordt de religie als het ware steeds meer gecommercialiseerd. Dat gaat zover, dat de mens in de 19e eeuw al zijn hoop stelt op stoffelijke welvaart. In dat verband spreekt de schrijver van een 'Jahrhundert ohne Gott', waarin de economische ontwikkeling sterk werd beïnvloed door de ideologie van het grote getal en de macht van de massa. Op basis van deze ideologische ontwikkelingen voert Müller-Armack z.g. economische stijlperiodes in. Deze stijlperiodes maken het hem mogelijk om van tijdsbestek tot tijdsbestek alle levensgebieden historisch te vatten, de ideologische achtergronden van de economische verschijnselen te ontdekken en hun uitstraling tot het heden te achterhalen.

Walter Dietz, Die Wuppertaler Garmnahrung. Geschichte der Industrie und des Handels von Elberfeld und Barmen 1400-1800. Neustadt a.d. Aisch, 1957.

Dietz beschrijft de opkomst van de plattelandsnijverheid in de omgeving van Wuppertal en haar snelle expansie tot in het midden van de 18e eeuw. Gedurende drie en een halve eeuw waren daar traditionele productiemethoden toegepast. Op het einde van de 18e eeuw begon men er echter te mechaniseren, om aan de Engelse concurrentie het hoofd te kunnen bieden. In 1784 werd te Elberfeld de eerste mechanische spinnerij in gebruik genomen. In de Napoléontische tijd werd de productie van linnen-garens echter door fiscale maatregelen onmogelijk gemaakt. Daardoor vervielen de spinnerijen in Elberfeld en Barmen snel. Dietz meent, dat het vooral aan de snelle ondergang van deze oude pre-industriële bedrijven te wijten is, dat de gevolgen van de industriële revolutie in de 19e eeuw zo moeilijk konden worden opgevangen.

Fritz Schulte, Die Entwicklung der gewerblichen Wirtschaft in Rheinland-Westfalen im 18. Jahrhundert, Köln 1959.

De 18e eeuw kende een geweldige groei van de nijverheid in het Rijnland en Westfalen. De steenkoolproductie verzesvoudigde, terwijl de ijzerindustrie aan het eind van de eeuw drie maal zoveel vervaardigde, dan aan het begin van de eeuw. Daardoor werden diverse economische gebieden tot een eenheid omgesmolten. Men ging in toenemende mate over tot specialisatie en veredeling, doordat naast de oorspronkelijke textiel- en metaalbedrijven, andere takken van nijverheid werden beoefend. Men treft er steeds meer rationalisering en concentratie aan, met concurrentiebekerkende prijsafspraken en kartellering. Vele aspecten van de Rijnlandse economie in de 18e eeuw bevorderden een eeuw later de doorvoering van gemechaniseerde grootindustrie.

Ludwig Beutin, Nordwestdeutschland und die Niederlande seit dem dreissig-jährigen Kriege, in: L. Beutin, Gesammelte Schriften zur Wirtschaft- und Sozialgeschichte, Köln 1963, p. 217-253.

De Nederlanders hielden in de 17e eeuw herhaaldelijk en gedurende langere tijd omvangrijke gebieden van West-Duitsland bezet. Vooral aan de mondingen van Weser en Elbe en in het Rijnland ondervond men vaak hinder van de aanwezigheid van Nederlandse troepen. De garnizoenen hadden tot taak de handelswegen open te houden. Tot omstreeks 1650 zagen de Staten-Generaal kans op deze wijze vele Duitse vorsten en met name Pruisen te bevoogden, waardoor ook de economische ontwikkeling van die gebieden werd geremd. Pas na 1650, toen vele vorsten zich naar het voorbeeld van de grote keurvorst in Pruisen politiek van de Nederlanden begonnen los te maken, kon de economische ontwikkeling van West-Duitsland op gang komen. Dat geschiedde echter uiterst langzaam. Op het eind van de 18e eeuw was de industriële productie van Duitsland nog altijd te laag om de consumptieve behoeften te kunnen dekken en moest uit Nederland tweemaal zoveel worden ingevoerd, als men naar dat land kon uitvoeren. Bovendien moest Duitsland grondstoffen en landbouwproducten naar Nederland uitvoeren, om zijn behoeften aan industrieproducten uit zijn westelijk buurland te kunnen dekken. Daarmee voerde het land volgens Friedrich List de slechtste handel, die denkbaar was. Beutin gaat uitvoerig na, welke rampzalige gevolgen Duitsland's economische afhankelijkheid in sociaal en cultureel opzicht had. Er was een voortdurende emigratie van Duitse werkkrachten naar Nederland. De Duitsers moesten het hele wisselverkeer aan de Hollanders overlaten. Ook op het terrein van kunst en wetenschap ontleenden zij zeer veel aan hun westelijke bureu. Bij het gebruik van Beutin's werk moet men er echter rekening mee houden, dat zijn artikel duidelijk de geest ademt van het jaar, waarin zijn bijdrage ontstaan is: 1939.

Bruno Kuske, Die wirtschaftliche und soziale Verflechtung zwischen Deutschland und den Niederlanden bis zum 18. Jahrhundert, in: Köln, der Rhein und das Reich, Köln 1956, p. 200-256.

Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Kuske verscheen een bundel met verzamelde opstellen van zijn hand. Daaruit kan hier slechts een enkel artikel worden gereleveerd. In zijn overzicht van de economische betrekkingen tussen de Nederlanden en West-Duitsland gaat Kuske na, welke relaties tussen beide gebieden bestonden, hoe zij zich sedert de late middeleeuwen ontwikkelden en welke verkeerswegen, persoonlijke en zakelijke relaties daarbij een rol speelden. Hij legt vooral de nadruk op de geografische factoren, die deze relaties bevorderden. Daarbij speelden de verbindingen sterk mee. Grote delen van Duitsland konden de zee alleen via de Nederlanden bereiken. In de Nederlanden vond men een aantal grote steden, waar de wereldmarkt van vele industrieproducten was. Uit het verschil in bodemgesteldheid vloeide tenslotte een gedifferentieerde agrarische ontwikkeling voort.

Gisela Vollmer, Handel und Gewerbe im Xantener Städtekreis nach dem sieben-jährigen Kriege, in: Aus Geschichte und Landeskunde, Bonn 1960, p. 597-620.

Het hertogdom Kleve had grote schade ondervonden door de zevenjarige oorlog, wat onder meer in een scherpe daling van het aantal inwoners tot uitdrukking kwam. De

belastingen en vooral de accijnzen, die het bedrijfsleven zeer schaadden, waren sterk verhoogd. Het dieptepunt in de economie werd bereikt in de jaren 1765 en 1766. De branderijen van Orsoy kwamen bijna stil te liggen en twee tabaksfabrikanten uit Xanten weken uit naar plaatsen juist over de Pruisische grens (Venlo en Beugen bij Boxmeer). Eind 1766 werd de tabaksregie opgeheven en werden de accijnzen zodanig hervormd, dat de steden zelf enige mogelijkheid verkregen, om de meest bedreigde takken van nijverheid te beschermen. Wel keerden de uitgeweken bedrijven naar het hertogdom terug, maar tot de nieuwe wijziging van de accijnzen in 1777 was de herleving van de bedrijvigheid niet groot. Pas omstreeks 1780 kwamen in- en uitvoer in de streek rond Xanten ongeveer in evenwicht. Het gebrek aan kapitaal en geschoolde werkkrachten was toen niet meer zo nijpend. Van een grote bloei van de nijverheid was echter tijdens het Ancien Régime geen sprake. De totale industriële productie bedroeg in 1780 in de steden Xanten, Orsoy, Kalkar, Sonsbeck, Büderich, Kervenheim en Grieth tezamen niet veel meer dan 50.000 Reichsthaler.

N. W. Posthumus, De industriële concurrentie tussen Noord- en Zuid-Nederlandsche nijverheidscentra in de 17e en 18e eeuw, in: Economisch-Historische Herdrukken, 's-Gravenhage 1964, p. 108-116.

Posthumus beschrijft de hevige concurrentie, die de Leidse textielnijverheid in de 18e eeuw ondervond van het Luikerland en speciaal van de streek rond Verviers. Tot in het midden van de 17e eeuw waren de wevers uit Verviers sterk afhankelijk geweest van Leiden. Uit Leiden ontvingen zij een groot deel van hun opdrachten. De jeugdige wevers uit het Luikerland ontvingen in Leiden hun opleiding. Omstreeks 1640 wisten de Luikse wevers zich zelfstandig te maken. Zij gingen ertoe over in plaats van de grove stoffen, die zij tot dan toe gefabriceerd hadden, fijnere kwaliteitsproducten te maken, waarmee zij op de internationale markt konden verschijnen. Door het gunstige belastingstelsel en de lage lonen konden zij fel concurreren. Posthumus verzet zich tegen de visie, dat de grotere vrijheid van de Luikse plattelandsindustrie de grote bloei van de lakennijverheid in Verviers verklaart. Hij wijst erop, dat de nijverheid ook daar gereguleerd was.

Z. W. Sneller, De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17e en 18e eeuw, in: Economische Historische Herdrukken, 's Gravenhage 1964, p. 117-127.

Vanwege de ingewikkeldheid van het bereidingsproces van wollen stoffen, kende men in de Middeleeuwen geen wolnijverheid op het platteland. In Vlaanderen ontstonden in de 16e eeuw de eerste wolcentra op het platteland. In de Noordelijke provincies duurde het nog een eeuw langer, voor men in enkele dorpen in Noord-Brabant en Twente textiel ging fabriceren. Deze centra lagen gunstig voor de handel, aan de verbindingswegen tussen Holland en West-Duitsland. Zij waren afhankelijk van de oude Hollandse wolsteden, Haarlem en Leiden, die overgingen tot het aanstellen van spinners en wevers op het platteland vanwege de lagere lonen in die gebieden. De oorzaak van het loonverschil zoekt Sneller bij de fiscus. De belastingen in de Hollandse steden hielden de lonen in Haarlem en Leiden kunstmatig hoog.

A. J. Fr. Maenen, Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse tijd en het Verenigd Koninkrijk (1795-1830) in: Miscellanea Trajectensia, Maastricht 1962, p. 605-622.

Eeuwenlang was de welvaart in Maastricht bepaald door de uitgaven voor garnizoen en vesting. Bijgevolg was er weinig nijverheid en nam het pauperisme na het vertrek van het garnizoen sterk toe. Na 1815 volgde een nieuwe terugslag in de nijverheid. De crisisbedrijven uit de Franse tijd, die cichorei, beetwortelsuiker en plantaardige verfstoffen fabriceerden werden opgeheven. De op export gerichte nijverheid ondervond veel hinder van de tollines. De extractieve nijverheid, die landbouwproducten verwerkte, kwijnde door de misoogsten. De opening van de Zuid-Willemsvaart in 1826 bood korte tijd enig soulaas, maar tussen 1830 en 1840 werd de economische toestand weer slechter door het politieke isolement van de stad. Pas na 1840 kreeg de moderne industrie een kans.

Charles Wilson, Taxation and the decline of empires, in: Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, dl. 77, 1963, p. 10-23.

Nu de fiscaliteit algemeen wordt beschouwd als een hoeksteen van de economische politiek, acht Wilson het interessant na te gaan, welke invloed de belastingheffing kan hebben gehad bij de verschuiving van het economische zwaartepunt van de Nederlanden naar Engeland en Frankrijk in de 18e eeuw. Hij ontdekte een krachtige stijging van de kosten van levensonderhoud, gevolgd door een grote stijging van de lonen in de Nederlanden in de eerste helft van de 17e eeuw. Hij wijt dat aan de hoge belastingen tengevolge van de oorlog met Spanje. Na 1648 gingen de belastingen niet omlaag. Integendeel zij bleven stijgen. Dat gold vooral voor de indirecte belastingen, die de kosten van levensonderhoud onmiddellijk beïnvloedden. In 1695 was de belasting per hoofd van de bevolking in de Nederlanden ruim dubbel zo hoog als in Engeland en Frankrijk. Door het barrièretractaat werden de overheidskosten sterk verhoogd. Zij werden niet meer gecompenseerd door een stijging van het nationaal inkomen, waardoor Holland steeds moeilijker kon concurreren met Engeland, Frankrijk en Pruisen.

Anfängen der technisch-industriellen Revolution in Belgien, den Niederlanden und Westdeutschland. Niederschrift über die Tagung belgischer, niederländischer und deutscher Historiker in Heverlee bei Leuven (Belgien) vom 30. April bis 2. Mai 1965. Bonn 1965. (Bijdragen van J. A. van Houtte, L. H. Dupriez, I. J. Brugmans, G. Adelman, R. Burgers, W. Köllmann en M. Brunier).

J. A. van Houtte geeft een economisch-geografische schets van de toestand in België, Nederland en Noord-West-Duitsland vóór het begin van de industriële revolutie. In de 18e eeuw dwong een krachtige bevolkingsgroei, die rond 1760 tot toenemende concentraties in de steden leidde, tot intensivering van de nijverheid. Een aanpassing van de technieken in de industrie werd echter door de kwaliteitsdwang der gilden voorlopig onmogelijk gemaakt.

L. H. Dupriez meent, dat veel te weinig statistisch materiaal aanwezig is, om het institutionele milieu in de voorbereidingstijd der industriële revolutie nauwkeurig te beschrijven. Indien men ook de econoom, die zich met conjunctuurvraagstukken bezig houdt, behulpzaam wil zijn, zal men nog een groot aantal vraagstukken met betrekking tot allerlei kwantitatieve aspecten van de industriële revolutie moeten bestuderen. Dupriez noemt vooral vragen over prijs- en loonverhoudingen, de demografische ontwikkeling en de kapitaalverstrekking.

I. J. Brugmans meent, dat de industriële revolutie vier wijzigingen in het sociaal-economisch leven tot stand bracht. Door de verruiming der markten ontstonden wijzigingen in de verkeerssector. De productie werd ondernemingsgewijs georganiseerd. Er ontstond een proletariaat. De ondernemers gaven blijk van een nieuwe mentaliteit, waarin een rationeel winststreven voorop stond. Deze kenmerken van de industriële revolutie toetsend aan de Nederlandse verhoudingen kwam de inleider tot de conclusie, dat in Nederland de industriële revolutie begon tussen 1850 en 1870. Het duurde daarna echter nog betrèkkelijk lang voordat de industriële expansie in Nederland tot volle wasdom kwam. Veel langer, dan b.v. het periodiseringsschema van W. Rostow doet vermoeden.

G. Adelman onderzocht de ontwikkeling van de textielindustrie in het Rijnland. Hij constateert een grote continuïteit in deze industrietak. Bijna alle moderne ondernemers stamden af van oude Verlegers en Manufacturisten. Degenen, die tussen 1780 en 1790 spinmachines invoerden behoorden tot dezelfde families, als zij die na 1840 de gemechaniseerde grootindustrie tot stand brachten. Het fiasco tussen 1795 en 1840 en het succes na 1840 waren veroorzaakt door externe factoren, resp. de gewijzigde afzetverhoudingen ten gevolge van de Napolcontische oorlogen en de opkomst van nevenbedrijven in de 19e eeuw. Pas deze laatsten maakten een uitbreiding van de werkgelegenheid mogelijk.

R. A. Burgers schetst de samenhang tussen het ontstaan van een gemechaniseerde grootindustrie in Twente en de economische politiek van de Nederlandse regering onder Willem I, die steunde op de activiteiten van de Nederlandse Handelsmaatschappij. Aanvankelijk remde de houding van de N.H.M. het ontstaan van grootindustrieën, omdat men de werkgelegenheid zoveel mogelijk wilde spreiden. Pas omstreeks 1850 werd dat standpunt verlaten.

W. Köllmann bespreekt de sociale gevolgen van de industrialisering in het Rijnland. De overbevolking, de ondergang der huisindustrie en de verschuiving van het handwerk naar een gemechaniseerde productie leidden tot ernstige verpaupering. Het pauperisme kon niet worden opgevangen door sociale zorg, maar vroeg uitbreiding van de werkgelegenheid. Deze kwam na 1850 door een geforceerde industrialisatie tot stand. De sociale politiek zorgde daarna voor een verdere aanpassing.

M. Bruwier meent, dat de algemene toestand van de arbeidende klasse in België in de 19e eeuw niet al te slecht was. De lonen en het welvaartspeil ondergingen nagenoeg voortdurend een verbetering. De verpaupering vloede steeds voort uit de zware economische crises, waarmee het land werd geconfronteerd. Crises werden het sterkst door de arbeiders gevoeld, omdat zij geen enkele mogelijkheid tot verweer bezaten.

Conclusie

Er bestaat een groot verschil tussen de studies, die eerst vóór 1940 verschenen en waarvan vele in de laatste jaren een herdruk beleefden en de werken, die na 1950 werden gepubliceerd. Vóór de tweede wereldoorlog hield men zich vooral bezig met het beschrijven van een toestand, sedert enige jaren gaat men bij voorkeur uit van a priori gestelde problemen. Zij worden steeds ontleend aan algemene theorieën door hulpwetenschappen opgesteld. Zuiver historisch staat het probleem der periodisering en vooral dat van de continuïteit in de geschiedenis voorop. De invloed van sociologie en economie bespeurt men het eerst in de problemen rond de industriële revolutie. Voor de geschiedschrijving in Limburg lijkt het van belang, dat men zich deze diepgaande verschuivingen in de historische methodiek beter gaat realiseren. Overigens zijn ook de weergave van feitelijke toestanden in de hier gereleveerde werken voor de Limburgse historiografie van het grootste belang.

INVENTARIS VAN HET ARCHIEF
VAN HET XII APOSTELENHUIS
TE MAASTRICHT

INHOUD

Inleiding	
Inventaris	inv. nos
A. Bezit	1-130
B. Organisatie	131-136
C. Beheer door provisorsen	137-149
D. Stokregisters, leggerboeken en inkomstenbronnen	150-158
E. Pachtcontracten	159-168
F. Financiën	169-225
G. Huishoudelijke gegevens	226-232
H. Processen en Vonnissen	233-240
K. Stukken, waarvan de betrekking met het archief niet vaststaat	241-260

INLEIDING

In het afgelopen jaar verwierf het Sociaal Historisch Centrum het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, een instelling voor bejaardenzorg, gesticht in 1476 of 1477. Het grootste deel van het archief, lopend tot 1893 werd in bruikleen overgedragen. Gezien het belang van het archief leek het wenselijk zo spoedig mogelijk een inventaris in het jaarboek op te nemen. Een splitsing van het archief in een gedeelte vóór 1893 en een gedeelte na dat jaar was mogelijk, omdat de toenmalige rentmeester in 1893 een geheel gewijzigd administratief systeem invoerde, zodat de indeling der bescheiden sinds dat jaar volgens een geheel nieuwe opzet plaats vond. Het gedeelte van het archief vóór 1893 werd gedeeltelijk geordend door A. J. Flament, tijdens het schrijven van zijn 'Geschiedenis van het Huis der XII Apostelen, genaamd de 'Belick' te Maastricht'.¹

Aanvankelijk lag het in de bedoeling van Flament met enige aanvulling voor de sinds 1893 teruggevonden stukken geheel te handhaven. Om verschillende redenen was dit niet mogelijk. Een inventarislijst van de door Flament geordende stukken werd niet teruggevonden. Vermoedelijk stelde hij er nimmer een samen. Een omvangrijk deel van het archief bracht hij samen in enkele dozen, die men slechts met de titel 'varia' zou kunnen aanduiden. Flament voorzag de in perkamenten banden ingebonden stukken van etiketten en nummers, waarbij hij oude ordeningen door letter- en cijfercodes op de banden aangegeven, soms handhaafde en elders weer doorbrak. De redenen, waarom hij dat deed, zijn echter allerminst duidelijk. Van veertig van de eenenveertig perkamenten charters stelde Flament een regestenlijst samen. De nummers van de regesten corresponderen echter niet steeds met de nummers op de papieren omslagen, waarin de charters bewaard werden. De testamenten bracht hij later met andere losse papieren onder in een doos 'varia'. Hoewel om al deze redenen de ordening van Flament niet kon worden gehandhaafd, moet men de grote verdiensten van zijn inventarisatie van het archief van het XII Apostelenhuis niet onderschatten. Mede dank zij het door hem tot stand gebrachte, kon het archief gedurende driekwart eeuw op voorbeeldige wijze worden bewaard. Behalve de ordening van Flament konden ook oudere ordeningen, waarop boven werd gezinspeeld, niet worden hersteld. Op vele stukken werden cijfer- en lettercodes van meerdere oude ordeningen teruggevonden, zonder dat hun samenhang duidelijk was.

Toen de noodzaak van een volledig nieuwe inventarisatie vaststond, werd gezocht naar een beginsel volgens welk het archief logisch en overzichtelijk kon worden geordend en het karakter der stukken voor de gebruiker duidelijk werd aangeduid. Immers bij de deponering van het archief door de provisoren van het XII Apostelenhuis stond voorop,

¹ Maastricht 1892/'93.

dat de inhoud van het archief door het Sociaal Historisch Centrum voor wetenschappelijk onderzoek toegankelijk moest worden gemaakt. Deze opdracht diende ons inziens in de ordening duidelijk tot uitdrukking te komen. Bij het zoeken naar een ordeningsbeginsel gingen wij ervan uit, dat de archivalia van het XII Apostelenhuis niet de schriftelijke weergave vormden van de gang van zaken in het gesticht, maar in wezen niets anders boden, dan de neerslag van het beheer van een instelling, die zich sedert bijna vijf eeuwen bezig houdt met de verzorging van ouden van dagen.² De functie, die elk document in het kader van het beheer van het gesticht had, werd daarom leidraad bij de inventarisatie.

De bezittingen, die het beheer van de instelling mogelijk maakten, hebben hier niet alleen een logische prioriteit op de organisatie van de bestuursinstellingen, maar ook een feitelijke prioriteit. Zij waren goeddeels al aanwezig, voordat het beheer werd georganiseerd. Voor een belangrijk deel werden zij door de stichter van het XII Apostelenhuis, Lambert van Middelhoven, bijeengebracht in een periode, toen hij zelf nog de instelling bestuurde en er nog geen reglementen waren. De stukken betreffende de bezittingen omvatten in de eerste plaats het restant van de charters. Zij verhelderen de oudste situatie. Vele charters zijn echter vooral in de jaren 1579 en 1580 verloren geraakt. Het archief van het XII Apostelenhuis viel in 1579 in handen van de Spaanse veroveraars van Maastricht en werd naar Roermond gesleept. Van de 128 oorkonden, die notaris Stock in 1550 beschreef bleven er slechts 50 over, waarvan vele in slechte staat verkeren.³ Een twintigtal testamenten geven enige indruk van de uitbreiding van het bezit in de periode 1550 tot 1795. Tenslotte zijn er ruim 70 notariële acten, merendeels uit de 19e eeuw, die de systematische reorganisatie en de gewijzigde beleggingspolitiek uit de tijd na het herstel van de Belick in 1815 weerspiegelen. Deze drie groepen documenten, die als eigendoms-titels golden, werden bij de nieuwe ordening in hun oorspronkelijke volgorde gehandhaafd.

In een tweede rubriek werden de stukken ondergebracht, die de organisatie van het beheer van het XII Apostelenhuis regelden. In feite gaat het hier om het testament van Lambert van Middelhoven en enkele documenten, die de uitvoering van dat testament bevatten. Flament meende in deze oorkonde van 3 mei 1493 de stichtingsacte van het XII Apostelenhuis te mogen zien.⁴ In zoverre als hij daarbij sprak van de oprichting van het bejaardentehuis is dit stellig onjuist. Het gesticht was zeker ouder en moet uit de jaren 1476 of 1477 stammen. Bewijzen zijn daarvoor te over. De transfixen van twee schepenoorkonden van Montenaken en Reekheim uit resp. 1491 en 1492⁵ spraken uitdrukkelijk van arme lieden, wonende in de Belick in de Bogaardenstraat, een term, die eeuwenlang zou worden gebruikt om de ouden van dagen, die in het XII Apostelenhuis werden verpleegd, aan te duiden. Jan Spoermaker deelde in zijn testament van 19 juni 1485 mede, dat hij in de Belick was verpleegd,⁶ hetgeen Lambert van Middelhoven acht jaar

² Zoiets is niet abnormaal. Het merendeel van de archieven van godsdienstige en sociale instellingen geeft zeker vóór de 19e eeuw niet meer dan een overzicht van het beheer der instellingen en nauwelijks informatie over de taak, die zij in het godsdienstige en sociale leven vervulden. Vgl. F. W. Oediger, *Stifts- und Klosterarchive*, Bd. 4 van *Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände*, Siegburg 1964. Hierin ± 250 voorbeelden van dit verschijnsel.

³ Inv. 171, Rekeningen van de rentmeester Jan Bouten, rekening 1539, fol. 1, en inv. 135 en 136, inventaris van oorkonden door notaris Stock, 1550.

⁴ Flament, o.c., p. 1-23.

⁵ Inv. 2a, schepenoorkonde van Montenaken, 12 juli 1491 en inv. 3a, schepenoorkonde van Maastricht, 24 febr. 1492.

⁶ Inv. 22, testament van Jan Spoermaker, 19 juni 1485.

later bevestigde.⁷ Art Nouwen bepaalde in 1477, dat de opbrengst van de grond, die hij aan Lambert van Middelhoven legateerde ten goede moest komen aan 'de arme luyde die wonaffich sullen syn bynnen eyneu huys op die Bogardstroet gelegen *neylinghen begommen*'.⁸ De oprichting moet dus kort voor augustus 1477 hebben plaatsgevonden en vermoedelijk na 6 juni 1476, toen Lambert van Middelhoven het huis de Belick van de erven Printen kocht.⁹ Veel eerder kan de instelling ook al niet bestaan hebben, omdat Van Middelhoven vóór 1 jan. 1476 nog niet over de erfenis van zijn vader kon beschikken.¹⁰

Men zou het testament van Lambert van Middelhoven wél als de stichtingsacte van het ouden van dagen tehuis in de Bogaardenstraat kunnen zien, inzoverre door deze oorkonde de naam XII Apostelenhuis aan de inrichting werd gegeven en vooral omdat in het testament de positie van provisorsen als beheerders van het huis werd geregeld. Pas sinds 3 mei 1493 kon de instelling als zelfstandig lichaam naar buiten optreden. In verband met de overheersende positie der provisorsen werden de stukken betreffende het beheer door provisorsen onmiddellijk na die betreffende de organisatie in een eigen rubriek ondergebracht. Daar werden ook de documenten ondergebracht betreffende het toezicht, dat de overheid uitoefende op de wijze, waarop de provisorsen hun taak vervulden.

Hierna volgen de gegevens betreffende het eigenlijke financiële beleid, verdeeld in drie rubrieken:

1. De stokregisters en leggerboeken, in eerste instantie een soort klapper op de bezittingen, waarin tevens de aard en de wijze van de te verkrijgen inkomsten werd aangeduid.
2. De pachtregisters, die de condities van het gebruik door derden van het bezit van het XII Apostelenhuis weergeven. Voor de geschiedenis van de landbouw in de omgeving van Maastricht hebben deze registers grote betekenis.
3. De rekeningen, journalen en manualen, waarin van jaar tot jaar de financiële toestand werd vastgelegd. De grote collectie rekeningen geeft door haar uitvoerigheid een goed beeld van het alledaagse leven in een instelling van sociale zorg van de 16e tot de 18e eeuw. Vele aantekeningen hebben, zoals ook bij middeleeuwse stadsrekeningen het geval is, de waarde van een soort kroniek. Van de journalen zijn speciaal die van het legaat Strouckens-Suetendael van historische betekenis, omdat zij gedurende een lange periode (1712-1790) minutieuze notities geven over grondgebruik en opbrengsten van een aantal percelen grond, die in halfwinning werden verpacht.

De processen en de weinige huishoudelijke gegevens bevatten soms interessant materiaal, zoals Flament ten aanzien van het proces met de Jezuïeten reeds aantoonde. De stukken, die niet tot het eigenlijke archief van het XII Apostelenhuis behoorden, maar meestal via de rentmeesters, die tal van nevenfuncties bekleedden, daarin terecht kwamen, werden in een slotrubriek verantwoord.

Dec. 1965.

J. C. G. M. Jansen.
G. W. M. Snackers.

⁷ Flament, o.c., p. (169).

⁸ Inv. 16, Oorkonde van het hof van Dieteren onder Veltwezelt, 20 aug. 1477.

⁹ Flament, o.c., p. (159).

¹⁰ Inv. 14a, Oorkonde van de laathof van Valmeer, 1 jan. 1476. Hierin is sprake van een onverdeelde boedel van Lambert van Middelhoven sr.

INVENTARIS

A. BEZIT

1. Schepenoorkonde van St. Pieter. Koop van een tuin door Johannes Corbiers van Bervoets van Johannes Dyerx.
1416, jan. 29 *Reg. 1¹. 1 charter.*

2. Schepenoorkonde van Montenaken. Verkoop van 19 gr. roeden land door Wouter van Riepst aan Dyerx Vossen.
1448, mrt. 4. *Reg. 2.*
N.B. Hierin:
Transfix. Schepenoorkonde van Montenaken.
Jan van Vleeracken verkoopt bovengenoemde landerijen aan Lambert van Middelhoven ten behoeve van de armen in de Belick.
1491, juli 12. *Reg. 2. 2 charters.*

3. Schepenoorkonde van Reeckheim. Johan van Udekoven verkoopt aan Elisabeth Arnstdochter van Middelhoven 3 bunder en $\frac{1}{2}$ morgen land.
1448, juni 27. *Reg. 3.*
N.B. Hierin:
Transfix. Schepenoorkonde van Maastricht.
Liesbeth Telders, alias van Middelhoven laat 2 mudden rogge uit de H.Geest-tafel na aan Lambert van Middelhoven, die haar laat toekomen aan de armen van de Belick.
1492, febr. 24. *Reg. 3.*
Transfix. Schepenoorkonde van Maastricht.
Als voorgaande.
1492, mei 14. *Reg. 3. 3 charters.*

4. Oorkonde van de cijnshof van Boxberg onder Zichem.
Lambert van Middelhoven laat aan zijn zoon Lambert $\frac{1}{2}$ mud rogge erfpacht op het huis van Colleer Beetz onder Sussen.
1453, juni 6. *Reg. 4. 1 charter.*

5. Schepenoorkonde van het hof van Lenculen in Maastricht. Johan Kenens doet afstand van 4 gr. roeden en $7\frac{1}{2}$ kl. roeden t.b.v. Lambert van Middelhoven.
1471, oct. 5. *Reg. 5. 1 charter.*

6. Oorkonde van het laathof van de Edelenbamp onder Veltwezelt.
Jan Kenens e.a. doen afstand van hun rechten op 146 gr. roeden en 46 kl. roeden ten behoeve van Lambert van Middelhoven.
1471, oct. 5. *Reg. 6. 1 charter.*

¹ Reg. 1 enz. = A. J. Flament, Geschiedenis van het Huis der Twaalf Apostelen, Maastricht, 1892/93, Regestenlijst no. 1 enz.

7. Oorkonde van het laathof van Eigenbilsen.
Jan Kenens draagt zijn rechten op $\frac{1}{4}$ van de opbrengst van $1\frac{1}{2}$ bunder grond te Breydeloe op aan Lambert van Middelhoven.
1471, oct. 5. *Reg. 7. 1 charter.*
8. Schepenoorkonde van Maastricht.
Reyner Voss en Thijs Sprengelman stellen Lambert van Middelhoven schadeloos voor goederen verkocht uit de erfenis van Jan Telders.
1472, april 5. *Reg. 8. 1 charter.*
9. Oorkonde van het laathof van St. Johan 'yn yle' te Luik, gelegen te Valmeer.
Peter Smaes doet afstand van 5 grote en 5 kleine roeden land 'te Vallewaart' t.b.v. Lambert van Middelhoven.
1475, febr. 3. *Reg. 10. 1 charter.*
10. Oorkonde van het cijnshof van Oelre te Millen.
Liebrecht Smeets van Valmeer verkoopt 12 gr. roeden land onder Millen aan Lambert van Middelhoven.
1475, april 13. *Reg. 11. 1 charter.*
11. Oorkonde van het Laathof van de vrouwe van Guykhoven onder Malle.
Johan Tielmans verkoopt 28 gr. roeden land aan Lambert van Middelhoven.
1475, april 13. *Reg. 12.*
N.B. Hierin:
Transfix.
Jan van Spralant verkoopt voor dezelfde laathof 4 mud spelt, rustend op dezelfde grond, aan Jan Tielmans.
1475, april 13. *Reg. 12. 2 charters.*
12. Oorkonde van het Laathof te Valmeer.
Peter Cloes verkoopt 9 grote roeden land aan Lambert van Middelhoven.
1475, mei 25. *Reg. 13. 1 charter.*
13. Schepenoorkonde van het hooggerecht te Millen.
Jan van den Bossche verkoopt 13 gr. roeden akkerland tussen Millen en Meer 'op Saelkendael' gelegen aan Lambert van Middelhoven.
1475, dec. 15. *Reg. 14. 1 charter.*
14. Oorkonde van het laathof te Valmeer.
Jan Pouwels uit Valmeer verkoopt $\frac{1}{2}$ bunder en 5 kl. roeden land aan Lambert van Middelhoven.
1471, dec. 31. *Reg. 9.*
N.B. Hierin:
Transfix. Oorkonde van het laathof te Valmeer.
Jan Pouwels verkoopt 2 gr. en 5 kl. roeden land aan Lambert van Middelhoven.
1476, jan. 1. *Reg. 9. 2 charters.*

15. Oorkonde van het laathof van de vrouwe van Houthem onder Herderen.
Johann van den Bossche verkoopt met toestemming van zijn verwanten 16 gr. roeden land aan Lambert van Middelhoven.
1477, mrt. 12. *Reg. 15. 1 charter.*
16. Oorkonde van het laathof van Dieteren onder Veltwezelt.
Art Nouwen doet afstand van 28 grote roeden, 8 kleine roeden land, gelegen tussen 'Breeckden, Koenveld en Veldwezelt' t.b.v. de arme luyden 'op den Belcke'.
1477, aug. 20. *Reg. 16. 1 charter.*
17. Oorkonde van het hof van Lenculen.
Lens Bouten doet afstand van 14 gr. roeden onder Montenaken t.b.v. Lambert van Middelhoven.
1477, nov. 13. *Reg. 17. 1 charter.*
18. Oorkonde van het laathof van St. Servaas te Maastricht te Zichem.
Yde Croems draagt haar erfrechten op 23 gr. roeden land over aan haar broers en zusters.
1479, jan. 9. *Reg. 18. 1 charter.*
19. Schepenoorkonde van Maastricht.
Bevestiging van verkoop van 23. gr. roeden land onder Zichem door de broers Hube en Johan Croems en Johan van Sint Gerlacht aan Lambert van Middelhoven.
1479, mei 29. *Reg. 19. 1 charter.*
20. Oorkonde van het hof van Lenculen.
Michiel in die Stege draagt een huis in de Bogaardenstraat in erfpacht over aan Lambert van Middelhoven.
1481, juni 25. *Reg. 20.*
N.B. Hierin:
Transfix. Oorkonde van het hof van Lenculen.
Michel in die Stege doet t.b.v. Lambert van Middelhoven afstand van een erfcijs van 5 mark, 18 schillingen op het huis in de Bogaardenstraat.
1481, aug. 26. *Reg. 20. 2 charters.*
21. Oorkonde van het hof van Lenculen.
Johan Piper Jansz draagt een deel van zijn hof in de Bogaardenstraat in erfpacht over aan Lambert van Middelhoven.
1482, sept. 26. *Reg. 21.*
N.B. Hierin:
Transfix. Oorkonde voor het hof van Lenculen.
De erfcijs op de overgedragen hof in de Bogaardenstraat ad 45 schillingen zal vervallen bij de meerderjarigheid van het jongste kind van Johan Piper Jansz.
1482, sept. 27. *Reg. 21. 2 charters.*
22. Testament van Jan Spoermaker, wonende in den Belick, vooral ten behoeve van de armen in de Belick.
1485, juni 19. *Reg. 22. 1 charter.*
23. Inventarislijst van de boedel van Jan Spoermaker.
1485, juni 27 en 28. *Reg. 23. 1 charter.*

24. Oorkonde van de Schepenen van het hof van Lenculen.
Hendrick Loyen legateert een huis in de Bogaardenstraat aan Lambert van Middelhoven tegen een erfcijs.
1487, sept. 29. *Reg. 24.*
N.B. Hierin:
Transfix. Oorkonde van het schepenhof van Lenculen.
Hendrick Loyen doet afstand van $3\frac{1}{2}$ mark erfcijs ten behoeve van Lambert van Middelhoven.
1487, sept. 30. *Reg. 24. 2 charters.*
25. Schepenoorkonde van bank, heerlijkheid en gerecht van Grote Spauwen.
Noel van Wijshagen verkoopt 22 roeden land aan Deryck Bouten.
1487, oct. 2. *Reg. 25.*
N.B. Hierin:
Transfix. Schepenoorkonde van Grote Spauwen.
Dirck Bouten verkoopt 22 grote roeden land aan Lambert van Middelhoven.
1492, sept. 24. *Reg. 25. 2 charters.*
26. Schepenoorkonde van Petersheim.
Herman Groniaerts verkoopt ten behoeve van de armen van de Belick $1\frac{1}{2}$ mud rogge erfpacht.
1488, mrt. 18. *Reg. 26.*
N.B. Hierin:
Transfix. Schepenoorkonde van Petersheim.
Johan Groniaerts wordt bij schepenvonniss gedwongen de $1\frac{1}{2}$ mud rogge erfpacht te voldoen.
1557, febr. 23. *Reg. 26. 2 charters.*
27. Testament van Art van Hensberch 'broder van den Belijck' t.b.v. de armen in den Belick.
1491, sept. 15. *Reg. 27. 1 charter.*
28. Testament van Len Bouten ten behoeve van de Belick.
1492, jan. 6. *Reg. 29. 1 charter.*
29. Oorkonde van het laathof van Daelhoft onder Zolder.
Jan Frambach doet afstand van 18 vaten rogge op goederen buiten de Tweebergerpoort ten behoeve van de armen van de Belick.
1492, mrt. 16. *Reg. 30. 1 charter.*
30. Schepenoorkonde van Heer.
Lambert van Middelhoven verkoopt 2 bunder onder Heer aan Ghijs van der Heggen.
1492, mei 2. *Reg. 31. 1 charter.*
31. Schepenoorkonde van St. Pieter.
Claes Doelres verkoopt aan Lambert van Middelhoven 12 vaten rogge.
1492, dec. 6. *Reg. 32. 1 charter.*

32. Vidimus van een schepenoorkonde van Luik van 29 dec. 1491, waarbij Thomas Peronne aan Lambert van Middelhoven 5 mud spelt efcijns te Emaal verkooft. 1493, jan. 22. *Reg. 28. 1 charter.*
33. Schepenoorkonde van Grote Spauwen.
Jan Randach van Luik verkooft aan de armen van de Belick 4 bunder land, gelegen tussen Grote Spauwen en Kleine Mombrugge. 1499, febr. 23. *Reg. 34. 1 charter.*
34. Schepenoorkonde van het hof van Lenculen.
Symon Rouls verkooft aan de armen van de Belick 18 vat rogge erfpacht. Tussen 1493 en 1505. *Reg. 35. 1 charter.*
35. Schepenoorkonde van het hof van Lenculen.
Jan Ingelen verkooft aan de armen van de Belick 10½ gr. roeden land, gelegen boven de Pottenberch. 1506, nov. 4. *Reg. 36. 1 charter.*
36. Schepenoorkonde van Lenculen.
Lambrecht van Boe ... verkooft 35 gr. roeden akkerland buiten de Hochterpoort en op de Oberch (?) aan de armen in de Belick. 1507, febr. 5. *Reg. 37. 1 charter.*
37. Schepenoorkonde van Petersheim.
Lambrecht Geutgens van Bessemer verkooft aan Dirich van den Hout drie mud rogge erfpacht op zijn hof te Bessemer. 1554, mrt. 13. *Reg. 39. 1 charter.*
38. Schepenoorkonde van Maastricht.
Stichting van Jan Raedtz en Barbara Pronen ten behoeve van de 20 armen in de Belick. 1559, nov. 12. *Reg. 40. 1 charter.*
39. Oorkonde van het laathof van den Daelhoff te Weller.
Vonnis tussen Houb van Brommelen en de armen van de Belick i.v.m. achterstallige pacht. 1570, jan. 11. *Reg. 41. 1 charter.*
40. Schepenoorkonde van Valmeer waarsch. eind 15e eeuw. (Zeer beschadigd. Volgens dorsale aantekening reeds in de 18e eeuw onleesbaar.) Niet bij Flament. *1 charter.*
41. Testament van Heylwich Nullens. 1563, sept. 14. *Reg. 38. 1 stuk.*
42. Extract uit het testament van Nicolaes van der Straeten 1573, oct. 10. *Reg. 42. 1 stuk.*

43. Verkoop van de hoeve Louwberg.
1591, juli 20. *Reg. 43. 1 stuk.*
44. Testament van Jan Strouckens.
1604, nov. 4. *Reg. 44. 1 stuk.*
45. Testament van Maria van Suetendael.
1611, mrt. 17. *Reg. 45. 1 stuk.*
46. Extracten uit het testament van Remeys Happerts en Marie Nijpels.
1619, juni 2. Met codicil van 1623, juni 22. *Reg. 46 en 47. 1 omslag.*
47. Testament van Peter Jantels.
1624, oct. 24. *Reg. 48. 1 stuk.*
48. Extract uit het testament van Barbara in de Stegen en Jan van Gertruyen.
1635, nov. 28. *Reg. 49. 1 stuk.*
49. Legaat van Elisabeth Hellinx.
1651, dec. 29. *Reg. 50. 1 stuk.*
50. Testament van Agnes Vrancken.
1652, jan. 13. *Reg. 51. 1 stuk.*
51. Testament van Conraedt Coenen.
1653, juli 5. *Reg. 52. 1 stuk.*
52. Testament van Philips van Hees.
1664, oct. 31. *Reg. 53. 1 stuk.*
53. Testament van Anna Bombay.
1666, mrt. 5. *Reg. 54. 1 omslag.*
54. Testament van Elisabeth Lieberichs.
1678, mei 24. *Reg. 55. 1 stuk.*
55. Extract uit het testament van Maria Peerboom.
1733, oct. 31. *Reg. 56. 1 stuk.*
56. Testament van Michiel Janssen.
1736, febr. 9. *Reg. 57. 1 stuk.*
57. Donatio inter vivos van Baltus van den Bosch.
1745, juni 18. *Reg. 58. 1 omslag.*
58. Donatio inter vivos van Peter Hertogen.
1748, febr. 14. *Reg. 59. 1 omslag.*
59. Stichting van Otto Fosseroul.
1754, dec. 11. *Reg. 60. 1 stuk.*

60. Extract uit het testament van M. J. van Heylerhoff,
1832, mei 1 tot 1852, nov. 26. *1 omslag.*
61. Verstrekking van een lening van 200 gld. door het XII Apostelenhuis aan Godefridus Meykens te Gellick.
1677, juni 19. Met bijlagen. *1 omslag.*
62. Hypotheek t.b.v. Godefridus Meykens en Winand Lathouwers te Eygelbilsen.
1677, juni 19. Met bijlagen. *1 omslag.*
63. Deling der goederen van de erven Lathouwers, verleden voor pastoor Joh. van Thier te Eygenbilsen.
1751, jan. 28. Met bijlagen. *1 omslag.*
64. Aankoop van een huis in de Boschstraat door het XII Apostelen Huis.
1753, dec. 14. Met bijlagen. *1 omslag.*
65. Het XII Apostelenhuis leent van Nicolaas Bovy te Tongeren 400 gulden.
1795, sept. 18. Met bijlagen. *1 omslag.*
66. Verstrekking van een hypotheek van 1200 guld. aan baronesse van Wassenaar door het XII Apostelenhuis.
1795, sept. 18. Met bijlagen. *1 omslag.*
67. Verstrekking van 2 renten door Joseph Jansz aan de Hospices Civils, an XI (1803).
1 stuk.
68. Testament van Marie Wolfs, echtgenote van G. Schutjens. 23 fructidor an XIII (11 aug. 1805).
1 stuk.
69. Testamentaire overdracht van een huis door G. Schutjens.
1806, mrt. 27. Met bijlagen. *1 omslag.*
70. Akte van toewijzing van 4 percelen grond in het openbaar geveild door mevr. Delvigne-Paulissen.
1863, dec. 23. *1 stuk.*
71. Akte van toewijzing van grond in het openbaar geveild door J. Vrijens.
1866, oct. 24. *1 stuk.*
72. Akte van toewijzing van, in opdracht van G. Vrancken in het openbaar geveilde grond.
1866, dec. 24. *1 stuk.*
73. Akte van toewijzing van in opdracht van de erven Daenen in het openbaar geveilde grond.
1871, oct. 5. Met bijlagen. *1 omslag.*

74. Akte van toewijzing van in opdracht van Ch. de Macar in het openbaar geveilde grond.
1873, nov. 13. Met bijlagen. *1 omslag.*
75. Akte van toewijzing van in opdracht van het echtpaar Neven in het openbaar geveilde grond.
1875, juni 15. Met bijlagen. *1 omslag.*
76. Akte van toewijzing van in opdracht van A. G. J. H. Tielens- van Aken in het openbaar geveilde grond.
1877, juli 31. *1 stuk.*
77. Extract van een akte van toewijzing van in opdracht van M. Arnoldts-de la Brassine te Sittard in het openbaar geveilde grond.
1893, mrt. 14. *1 stuk.*
78. Extract van een akte van toewijzing van in opdracht van C. Breuk in het openbaar geveilde grond.
1903, oct. 21. Met bijlagen. *1 omslag.*
79. Akte van toewijzing van in opdracht van de familie Gielen te Bilzen in het openbaar geveilde grond.
1899, juli 8. Met bijlagen. *1 omslag.*
80. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van Mr. P. W. M. J. Russel te Maastricht en E. J. L. A. Russel te Vaals in het openbaar geveilde grond.
1928, oct. 9. *1 stuk.*
81. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van de families Dewit en Bartels te Elsloo in het openbaar geveilde grond.
1894, juli 16. Met bijlagen. *1 omslag.*
82. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van de erven Wittelings in het openbaar geveilde gronden.
1894, nov. 27. *1 stuk.*
83. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van de families Smcets en Seydlitz in het openbaar geveilde grond.
1901, mei 4. *1 stuk.*
84. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van de erven Rutten en Vrijens in het openbaar geveilde gronden.
1904, april 11. Met bijlagen. *1 omslag.*
85. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van J. Bollen te Maastricht e.a. in het openbaar geveilde goederen.
1936, febr. 17. Met bijlagen. *1 omslag.*

86. Extract uit een akte van toewijzing van in opdracht van het 'Maison de la Miséricorde' te Maastricht in het openbaar geveilde onroerende goederen.
1936, juni 22. *1 stuk.*
87. Akte van ruiling van onroerende goederen tussen het Burgerlijk Armbestuur en het XII Apostelen Huis te Maastricht.
1892, juli 18. *1 stuk.*
88. Akte van ruiling van onroerende goederen tussen de familie Opdebeeck te Hasselt en het XII Apostelen Huis te Maastricht.
1894, nov. 22. *1 stuk.*
89. Akte van ruiling van onroerende goederen tussen het XII Apostelen Huis en M. G. Schoonbrood te Maastricht.
1905, mei 4. *1 stuk.*
90. Akte van ruiling van grond tussen J. H. Beckers te Maastricht en het XII Apostelen Huis.
1938, aug. 14. *1 stuk.*
91. Akte van ruiling van onroerende goederen tussen de N.V. Belvédère te Maastricht en het XII Apostelen Huis.
1944, febr. 16. *1 stuk.*
92. Akte van ruiling van gronden tussen het XII Apostelen Huis en de gemeente Maastricht.
1898, oct. 25. *1 stuk.*
93. Akten van verkoop van onroerende goederen door A. P. Janssens te Maastricht aan het XII Apostelen Huis.
1851 en 1864. *1 omslag.*
94. Akte van verkoop van onroerende goederen door E. Coenegracht aan het XII Apostelen Huis.
1864, dec. 29. Met bijlagen an XI (1803)- 1865. *1 omslag.*
95. Akte van verkoop van onroerend goed door G. Meertens te Oud-Vroenhoven en M. Claessens te Lanaken aan het XII Apostelen Huis.
1868, febr. 26. *1 stuk.*
96. Akten van verkoop van onroerende goederen door het echtpaar Bastiaens-Wijnands aan het XII Apostelen Huis.
1868, juli 25 en 1871, mrt 11. Met bijlagen van An VII (1799)-1872. *1 omslag.*
97. Akte van verkoop van onroerende goederen door de erven Hochstenbach te Sittard aan het XII Apostelen Huis.
1871 juni 5. Met bijlagen. *1 omslag.*

98. Copie van een akte van publieke verkoop van grond door J. H. M. Neven aan het XII Apostelen Huis.
1878, jan. 5. Met bijlagen. *1 omslag.*
99. Akte van publieke verkoop van grond door W. Cap e.a. aan het XII Apostelen Huis.
1891, nov. 18. Met bijlagen. *1 omslag.*
100. Akte van verkoop van onroerende goederen door M. Neven en E. Bastiaens te Oud-Vroenhoven aan het Twaalf Apostelen Huis.
1891, nov. 30. Met bijlagen. *1 omslag.*
101. Akte van verkoop van onroerend goed door Jkvr. M. H. J. Kerens te Maastricht aan het XII Apostelen Huis.
1892, mei 25. Met bijlagen. *1 omslag.*
102. Akte van verkoop van onroerend goed door G. Meertens te Brussel aan Mej. J. Gugins te Maastricht.
1894, jan. 13. Met bijlagen. *1 omslag.*
103. Extract van een akte van openbare verkoop van grond door de erven H. Schepers te Luik aan het XII Apostelen Huis.
1899, juli 13. Met bijlagen. *1 omslag.*
104. Akte van openbare verkoop van grond door M. L. de Burosse te Bordeaux aan het XII Apostelen Huis.
1902, sept. 25. *1 stuk.*
105. Copie van een akte van verkoop van onroerend goed door M. Neven en E. Bastiaens aan het XII Apostelen Huis.
1904, april 14. Met bijlagen. *1 omslag.*
106. Extract van een akte van openbare verkoop door de erven M. Janssen.
1903, sept. 22. Met bijlagen. *1 omslag.*
107. Akte van verkoop van onroerend goed door de gemeente Oud-Vroenhoven aan het XII Apostelen Huis.
1904, jan. 12. *1 stuk.*
108. Akte van verkoop van onroerend goed door Chr. Neven te Herderen aan het XII Apostelen Huis.
1905, sept. 29. Met bijlagen. *1 omslag.*
109. Akte van verkoop van onroerend goed door M. G. J. P. A. Arnoldts, te 's-Hertogenbosch aan het XII Apostelen Huis.
1908, dec. 12. Met bijlagen. *1 omslag.*
110. Extract uit een akte van publieke verkoop van onroerend goed door de erven J. A. H. Thijs te Maastricht aan het XII Apostelen Huis.
1915, sept. 27. Met bijlagen. *1 omslag.*

111. Akte van verkoop van onroerend goed door N. P. Jorissen te Veltwezelt aan het XII Apostelen Huis.
1923, febr. 16. Met bijlagen. *1 omslag.*
112. Extract uit een akte van publieke verkoop van grond door de erven van Graaf de Mérode te Parijs e.a. aan het XII Apostelen Huis.
1925, jan. 25. *1 stuk.*
113. Onderhandse akte van verkoop van een huis aan de Bogaardenstraat door de Vereniging van Tuin- en Landbouw te Maastricht aan het XII Apostelen Huis.
1926, juli 10. *1 stuk.*
114. Akte van verkoop van grond door het XII Apostelen Huis onder Elsloo aan de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen.
1927, juni 2. Met bijlagen. *1 omslag.*
115. Extract uit akte van openbare verkoop van onroerende goederen door de erven M. L. Houten te Maasticht e.a. aan het XII Apostelen Huis.
1928, oct. 9. *1 stuk.*
116. Onderhandse akte van verkoop van grond door het XII Apostelen Huis aan de gemeente Maastricht.
1929, jan. 22. *1 stuk.*
117. Onderhandse akte van verkoop van grond te Maastricht door het XII Apostelen Huis aan de Staat der Nederlanden.
1929, oct. 15. Met bijlagen. *1 omslag.*
118. Akte van verkoop van onroerende goederen door J. F. Durez-Hacquet te Mons e.a. aan het XII Apostelen Huis.
1933, juni 6. *1 stuk.*
119. Onderhandse akte van verkoop van grond door L. A. A. van Berckel-Regout te Amsterdam aan het XII Apostelen Huis.
1934, jan. 25. Met bijlagen. *1 omslag.*
120. Extract uit een akte van verkoop van grond onder Noorbeek door G. J. M. van der Heyden te Gulpen aan het XII Apostelen Huis.
1935, jan. 30. Met bijlagen. *1 omslag.*
121. Extract uit een akte van openbare verkoop van grond door de erven Stevens te Meerssen aan het XII Apostelen Huis.
1935, juni 24. *1 stuk.*
122. Onderhandse akte van verkoop van grond onder Itteren door W. H. Smeets te Maastricht e.a.
1938, mrt. 12. *1 stuk.*

123. Afschrift van een lijfrente-contract tussen het XII Apostelen Huis en F. H. C. Leenders, P. H. A. Leenders en A. M. C. B. Leenders te Maastricht.
1940, sept. 14. *1 stuk.*
124. Lening van 355 francs 55 cent voor G. Schutjens te Maastricht verstrekt door Jean Huits.
1806, jan. 7. *1 stuk.*
125. Verkoop van de rentebrief voornoemd (no. 124) door de erven A. C. Heuts aan T. C. Essers te Maastricht.
1815, febr. 16. *1 stuk.*
126. Testament van A. J. M. E. Neve-Collard t.b.v. P. M. van der Vrecken.
1868, aug. 14. Met bijlagen. *1 omslag.*
127. Testament van P. M. van der Vrecken t.b.v. het XII Apostelen Huis.
1856, mei 26. Met bijlagen uit 1868. *1 omslag.*
128. Fundatie door J. C. C. Beumen te Laecken ten voordele van het XII Apostelen Huis.
1898, nov. 11. Met bijlagen. *1 omslag.*
129. Boedelbeschrijvingen 1820, 1855 en midden 19e eeuw. *1 omslag.*
130. Akten van relief. 1566, 1585, 1618, 1665-'66, 1668-'69, 1683-'84, 1691-'92, 1695, 1700-'03, 1706, 1710, 1713, 1716, 1724, 1729-'30, 1732-'33, 1736, 1742, 1747-'48, 1765-'66, 1770, 1772, 1776, 1783. *1 omslag.*

B. ORGANISATIE

131. Extract uit het testament van Lambert van Middelhoven. Copie uit de 16e eeuw.
Reg. 33. 1 stuk.
132. Extract uit het testament van Lambert van Middelhoven. Resolutie van de raad van Maastricht uit 1524 over het bestuur van het XII Apostelen Huis. Juramenta. 17e eeuwse copieën.
Reg. 33. 2 liassen.
133. Testament van Lambert van Middelhoven, 17e eeuwse copie. *Reg. 33. 1 rol.*
134. Copie van het testament van Lambert van Middelhoven, copie uit 1764. Met indices.
Reg. 33. 1 band.
135. Testament van de stichter Lambert van Middelhoven, 3 mei 1493. Copie van de hand van Leonard Steffens. z.d. *Reg. 33.*
Inventaris van oorkonden van het XII Apostelen Huis, door notaris Petrus Stock a Colonia, 22 juli-27 aug. 1550.
Copie van de deling der H.Geest goederen te Maastricht.
6 nov. 1640. *1 band.*
136. Deel van een inventaris van oorkonden van Petrus Stock a Colonia, juli-aug. 1550.
1 lias.

C. BEHEER DOOR PROVISOREN

137. a) Provisorenlijsten, 19e eeuw.
b) Benoeming Ed. Kerens van Wolfrath, 1854.
c) lijst van provisorsen en benoemingsbescheiden 18e en 19e eeuw.
d) verzoekschriften. *1 omslag.*
138. Resoluties van provisorsen 1599, 1600, 1608, 1618, 1661, 1852, 1855, 1857, 1893 en z.j. *1 omslag.*
139. Memoriaal van Resolutien der eerzaame meesteren van den Armen Bellick... 23 april 1660-8 april 1741. (Fol. 97-101 Samenvatting van de rekening van Otto Coenen over 1696). *1 band.*
140. Vergadering en resolutieboek van 1710-1742. *1 band.*
141. Verslagen van vergaderingen van provisorsen, 1854-1878. *1 band.*
142. Resoluties van commissarissen-deciseurs betreffende pieuze fundaties en het XII Apostelen Huis, 1764-1786. *1 band.*
143. Resoluties van commissarissen-deciseurs en ordinaris-gedeputeerden van Maastricht betreffende pieuze fundaties en XII Apostelen Huis, 1770-774 en 1728-1790. *1 band en 1 omslag.*
144. Bemoeiingen van de overheid met het XII Apostelen Huis, 1822-1859. *1 omslag.*
145. Stukken betrekking hebbend op opheffing en herstel van het XII Apostelen Huis.
a) De inlijving bij het bureau de bienfaisance, 1790-1814.
b) Het herstel onder het Nederlands bestuur, 1814-1815. *1 omslag.*
146. Reglement voor het oud-mannenhuis, 1810 en 1815. *1 omslag.*
147. Verslagen over de toestand van het huis, 1822-1859. *1 omslag.*
148. Korte geschiedenis van het XII Apostelen Huis, 19e eeuw. *1 omslag.*
149. Stukken betreffende het eeuwfeest, 1892-1893. *1 omslag.*

D. STOKREGISTERS, LEGGERS, EN INKOMSTENBRONNEN

150. Stock-register van het groot-corpus, 1684. Bijgehouden tot 1744. *1 band.*
151. Stockregister van het groot-corpus, 1684. Bijgehouden tot 1745. *1 band.*
152. Stockregister, aangelegd in 1847, voortgezet tot 1859. (Achterin copie der akte van reductie uit 1838). *1 band.*

153. Klapper op het Stockregister van 1847, aangelegd in 1863. *1 lias.*
154. Leggerboeken van de goederen van het XII Apostelen Huis 1772-1774 en 1774. *2 banden.*
155. Overzichten van inkomstenbronnen:
 a) pachtregister 1890
 b) register van verstrekte leningen ± 1890-1891
 c) register van landerijen met namen der pachters ± 1890.
 d) inventaris van titels van kapitalen, certificaten van nationale schuld, grossen van akten van aankoop van eigendommen, 1891.
 e) register van erfrenten, ± 1890 *5 cabiers.*
156. Stockregisters legaat Strouckens-Suetendael, 1611-1617 *1 band en 1 lias.*
157. Stockregister legaat Strouckens-Suetendael, opgesteld in 1691, voortgezet tot 1766. *2 banden.*
158. Verslagen van de opmeting van goederen, 1610, 1612, 1662, 1696, 1698, 1710-²11, 1731-²32, 1735-²36, 1745, 1758, 1771, 1774-²75, 1777-²79, 1785, 1788, 1853 en 1856. *1 omslag*

E. PACHTCONTRACTEN

159. Toustcedulen van het groot-corpus; verkopen van huisjes en accoorden met pachters, 1590-1858. *1 omslag.*
160. a) protocol van toustcedulen van het groot-corpus, aangelegd door Philips van Hees, 1634-1768.
 b) Overzicht van landerijen, 1637.
 c) Verkoop van huisjes aan de Batterijstraat, 1692-1728. *1 band.*
161. Protocollen van toustcedulen van het groot-corpus, aangelegd door Otto P. Coccken, 1691-1742 (fol. 1-101) en 1715-1739 (fol. 146-152) met index. *1 band.*
162. Protocollen van toustcedulen van het groot-corpus, aangelegd door Otto Roosen, 1754-1767 en 1769-1772. *2 banden.*
163. Protocol van toustcedulen van het groot-corpus, aangelegd door Willem Roosen, 1775-1789. *1 band.*
164. Toustboek legaat Strouckens-Suetendael (protocol), 1660-1748 en 1764-1789. *2 banden.*
165. Deurwaardersexploiten, 1854. *1 omslag.*
166. Memoriaelboek van den ontfang der vercochder huizen int Vrouwe conventien, 1641-1684.
 (Met aantekeningen over bezittingen op de Louwberg 1723-1726). *1 band.*

167. Memoriaelboek der ordonnantien en quytslaegen, gedaan aan de pachtenaers, aangevangen door Philips van Hees, 1634-1683. *1 band.*
168. Stukken betreffende leningen en hypotheken, 1684-1857. *1 omslag.*

F. FINANCIËN

169. Protocol van rekeningen.
 a) van de ontvanger Johan van Koeten, 1502-1503, 1506, 1511-1512.
 b) van de ontvanger Stas Ulderin, 1515-1516, 1518-1519. *1 band.*
170. Protocol van rekeningen van Stas Ulderin, 1523-1524, 1528, 1531, 1534 (in tweevoud), 1535-1536, 1538.
171. Protocol van rekeningen van Jan Bouten, 1539-1540, 1544/45. *1 band.*
172. Protocol van rekeningen van Caris van den Haegen, 1559/60-1567/68 (1565/66 in tweevoud). *1 band.*
173. Protocol van rekeningen van Caris van den Haegen, 157. (7 exemplaren, onnauwkeurig gedateerd), 1570/71, samenvattende rekening 1570 tot 1575. *1 band.*
174. Protocol van rekeningen:
 a) Caris van den Haegen, 1573/74-1577/78
 b) Peter Gruissen, 1581/82-1582/83
 c) Nicolaas van der Maer, 1607/08 (sic!)
 d) Jan van Boelsbeck, 1588/89-1590/91. *1 band.*
175. Protocol van rekeningen van Jan van Boelsbeck, 1591/92-1598/99. *1 band.*
176. Protocol van rekeningen
 a) van Jan van Boelsbeck, 1599/1600
 b) Nicolaas van der Maer, 1603/04-1606/07, (1605/06 in tweevoud). *1 band.*
177. Protocol van rekeningen van Nicolaas van der Maer, 1608/09-1609/10, 1615/16, 1630/31-1631/32. *1 band.*
178. Protocol van rekeningen van Philips van Hees, 1633/34-1634/35, 1636/37-1642/43, 1644/45, (1638/39 in tweevoud). *1 band.*
179. Protocol van rekeningen van Philips van Hees, 1645/46-1658/59. Uitlevering van rogstro 1660. *1 band.*
180. Protocol van rekeningen van Jaspar Petri, 1659/60-1669/70, 1671/72-1675/76. *1 band.*
181. Protocol van rekeningen van Jaspar Petri, 1676/77-1678/79, 1683/84-1685/86, (1683/84-1684/85 in tweevoud). *1 band.*

182. Protocol van rekeningen van Jaspar Petri, 1686/'87-1689/'90 (1686/'87-1687/'88 in tweevoud.) *1 band.*
183. Protocol van rekeningen
 a) van Jaspar Petri, 1689/'90-1691/'92. (1689/'90 en 1691/'92 in tweevoud)
 b) van Otto Peter Coecken, 1692/'93-1695/'96. *1 band.*
184. Protocol van rekeningen van Petrus van Vleck, 1696/'97-1698/'99, 1700/'01, 1702/'03 *1 band.*
185. Protocol van rekeningen van Petrus van Vleck, 1704/'05-1711/'12. *1 band.*
186. Protocol van rekeningen van Alexander Theunissen, 1712/'13-1719/'20. *1 band.*
187. Protocol van rekeningen van Alexander Theunissen, 1720/'21-1728/'29 (1723/'24 in drievoud) totalisatie 1725-1728. *1 band.*
188. Protocol van rekeningen
 a) van Lambert Theunissen, 1729-1746
 b) van Otto Roosen, 1747-1760 (2-jaarlijkse rekeningen sinds 1729). *1 band.*
189. Protocol van rekeningen
 a) van Otto Roosen, 1761-1770
 b) van Wilhelmus Roosen, 1771-1784. *1 band.*
190. Protocol van rekeningen
 a) van Wilhelmus Roosen, 1785-1790
 b) van Philippus Dom. Theunissen, 1791-1794
 c) van J. Th. van Gulpen, 1795-1798
 d) rekeningen van het klein corpus, 1785-1796 (1791-1792 in tweevoud. 1797 en 1798 gezamenlijke rekeningen van het groot en klein corpus) *1 band.*
191. Protocol van rekeningen van H. Tripels, 1815-1824. *1 band.*
192. Protocol van rekeningen van H. Tripels, 1825-1834. *1 band.*
193. Protocol van rekeningen van H. Tripels, 1835-1844. *1 band.*
194. Rekeningen 1854-1855. Supplement rekening 1859. Rekeningen 1860-1870. *1 pak.*
195. Rekeningen 1871-1890 en 1892. *1 pak.*
196. Copie rekeningen 1711/'12 (klein corpus) 1725/'26 en 1729/'30, (groot corpus) Samenvattende rekening 1724-1735. *1 omslag.*
197. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1611/'12-1619/'20, 1621-1654. (opstellers der rekeningen waren de eerder genoemde rentmeesters). *1 band.*

198. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1655-1660, 1661/62-1672/73, (1655 in tweevoud). *I band.*
199. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1673/74-1686/87 (1686/87 niet voltooid). *I band.*
200. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1681/82-1695/96, (1691/92 in tweevoud). *I band.*
201. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1696/97-1699/1700. Met rekening van de bouw van 3 huisjes in 1698, in tweevoud. *I band.*
202. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1700/01-1711/12, (1703/04-1710/11 in tweevoud).
Ingebonden notariële akte van 27 april 1713, betreffende legaat van Mechtildis Crutz, weduwe van Petrus van Vleck. *I band.*
203. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1712/13-1725/26. *I band.*
204. Samenvattende rekening van het legaat Strouckens-Suetendael, 1725-1730. *I omslag.*
205. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1735/36-1746/47, 1747-1760. Sinds 1747 twee-jaarlijkse rekeningen. *I band.*
206. Protocol van rekeningen van het legaat Strouckens-Suetendael, 1761-1784. Twee-jaarlijkse rekeningen. *I band.*
207. Kwitanties van het XII Apostelen Huis, 1656-1658, 1672, 1679, 1682, 1707-08, 1727 en 1729. (alle zeer incompleet) 1763-1776, 1779-1784, 1787-1788 (groot corpus). *I doos.*
208. Kwitanties
klein corpus 1763-1776, 1785-1786. *I doos.*
209. Kwitanties, 1815-1818, 1820-1825 *I pak.*
210. Kwitanties, 1826-1835 *I pak.*
211. Kwitanties, 1836-1840, 1853-54, 1857-58 (incompleet) *I pak.*
212. Kwitanties betreffende tiendheffingen
a) van het St. Catharina-gasthuis, 1686-1763
b) van kapelannen van St. Servaas, 1730-1762 *I omslag.*
213. Schat en Cijns van Lanaecken, Gronsveld, Vlijtingen en voor het St. Servaas-kapittel te Maastricht, 1671-1742. *I omslag.*
214. Journaal, groot corpus, 1712-1744. *I lias.*

215. Journaal, groot corpus, 1741-1765 *1 band.*
216. Journaal, groot corpus, 1745-1792 *1 band.*
217. Journalen, 1795-1798 *2 cahiers.*
218. Journaal, 1891. *1 band.*
219. Journaal legaat Strouckens-Suetendael, 1692-1711 en 1725-1726. *1 band.*
220. Journaal legaat Strouckens-Suetendael, 1712-1768. *1 band.*
221. Journaal legaat Strouckens-Suetendael, 1745-1790. *1 band.*
222. Manualen der rentmeesters
 a) Dionysius in den Dorn, 1523
 b) Jan van Boelsbeck, 1594, 1599, 1600. *1 band.*
223. Manuaal van Otto Coecken, 1691-1711. *1 band.*
224. Begroting ± 1853. *1 lias.*
225. Aanbestedingen, 1835-1858. *1 omslag.*

G. HUISHOUDELIJKE GEGEVENS

226. Register van aangifte van personen, welke in het XII Apostelen Huis opgenomen wilden worden, 1876-1891. *1 band.*
227. Register van opgenomen en overleden verpleegden, 1806-1892. *1 band.*
228. Register van overledenen, 1809-1819. *1 omslag.*
229. Dagorde van het XII Apostelen Huis (19e eeuw) *1 omslag.*
230. Geestelijke fundatiën, waarmee het huis bezwaard is (19e eeuw). *1 omslag.*
231. Reductie van kerkelijke diensten, 1838. *1 omslag.*
232. a) obligaties en gebeden voor het XII Apostelen Huis (19e eeuw)
 b) gebeden ten dienste der verpleegden in het gesticht der XII Apostelen, 1908. *1 band.*

H. PROCESSEN EN VONNISSEN

233. Verwikkelingen met Alexander Theunissen, 1712-1729. *1 omslag.*
234. Proces met van Eijll, 1660-1697. Met vonnis uit 1669. *1 omslag en 1 charter.*

235. Akkoord met de Chevalier de Bonhomme, 1772. *1 omslag.*
236. Proces met de Jezuiten, 1616-1626. *1 omslag.*
237. Verwickelingen over de keuze van provisorien en rentmeesters, 1732-1770. *1 omslag.*
238. Verwickelingen over de muur van de Belick, 1730. *1 omslag.*
239. Vonnis 1859. *1 stuk.*
240. Proces met Nicolaas Courthée, an XI (1803)-1824. *1 omslag.*

K. STUKKEN, WAARVAN DE BETREKKING MET HET
ARCHIEF NIET VASTSTAAT

241. Geschied- en oudheidkundige schets der stad Maastricht 19e eeuws handschrift. *4 banden.*
242. Aantekening betreffende het bisdom Tongeren-Maastricht. 19e eeuws handschrift. *1 stuk.*
243. Korte geschiedenis des vaderlands. 19e eeuws handschrift. *1 band.*
244. Ville de Maestricht. Statistique des hospices civils (omstreeks 1812). *1 lias.*
245. Diverse stukken betreffende sociale zorg te Maastricht, 1808-1831. *1 omslag.*
246. Accoord tussen de Beyart en de erven Moors te Veltwezelt over achterstallige pacht. 1741, nov. 7, met retroacta 1550-1767. *1 omslag.*
247. Twee stads-obligaties t.n.v. Dominic Bauduin, 1748. *1 omslag.*
248. Uittreksels uit doopregisters en burgerboeken van Maastricht, 1656-1770. *1 omslag.*
249. Bescheiden betreffende het departement van de Ourthe an VII-en VIII, (1798-1800). *1 omslag.*
250. Aankondigingsblad der Provincie Limburg. 1835, febr. 8. *1 stuk.*
251. 'Les Ecoles et les leçons de la venerable Mère Elisabeth Strouven', 1727. Gebedenboek in handschrift. *1 band.*
252. Stukken betreffende hypothecaire leningen op goederen van M. E. Palmans te Maastricht, 1825-1827. *1 omslag.*

253. Verkoop van domeingoederen onder Heer aan G. Kleijnen te Maastricht,
1812, jan. 2. *1 stuk.*
254. Reglement betreffende de inkomsten van pastoor en koster van St. Jacob, 1764.
1 stuk.
255. Extract uit het testament van Matthis Hermans en Cornelia op de Poel t.b.v. de
Armentafel van St. Jan.
1626, juli 11. *1 stuk.*
256. Accoord in een proces tussen de Armentafel van St. Jan en Johan de Chokier.
1613, nov. 16. *1 omslag.*
257. Overdracht van 52 groot roeden grond aan de Beyart door H. I. Depaix, kanunnik
van St. Lambert te Luik.
1784, april 23. *1 stuk.*
258. Stukken betreffende inlevering van zilveren kandelaars door het kerkbestuur van
St. Jacob aan de prins van Hessen-Cassel, op 10 oct. 1794.
1794 en 1807. *2 stukken.*
259. Brief van P. Straatmans te St. Pictet aan het kerkbestuur van St. Servaas over ver-
koop van grond,
1812, sept. 5. *1 stuk.*
260. Teruggave van een monstrans aan het kerkbestuur van St. Servaas, z.d. *1 stuk.*

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

De werkzaamheden van het instituut hadden in het afgelopen jaar in het algemeen een bevredigend verloop. Enkele studieprojecten, die in voorbereiding waren, kwamen gereed. Nieuwe onderzoeken werden geëntameerd. De plannen voor de naaste toekomst maken echter een prioriteitsschema noodzakelijk, omdat zij niet alle tegelijkertijd kunnen worden uitgewerkt. Met de bestaande personeelsbezetting is het niet mogelijk alle studies, hoe wenselijk op zichzelf ook, op korte termijn tot een goed einde te brengen.

Op verschillende terreinen van interne activiteit (bibliotheek, archief, documentatie) is ongemerkt een accentverschuiving opgetreden. Het boekenbezit is thans duidelijker gespecialiseerd in de richting van de sociaal-economische geschiedenis; aandacht wordt vooral gewijd aan de collectie brochures en pamfletten en aan de diverse soorten statistieken. Het belang van de documentatie komt steeds meer op de voorgrond; veel waarde wordt gehecht aan inventarissen, bibliografieën, enz. Voorts komt er meer tekening in de functie van het Centrum als archiefbewaarpplaats van sociaal-economische archieven, ook van oudere datum. Enige belangrijke aanwinsten stellen dit duidelijk in het licht.

De opbouw van de verschillende verzamelingen gedrukte en geschreven bronnen stelt het instituut desondanks voor problemen, die niet alleen betrekking hebben op de methode van het verzamelen en ordenen en op de aard van het materiaal, maar die ook samenhangen met de opzet en het doel van het instituut. Een instelling op het terrein van de sociale historie loopt gevaar zich te zeer te beperken, wanneer niet een inzicht blijft bestaan in de ontwikkeling van andere vakken, zoals de cultuurgeschiedenis, de historische geografie, de sociologie, enz. Zeker een instituut van gewestelijk karakter, dat zich

tot doel stelt regionale en interregionale bestudering van de geschiedenis, ontkomt niet aan een zekere mate van interdisciplinaire benadering van de te onderzoeken vraagstukken, zodat men zich de vraag kan stellen, of een beperking tot sociaal-historisch instituut op den duur wel te handhaven is. Thans is het immers bij de huidige beperkte personeelsbezetting bezwaarlijk meerdere terreinen van wetenschap in het onderzoek te betrekken. Wellicht verdient het aanbeveling te overwegen, of in het kader van de plannen tot vestiging van een instelling van hoger onderwijs in Limburg dit instituut door een verandering van zijn structuur hierop kan preluderen door een uitbouw in de richting van de geschiedenis of van de maatschappijwetenschappen.

Ondanks de optimistische toon, die in de laatste jaarverslagen terecht heeft geklonken, zijn enige bottle-necks blijven bestaan, die een rem betekenen op een gezonde ontplooiing van de werkzaamheden. Een incidentele omstandigheid was de gedwongen afwezigheid van onze medewerker, Drs. J. C. G. M. Jansen, die de periode april tot medio augustus in militaire dienst doorbracht. Meer permanente zorg eiste de financiële situatie, omdat deze zich in ongunstige zin voor ons instituut ontwikkelde. Het mag vervelend lijken in de jaarverslagen steeds op dit thema terug te komen; een feit is evenwel, dat de voortdurende geldontwaarding het steeds moeilijker maakt door middel van gemeentelijke en particuliere subsidies de begroting sluitend te maken. Veel kostbare tijd gaat met deze subsidie-acties verloren zonder een daaraan beantwoordende inkomstenstijging. Er heeft weliswaar in de afgelopen jaren een voortdurende stijging van het aantal contribuanten plaats gehad, maar het gemiddelde bedrag van hun bijdragen was echter, voor zover het ondernemingen en instellingen betrof, aan de lage kant. Het aantal persoonlijke contribuanten bleef gering, ondanks de aantrekkelijke voorwaarden, die het lidmaatschap biedt in de vorm van gratis toezending van het Jaarboek en tevens nog een boek in de serie Maaslandse Monografieën. Het is opvallend, dat onder het aantal persoonlijke contribuanten vrij veel niet-Limburgers voorkomen.

Het vorenstaande neemt niet weg, dat in vergelijking met enige jaren geleden een grote vooruitgang bereikt is. De mogelijkheden, die het instituut kan bieden ter bevordering van het wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de sociale wetenschappen en de geschiedenis, zijn belangrijk toegenomen. De resultaten wijzen er op, dat van deze grotere mogelijkheden ook inderdaad een nuttig en efficiënt gebruik wordt gemaakt. Veel wensen en verlangens kunnen nog niet worden

verwezenlijkt. Wanneer men ziet, wat elders in Nederland en in het aangrenzende buitenland op het gebied van de sociaal-economische geschiedenis wordt gepresteerd, rijst het verlangen op ook bij ons instituut nieuwe studieterrinen te ontsluiten opdat de achterstand van Limburg niet groter wordt in dit opzicht. Deze wensen kunnen vaak niet worden gerealiseerd, omdat ook in de huidige constellatie de concrete mogelijkheden beperkt zijn. Op eigen kracht kan Limburg al deze taken niet tegelijkertijd aanvatten, want een vergelijking met de universitaire instituten kan het Sociaal Historisch Centrum niet doorstaan. Het instituut streeft dan ook naar een nauwe samenwerking met de instellingen van hoger onderwijs, die niet mogen verwachten, dat deze provincie op eigen kracht de ontwikkeling van de wetenschap kan bijhouden zonder hulp en begeleiding van deskundige hoogleraren en onderzoekers van elders. In de fase van voorbereiding wil het instituut graag zijn medewerking aanbieden. Ook wat de publikatie van studies betreft zijn er voldoende perspectieven aanwezig middels de serie Maaslandse Monografieën. Het streven is er thans op gericht in Limburg een ontmoetingscentrum te creëren voor interacademiale contacten op verschillend terrein, die het klimaat kan bevorderen voor een vruchtbare eigen werkzaamheid.

BESTUUR

In de samenstelling van het Bestuur zijn enige wijzigingen opgetreden. In het afgelopen jaar moesten wij het overlijden betreuren van Pater Dr. A. W. J. Gerats MSC, die vanaf de oprichting van het Centrum in het Bestuur zitting had. In zijn plaats heeft thans als vertegenwoordiger van het N.K.V. zitting genomen de heer J. H. Ensink. Als opvolger van Mgr. K. Roncken werd sedert diens benoeming tot deken van Maastricht, als bestuurslid aangezocht de huidige hoofdaalmoezenier van Sociale Werken, de Zeereerwaarde heer F. Sampers. Als bestuurslid heeft afscheid genomen Mr. P. J. J. Ballieux, die de Sociale Raden vertegenwoordigde. Aangezien deze instellingen zijn opgeheven, komt deze bestuurszetel te vervallen. Verder is er een vacature ontstaan door het vertrek van Dr. W. A. C. Zwanikken naar Den Haag. De Katholieke Sociale Academie te Sittard zal in zijn plaats een andere vertegenwoordiger aanwijzen. Voorts overleed de heer Chr. R. Broekers, die de niet-katholieke bevolkingsgroep in Limburg vertegenwoordigde. In het Dagelijks Bestuur had geen wijziging plaats. Wel zijn er plannen

in voorbereiding om een roulatie in het lidmaatschap van het Dagelijks Bestuur in te voeren.

De jaarvergadering had plaats op 10 december 1965 in het gebouw van het Sociaal Historisch Centrum en droeg een huishoudelijk karakter. De directeur gaf bij die gelegenheid een uitvoerige uiteenzetting over de opzet en de publikatieplannen van de serie 'Maaslandse Monografieën'.

Het Dagelijks Bestuur kwam tweemaal in vergadering bijeen. Onderwerp van bespreking waren de jaarstukken, de organisatie van het bureau en enige huishoudelijke aangelegenheden. Met voorzitter, secretaris en penningmeester werden tijdens het jaar de lopende vraagstukken incidenteel besproken. In het bijzonder hield de secretaris nauw contact met het instituut en was hij voortdurend betrokken bij de dagelijkse gang van zaken. Zijn belangrijke adviezen en zijn waardevolle medewerking werden bijzonder op prijs gesteld.

Voor de samenstelling van het bestuur verwijzen wij naar de lijst, opgenomen aan het einde van dit jaarverslag.

BESTUUR

De samenstelling van het Bureau was in 1965 als volgt:

Drs. J. F. R. Philips, directeur

Drs. J. C. G. M. Jansen, historisch medewerker

G. W. M. Snakkers, archiefbeambte

Mej. C. N. Olij, secretaresse

Met ingang van 15 maart 1965 werd de heer C. Vogels, administratief employé, eervol ontslag verleend. Graag zij hem dank gebracht voor de werkzaamheden, die hij in de afgelopen jaren verricht heeft en voor zijn consciëntieuze plichtsbetrachting. In zijn plaats is thans aangesteld Mej. C. N. Olij.

Onze medewerker, Drs. J. C. G. M. Jansen, werd van 29 maart tot 15 augustus in militaire dienst opgeroepen. Ondanks velerlei pogingen tot en met een beroep bij de Raad van State, mocht het niet lukken om uitstel of vrijstelling te verkrijgen. Een herkeuring echter leidde tot ontslag uit militaire dienst. Ter tijdelijke vervanging was enige tijd bij het instituut werkzaam mej. Drs. L. Regout uit Maastricht. Voorts vervulde de eerw. heer J. Coppus, student aan het grootseminarie te Roermond, zijn stage bij het Centrum. Voor de ordening van de bibliotheek heeft wederom Br. Paduanus Crijns OFM zich enige tijd beschikbaar gesteld.

Ook in het afgelopen jaar mocht het Centrum weer beschikken over de medewerking van enige personen, die van gemeentewege waren ingeschakeld bij de werkzaamheden ten behoeve van de bibliotheek en het statistisch onderzoek. Hun aantal steeg sedert november van vier tot zes personen. Over de toewijding en ijver, waarmee deze medewerkers hun taak vervullen, heeft het bestuur niets dan lof.

Op 7 januari 1965 overleed onze medewerker, Drs. P. J. J. Janssen uit Beek, die gedurende een aantal jaren zijn diensten op voortreffelijke wijze aan het instituut heeft gewijd. Zijn sympathieke persoonlijkheid en zijn waardevolle werkzaamheden missen wij node. In onze herinnering zullen wij hem met erkentelijkheid blijven gedenken.

VERTEGENWOORDIGINGEN

In het afgelopen jaar nam het Sociaal Historisch Centrum wederom op ruime schaal deel aan verschillende contacten en vergaderingen, welke van waarde zijn gebleken bij de uitoefening van zijn taak. Zo werd o.m. door het Bestuur, de directeur of een van de vaste medewerkers deel genomen aan de volgende bijeenkomsten:

vergaderingen van de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis te Amsterdam, de Studiekring voor de geschiedenis van de landbouw te Leiden, de Vereniging voor historische demografie in Den Haag, de Nederlandse Vereniging voor Bedrijfsarchivarissen (N.V.B.A.), Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Benelim Convent van Archivarissen, de Limburgse Sociologenkring; de XXIIIste Hogeschooldag en de Dies Natalis van de Katholieke Hogeschool te Tilburg; de voorjaarsvergadering van de Historische Verein für den Niederrhein in Kevelaer, de Studiedagen van de Vereniging van Nederlandse Archivarissen in Den Haag, het tweedaags congres van de Verein für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande in Schleiden, het Documentatiecongres in Scheveningen en de 42. Deutscher Archivtag in Aken, een vierdaagse bijeenkomst in het kader van de tentoonstelling over Karel de Grote, welke belangrijke expositie nog apart door het personeel van het instituut werd bezocht.

HUISVESTING

Sedert 1962 is het instituut gevestigd te Maastricht, O.L. Vrouweplein 4, welk pand in eigendom toebehoort aan de gemeente Maastricht.

Het gebouw dient gedeeltelijk tot kantoorruimte en is voor het overige ingericht als bibliotheek- en archiefdepot. In het afgelopen jaar werden enige verbeteringen en reparaties uitgevoerd. Er had een reparatie plaats van de centrale verwarming en het gebouw kreeg aan de buitenkant een grondige schilderbeurt. Voor eigen rekening werden enige kleinere onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd. In de komende jaren zullen hogere bedragen daarvoor besteed moeten worden. Dit is te meer verantwoord, omdat de plannen tot een gezamenlijke huisvesting met Stadsarchief en -Bibliotheek voorlopig geen doorgang kunnen vinden.

Er moet op gerekend worden, dat binnen afzienbare tijd een ruimteprobleem zal ontstaan, wanneer de verzamelingen in dezelfde omvang blijven aangroeien. Door een meer doelmatige ordening en een scherpere selectie van het boeken- en archievenbezit wordt getracht dit probleem voorlopig het hoofd te bieden.

FINANCIËN

In de inleiding werd reeds gememoreerd, dat de financiële perspectieven niet zo bemoedigend zijn, als het zich oorspronkelijk liet aanzien. De nieuwe subsidieregelingen door Rijk en Provincie dekken thans 75% van de totale lasten, terwijl het overblijvende gedeelte moet worden bestreden uit gemeentelijke subsidies en particuliere bijdragen. Deze laatste inkomstenbronnen vertonen evenwel nauwelijks enige stijging. De uitgaven daarentegen zijn gedurende de laatste jaren enorm toegenomen. Het uitgaventotaal steeg in 1965 tot ruim *f* 91.000.— voornamelijk als gevolg van de toenemende personeelskosten. Het is dan ook te voorzien, dat de jaarrekening van het instituut een steeds groter tekort zal vertonen, wanneer de kostenstijging in hetzelfde tempo doorgaat. Voor 1967 kunnen we een nadelig saldo becijferen, rekening houdend met een voortgaande uitgavenstijging en een gelijkblijvend bedrag aan gemeentelijke en particuliere subsidies, van rond *f*. 8.000,—. Dit bedrag zal in volgende jaren nog hoger worden.

De rekening over 1965 vertoont een nadelig saldo van *f* 871,27. Dit bedrag is nog geflatteerd, doordat het salaris van een der medewerkers niet op het gehele jaar betrekking had. Het tekort over het afgelopen jaar is in hoofdzaak ontstaan, omdat de Rijkssubsidie nog op het oude bedrag bleef gefixeerd en eerst in 1966 volgens de nieuwe regeling zal worden uitgekeerd. Wel verstrekt het Rijk voorlopig een

tegemoetkoming in de stijging van de personeelskosten op grond van de algemene regeringsmaatregelen.

De personeelskosten namen met 12% toe, omdat het instituut de salarisregeling volgt voor de ambtenaren der provincie Limburg. De overige uitgaven stegen in het algemeen niet in dezelfde mate als in de begroting was voorzien. Zelfs waar de begrotingsposten werden overtroffen, betekende deze stijging voor een deel slechts een nominale verhoging. Grotere aanschaffingen hadden in het verstreken jaar vanwege de financiële positie niet plaats.

De administratie wordt thans weer op kantoor gevoerd, nadat in vorige jaren assistentie van elders moest worden ingeroepen. Een nieuw boekhoudsysteem is in voorbereiding. De boekencontrole had plaats door twee bedrijfsaccountants, die belangeloos hiertoe hun medewerking verleenden.

PUBLICATIES EN OPDRACHTEN

Verschillende publikaties, die reeds langere tijd in voorbereiding waren, zagen in het afgelopen jaar het licht. Als belangrijkste werk noemen wij de *'Geschiedenis van de Landbouw in Limburg, 1750-1914'*. Het boek verscheen als vrucht van samenwerking tussen de drie auteurs, Drs. J. F. R. Philips, die de eindredactie verzorgde, Drs. J. C. G. M. Jansen, historisch medewerker bij het instituut, en Drs. Th. J. A. H. Claessens, leraar aan het Hertog Jan-College te Valkenswaard. Het verschijnen had plaats bij gelegenheid van het gouden jubileum van de C.C.V. 'Landbouwbelang', welke organisatie het boek geheel heeft bekostigd. Dank zij de welwillendheid van de opdrachtgever kon dit boek verschijnen als deel IV in de serie Maaslandse Monografieën. Het werk vond een ruime verspreiding en werd in het algemeen in gunstige zin besproken.

Na enige jaren vertraging verscheen in 1965 het in uitzicht gestelde gedenkboek over de gemeente Munstergeleen, onder de titel: *'Munstergeleen, een monografie over een Limburgse gemeente'*. In dit werk werd een artikel opgenomen van Drs. J. F. R. Philips over 'Een sociaal-economische schets van Munstergeleen, 1795-1930'. Dit omvangrijke werk is algemeen als aanwinst geprezen voor de Limburgse geschiedschrijving.

Einde 1965 verscheen Band VIII van het Niederrheinisches Jahrbuch dat geheel gewijd was aan de historische betrekkingen tussen de gebieden van de Nederrijn en van Limburg. Voor deze uitgave ver-

zorgde onze medewerker, Drs. J. C. G. M. Jansen, een bijdrage onder de titel *'Schets van de economische en culturele relaties tussen Maastricht en het Rijnland sinds de 16e eeuw'* (p. 48-55).

De secretaris van het Sociaal Historisch Centrum P., Dr. Remigius Dieteren O.F.M., schreef een uitvoerige inleiding voor de geïllustreerde uitgave *'Bouwen in Limburg. Woningbouw door de Vereniging Ons Limburg sinds haar oprichting'*. (p. 9-19) Eveneens verzorgde hij een bijdrage, gewijd aan Dr. Poels, voor de Heemkalender 1965. In het afgelopen jaar werden gegevens verzameld over de organisatie 'Jong Limburg'. Tevens werden een aantal vraaggesprekken hierover gehouden en kon het Centrum een belangrijk deel van het archief van deze vereniging achterhalen. Ook in het komende jaar zullen verdere gegevens hierover worden verzameld ter voorbereiding van een artikel over deze culturele emancipatiebeweging.

Door de vroegere medewerker van het Centrum, de heer J. Wachelder, wordt een studie voorbereid over de geschiedenis van de groenten- en fruitteelt in Limburg. Sinds zijn pensionnering heeft hij hieraan reeds zeer veel aandacht besteed. Een voltooiing van zijn manuscript wordt echter eerst in 1967 verwacht.

Ook in het afgelopen jaar had wederom de verwerking plaats van de gegevens over het toerisme in de gemeente Valkenburg, resulterend in een jaarlijks statistisch overzicht, waarin de voornaamste cijfers met toelichting zijn opgenomen.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

In het tweede jaar van het bestaan der Stichting werden meer werken voorbereid dan er werden uitgegeven. Een drietal manuscripten werden ter beoordeling voorgelegd, maar de betrokken studies bleken nog niet rijp voor publikatie. Slechts één werk verscheen in de serie, namelijk een studie voorbereid en verzorgd door het Sociaal Historisch Centrum:

Geschiedenis van de Landbouw in Limburg, 1750-1914, door J.F.R. Philips, J. C. G. M. Jansen en Th. J. A. H. Claessens, deel IV Maaslandse Monografieën, Van Gorcum. Assen 1965.

Dit werk verscheen bij gelegenheid van het gouden jubileum van de C.C.V. 'Landbouwbelang'. Het werd door deze instelling geheel bekostigd. Het boek werd in verschillende bladen en tijdschriften in het algemeen gunstig besproken.

Voor 1966 kan de uitgave verwacht worden van minstens twee publikaties, namelijk een biografie over Bisschop Lindanus, en een historisch-geografische beschrijving van het ambt Montfort in de 18e eeuw; beide werken zijn proefschriften. Het is niet uitgesloten, dat er nog een derde werk in 1966 kan verschijnen.

Ook voor de volgende jaren staat een reeks van studies, gevarieerd naar tijd en onderwerp, op het programma, die de verwachting wetigen, dat er voldoende stof zal zijn om de serie een levenskrachtig bestaan te verzekeren. Het Bestuur en de Redactie hebben aan Prof. J. J. M. Timmers opdracht verleend tot het samenstellen van een samenvattende monografie over de Maaslandse Kunst en Cultuur.

De samenstelling van de Redactie, het Bestuur en de Raad van Advies bleef ongewijzigd. De Redactie kwam vijf maal in vergadering bijeen. Eén gecombineerde vergadering werd belegd van Bestuur en Redactie. De besprekingen waren voornamelijk gewijd aan de nog te verschijnen publikaties en de verdere uitbouw van de serie. Plannen bestaan om in het komende jaar het contact met de leden van de Raad van Advies te verstevigen. Bijzondere dank is de Stichting verschuldigd jegens Prof. Dr. W. Jappe Alberts, die als voorzitter van de redactie op bekwame en voortvarende wijze aan deze reeks leiding gaf.

De verkoop van de verschenen boeken is betrekkelijk bevredigend te noemen. Door de Stichting werden 600 boeken van de uitgever afgenomen. Het Sociaal Historisch Centrum betrok 341 exemplaren, het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 259 exemplaren. De verwachting, dat het aantal intekenaren via de Stichting tot minimaal 650 zou groeien – overeenkomend met ongeveer het netto-bedrag, dat voor de uitgave van een boek is benodigd – is helaas niet bewaarheid.

De verkoop via uitgever en boekhandel bleef eveneens enigszins onder de verwachting. Van deel I van de serie, het boek van Dr. Spiertz, werden 225 exemplaren verkocht in 1965. Van deel II van de serie, het boek van P. Remigius Dieteren, werden slechts 58 exemplaren verkocht. Dit geringe aantal hangt samen met het feit, dat dit boek door de N.V. Bouwgrond Maatschappij 'Tijdig' in 1964 op vrij grote schaal is verspreid. Van deel III in de serie, het boek van Dr. Gijsen, werden 196 exemplaren verkocht.

Vermelding verdient nog, dat er plannen bestaan om de kaarten van de Franse ingenieur Tranchot, die op Limburg betrekking hebben, opnieuw uit te geven. De redactie verleent daaraan in samenwerking met

de 'Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde' te Keulen haar medewerking.

JAARBOEK

In december 1965 verscheen wederom het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum, uitgegeven als deel X van de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg'. In afwijking van vorige jaren is het Jaarboek thans in druk verschenen en voorzien van een fleuriger omslag. Het Jaarboek is thans ook in de boekhandel verkrijgbaar en wordt uitgegeven door de Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V. te Assen. Hopelijk zal een en ander de belangstelling en verkoop stimuleren.

In de uitgave van 1965 zijn de 'Mémoires' gepubliceerd van Dr. H. A. Poels, welke hij schreef onder de titel 'Een stuk leven. Beschouwingen van een oud-aalmoezenier van Sociale Werken'. Deze 'Mémoires' werden ingeleid en geannoteerd door P. Dr. Remigius Dieteren O.F.M. Voorts werd een aantal publikaties op onderwijsterrein besproken. Deze rubriek literatuurbespreking zal regelmatig worden voortgezet. Voor volgende Jaarboeken is voldoende kopij aanwezig en is ook financieel de verschijning gegarandeerd.

ARCHIVALIA

Ook in het afgelopen jaar werd weer de nodige aandacht besteed aan het ontsluiten en toegankelijk maken van de diverse archiefcollecties. Het verwijderen van stukken, die niet tot het archief behoorden, het bijeenbrengen en groeperen van stukken en het onderverdelen ervan heeft ertoe bijgedragen, dat het geheel overzichtelijker is geworden en dat thans een globaal overzicht kan worden gegeven van de diverse onderwerpen, waarover archiefstukken aanwezig zijn. Enige samenhangende archiefcollecties werden voorlopig geïnventariseerd. Nadat het archief van de Bond Jong Limburg op het instituut was gedeponneerd, werd onmiddellijk een begin gemaakt met een voorlopige ordening van deze stukken. Eveneens werd het reeds eerder geschonken archief van de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer te Heerlen geordend. Dit archief bevat gegevens over de activiteiten van deze vereniging sedert haar oprichting in 1927. Ook werden de stukken geïnventariseerd van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg, die betrekking hebben op het buurt- en wijkwerk in diverse plaatsen van Limburg. Voortgezet werd de voorlopige uitdunning van het archief van het Limburgse Groene Kruis, een bij-

zonder omvangrijk archief van circa 35 strekkende meter, dat een veelvoud van onwerwerpen bevat.

Een bijzonder belangrijke schenking ontving het Centrum door de overdracht van het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, een oude fundatie daterend uit 1476. Dit archief werd door de provisoren van dit tehuis aan het Centrum in bruikleen afgestaan en bij het instituut gedeponereerd. Bijzondere maatregelen werden getroffen om de bewaring van dit oude, complete archief veilig te stellen. Het archief werd onmiddellijk geïnventariseerd en staat thans voor de periode tot en met 1893 voor bestudering open. Elders in dit Jaarboek is op het belang van deze aanwinst nader ingegaan, en werd de inventaris van dit archief opgenomen.

Op het einde van het jaar werden aan het Sociaal Historisch Centrum overgedragen de archivalia van de K.A.B.-Limburg tot aan de opheffing van deze organisatie en de omzetting in het N.K.V. Deze overdracht was een aanvulling op de reeds eerder gedeponereerde stukken, welke betrekking hebben op een vroegere periode, zodat het Centrum thans beschikt over het gehele archief, voorzover dit nog bij de organisatie aanwezig was. De overgedragen stukken bevatten een schat aan gegevens over de organisatie en de werkzaamheden van de K.A.B. in Limburg sedert de bevrijding. Tegelijk met dit archief werd ook het archief overgenomen van de stichting 'Eigen Huis', een van de oudste stichtingen in Limburg op het gebied van de bevordering van het eigen woningbezit.

Voorts ontving het Centrum een aantal collecties van uiteenlopende aard, welke o.a. betrekking hadden op: ontginning van delfstoffen, waterverontreiniging, hoger onderwijs, muziekonderwijs, L.S.O., Stichting Veritas, Limburgs Landschap, Sint Maartenshofje, enz. De genoemde archiefcollecties werden overgedragen door de volgende personen:

J. H. Ensink, Maastricht

Ir. C. E. P. M. Raedts, Heerlen

A. A. G. Stroom, Maastricht

Jos. Maenen, Heerlen

Ir. F. C. M. Wijffels, Brunssum

A. Pinckaers, notaris, Hoensbroek

J. A. A. G. Winckers, Maastricht

Het Bestuur zegt deze gevers gaarne dank voor hun overdracht van deze archiefstukken.

Onderhandelingen zijn gaande omtrent het overnemen van het archief van de Standsorganisatie van de Werknemende Middenstand in Limburg en van de inmiddels opgeheven IJzergieterij 'Industria' te Tegelen. Het is een gelukkig verschijnsel, dat het Centrum als bewaarplaats voor sociaal-economische archieven steeds meer betekenis krijgt.

Met waardering willen wij de prettige contacten memoreren, die wij in het afgelopen jaar mochten onderhouden met het Rijksarchief in Limburg, met verschillende gemeentearchieven, met de archiefdienst van de Staatsmijnen in Limburg en met de gemeente-archivaris van Tongeren, de heer Henry Baillien. Dank zij de samenwerking met het archief van de Staatsmijnen hebben wij een aantal hoogleraren op het belang van dit bedrijfsarchief kunnen attenderen. Hopelijk zullen nog meer ondernemingen hun archieven voor bedrijfs-historisch onderzoek openstellen.

BIBLIOTHEEK

De collecties boekwerken, periodieken en brochures ondergingen in het afgelopen jaar wederom een belangrijke uitbreiding. Vele oudere werken zijn door schenking verkregen, zodat het aankoopbeleid voornamelijk gericht kon worden op de aanschaf van recent verschenen literatuur en van werken, die voor de documentatie van groot belang zijn, zoals archiefinventarissen en bibliografieën. De bevordering van de interregionale geschiedenis leidde er toe, dat bij de aankoop van boeken mede gelet werd op werken van belang voor de sociaal-economische geschiedenis van het Rijnland en enkele Belgische provincies.

Door de talrijke schenkingen konden de collecties Limburgensia, periodieken, en sociaal-economische werken op belangrijke punten worden gecompleteerd. Het instituut bezit op enkele terreinen een uitgebreide dokumentatie van literatuur en is met name in staat zeer uitvoerige informatie te verschaffen over de opkomst van de katholieke sociale beweging. Vooral ook de aanwezige brochures, die dikwijls de door het Centrum bewaarde archivalia aanvullen en completeren, vormen een belangrijke bron voor historisch onderzoek. Het is daarom te betreuren, dat met de ordening van deze collectie niet meer voortgang kon worden gemaakt. De ziekte van één der medewerkers verhinderde de continue werkzaamheid aan de beschrijving van deze groep publikaties.

Door de tijdelijke werkzaamheid bij het Centrum van Mej. Drs. L. Regout kon de beschrijving van de collecties boekwerken, periodieken en statistische uitgaven worden voortgezet. Deze groepen zijn thans grotendeels opnieuw ingedeeld en beschreven. Hierbij mochten wij ook incidenteel de medewerking ondervinden van Br. Paduanus Crijns O.F.M., die met het toezicht op deze taak was belast. Een aantal doublures en werken, die in de bibliotheek minder op hun plaats waren, werden uit de verzameling verwijderd.

De bibliotheek werd in het afgelopen jaar door circa 200 personen geraadpleegd. Dit betrof voor het merendeel aanvragen betreffende literatuur over een speciaal onderwerp uit de sociaal-economische geschiedenis in het kader van scripties, werkstukken of zelfstandig onderzoek. Meestal werd tegelijk ook verwezen naar literatuur, die zich in andere bibliotheken over hetzelfde onderwerp bevond. De samenwerking met andere bibliotheken verliep uiterst prettig, en werd waar mogelijk nog geïntensiveerd.

De bibliotheek mocht in het afgelopen jaar van 188 personen en instellingen geschriften ontvangen, welke een belangrijke aanvulling vormden op de reeds aanwezige verzamelingen. Belangrijke schenkingen waren afkomstig van de volgende personen en instellingen:

Prof. Mr. Dr. L. J. C. Beaufort O.F.M.

Drs. J. H. A. E. Cornips,

Ir. F. C. M. Wijffels,

P. Remigius Dieteren O.F.M.,

Mej. de Wilde,

Prof. Dr. E. Sabbe;

Raad van Arbeid Maastricht,

K.A.B. Heerlen,

Archief Staatsmijnen Heerlen,

Provinciale Planologische Dienst Maastricht

gemeente Bocholtz.

Het Bestuur zegt alle gevers hartelijk dank voor de aanwinsten, die het instituut mocht ontvangen.

DOKUMENTATIE

De documentatie-functie van het instituut neemt gestadig toe. Er werd gestreefd naar een uitbreiding van de mogelijkheden om aan de toenemende stroom van verzoeken om informaties zo goed mogelijk te kunnen voldoen. Het documentatiesysteem is in 1964 zodanig op-

gebouwd, dat langs vier verschillende kanalen bronnen en literatuur kunnen worden opgespoord, die van belang zijn voor de studie van de sociaal-economische geschiedenis van Limburg en omliggende gewesten, namelijk via de systematische catalogus van boeken en tijdschriftartikelen, via een verzameling van archiefinventarissen, via de aanwezige bibliografieën en via de documentatie van dagbladartikelen en pamfletten. De voortzetting van deze documentatierubrieken had op dezelfde voet plaats als in 1964. Een stagnatie in deze werkzaamheden ontstond echter, toen onze medewerker, Drs. J. C. G. M. Jansen, die speciaal met deze taak was belast, een aantal maanden in militaire dienst verbleef. Toch was het mogelijk de documentatie-catalogi verder uit te bouwen.

De systematische catalogus van boeken en tijdschriftartikelen, die voor het merendeel zich in andere bibliotheken bevinden, werd ongeveer verdubbeld en omvat thans ruim 5000 titels, onder een groot aantal hoofden gerangschikt.

Ook de systematische verzameling van bibliografieën en van archiefinventarissen werd naar vermogen uitgebreid. In het afgelopen jaar mocht het instituut wederom van Prof. Dr. E. Sabbe een aantal inventarissen uit het Algemeen Rijksarchief te Brussel ten geschenke ontvangen. Ook werd de verzameling met een aantal Nederlandse inventarissen verrijkt, hoewel de verzameling op dit punt grote lacunes vertoont. De geringe financiële middelen verhinderden een intensief verzamelen van gegevens betreffende het Rijnland. Het is te hopen, dat in volgende jaren in een uitbreiding van deze verzameling kan worden voorzien.

De dokumentatie van dagbladartikelen vertoont vanwege het personeelsgebrek enige vertraging. Weliswaar zijn wederom een groot aantal knipsels verzameld, maar de ordening hiervan vertoont nog een grote achterstand. We hopen, dat deze achterstand in het komende jaar enigszins kan worden ingelopen. De unieke hoeveelheid brochures, die men thans is beginnen te beschrijven, zal in de loop van 1966 voor de documentatie bereikbaar worden.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Door veel studenten en onderzoekers werd wederom een beroep gedaan op ons instituut ter verkrijging van inlichtingen of documentatiemateriaal. In enkele gevallen betrof dit slechts een globale verwijzing, maar in de meeste gevallen werd ten behoeve van deze per-

sonen een uitvoerige samenvatting opgesteld van literatuur- en archiefbronnen, die voor de betreffende studie van belang waren. Omdat het instituut beschikt over een uitvoerig documentatiesysteem kon in de meeste gevallen doeltreffende medewerking worden geboden, ook al bevatte de eigen verzamelingen niet steeds de gewenste gegevens. Ook in het afgelopen jaar werden verschillende studenten door hun hoogleraren geadviseerd contact met ons instituut op te nemen, wanneer het studies over een gewestelijk onderwerp betrof.

Ter oriëntatie geven wij hieronder een opsomming van de verschillende onderwerpen, waarover inlichtingen werden verzocht en adviezen werden verstrekt:

drankbestrijding in Limburg; het vraagstuk van de staats- of particuliere exploitatie van de Nederlandse steenkolenmijnen; de grote boerenhofsteden in Limburg; cultuurgrond en ontginningen; fruit- en groenteteelt in Limburg; het voorkomen van ijzeroer in Noord-Limburg; de armenzorg in Maastricht in de Franse tijd; het landbouwonderwijs in de vorige eeuw; de bedrijfsziekenfondsen in de Nederlandse steenkolenmijnen; de geschiedenis van Hoensbroek; een onderzoek naar de centrale functies van de gemeenten in Limburg in de vorige eeuw; de Bond Jong Limburg; de jeneverstokerijen in de Franse tijd; middenstandscrediet en middenstandsbankwezen; de contact-commissie in de Nederlandse mijnindustrie; Maastricht in de jaren 1890-1914; mijnconcessies in de 70-er jaren van de vorige eeuw; een studie over het Duits-Nederlandse grensland en het voormalige drostambt Tudderden in het bijzonder; het ontstaan van de boom- en rozenkwekerij te Lottum; de herstructurering van de Mijnstreek; de familie Van Aefferden; de sociaal-economische ontwikkeling van Eindhoven tussen 1850 en 1920; de vermogenspositie van de gegoede stand in Limburg in de Franse tijd; Limburgse plaatsnamen; de sociale werkplaatsen in Limburg; het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht; P. Dr. Fr. Muckermann S.J. en het nationaal-socialisme; de afdeling Echt van de R.-K. Mijnwerkersbond; het functionalisme in de sociologie; het vraagstuk van de wateraftappingen uit de Maas; de Maastrichtse leerhandel; de volksgezondheid in Limburg rond de eeuwwisseling; het lager onderwijs in Limburg in de 19e eeuw; de geschiedenis van de socialistische mijnwerkersbond; de landbouwontwikkeling in Montfort; de demografische ontwikkeling van Midden-Limburg in de Franse tijd; hoger onderwijsplannen in Limburg; de opkomst van het toerisme. Het Bestuur is verheugd over de grote activiteit, die blijkens deze

lijst van onderwerpen aan de dag wordt gelegd. Onder de aanvragers bevonden zich weer een groot aantal personen buiten Limburg, waaronder enigen uit het buitenland. Traditiegetrouw werden ook aan een aantal instellingen, gemeenten en bedrijven inlichtingen van uiteenlopende aard verschaft. Enige groepen belangstellenden bezochten in het afgelopen jaar het instituut. Ook bij andere gelegenheden werden enige causerieën gehouden, onder meer voor enkele groepen scholieren. Tenslotte dient nog te worden aangestipt de prettige contacten met de pers en de Regionale Omroep Zuid.

BESLUIT

Aan het slot van dit jaarverslag wil het Bestuur uiting geven aan zijn erkentelijkheid jegens allen, die in het afgelopen jaar het instituut financieel hebben gesteund of door schenking de verzamelingen hebben verrijkt. Het vertrouwt, dat de resultaten, die in dit verslag zijn vermeld, aanleiding zullen geven om dit werk te blijven steunen. Veel van de verrichte werkzaamheden zijn zeker niet spectaculair. Aan het verschijnen van een publikatie gaat een langdurige voorbereiding vooraf, waarvan men doorgaans geen weet heeft. Dit geldt nog meer voor de moeizame verzamelarbeid ten behoeve van bibliotheek en archief, die zeker niet tot de verbeelding spreekt. Deze omvangrijke en tijdrovende taken zijn echter noodzakelijk om onze sociaal-historische studies verantwoord te documenteren. Het Bestuur hoopt dan ook, dat degenen, die het instituut hun steun hebben toegezegd, hiermee rekening zullen houden en deze factoren mede in hun waardering zullen betrekken.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM IN LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

IR. C. E. P. M. RAEDTS, voorzitter	Heerlen
DR. G. W. A. PANHUYSEN, vice-voorzitter	Maastricht
DR. REMIGIUS DIETEREN OFM, secretaris	Maastricht
DRS. J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester	Maastricht
H. M. J. DASSEN	Sittard
P. C. A. 'T HOEN	Maastricht
DR. H. C. W. ROEMEN	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS	Sittard
E. G. COURRECH STAAL	Maastricht
F. J. CROMBAG	Voerendaal
J. H. ENSINCK	Maastricht
DRS. L. E. M. A. VAN HOMMERICH	Heerlen
DRS. A. J. HUTSCHEMAEKERS	Roermond
J. H. JANSSEN	Meerssen
DRS. P. C. J. LEBENS	Buchten-Born
G. J. LOOS	Maastricht

DRS. R.M.H.C. NADAUD	Maastricht
DRS. J.M.C. PONTEN	Roermond
MR. E.G.M. RUTTEN	Tegelen
JHR. MR. R.A.TH.M. VAN RIJCKEVORSEL	Gulpen
F. SAMPERS	Maastricht
DR. M.G. SPIERTZ	Nijmegen
PROF. DR. TH. L.M. THURLINGS	Wageningen
J.A.A.G. WINCKERS	Maastricht
J.M. WIJERS	Passart-Heerlen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

AMBY
Gemeentebestuur

AMSTENRADE
Gemeentebestuur

AMSTERDAM
Sint Ignatius College

ARCEN EN VELDEN
Gemeentebestuur

BAEXEM
Gemeentebestuur

BEEGDEN
Gemeentebestuur
J. van Herten

BEEK
Gemeentebestuur
N.V. Autobusdienst
E.B.A.D. en Ebatours

BEESEL
Gemeentebestuur

BELFELD
Gemeentebestuur

BEMELLEN
Gemeentebestuur

BERGEN (L.)
Gemeentebestuur
J. Zeekaf, directeur
N.V. Meldon Plastics

BERG EN TERBLIJT
Gemeentebestuur

BERG EN DAL
H. W. Paes N.V.

BLERICK
H. P. A. J. Gerrits

BLEIJERHEIDE
R.-K. Schoolver. 'St. Antonius'

BLANDEN (B.)
Prof. Dr. E. Lousse

BOCHOLTZ
L. Vaessen

BORN
Gemeentebestuur
Hub. A. Lemmens
Mr. J. C. N. A. Onland, burgemeester
Jhr. Mr. G. H. M. J. Ruys de Beeren-
brouck

BOXMEER
Drs. J. G. H. Peeters

BOXTEL
Mevr. Drs. L. van Dijk-Regout

BREDA
J. A. H. Cremers
Dr. A. J. F. Maenen

BROEKHUIZEN
Gemeentebestuur

BRUNSSUM

Gemeentebestuur
 M. H. M. Kreijn, notaris
 Drs. Jos. Schreurs
 Technisch Bureau Vromen N.V.
 Drs. H. Wijers

BUNDE

Dr. G. W. A. Panhuysen

DIEPENVEEN

Ir. J. B. M. A. Meijer

DRIEBERGEN

F. A. Kraayeveld Ec. Drs.

DRUNEN

Visser's Wegenbouw Bedrijven N.V.

ECHT

Gemeentebestuur
 Bijzondere Kweekschool
 Dakpannen- en Kleiwarenindustrie
 'De Valk'

EINDHOVEN

Philips' Gloeilampenfabr. N.V.
 R. B. Rosenmöller

ELSLOO

Gemeentebestuur

EYGELSHOVEN

Gemeentebestuur
 Intern. Autobus Onderneming
 I.A.O. N.V.

EIJSDEN

Gemeentebestuur
 J. H. M. van Hall, notaris
 Kon. Maastrichtse Zinkwit
 Mij. N.V.
 J. A. M. Snoep

GELDROP

Mr. Fr. P. I. Maatman

GELEEN

Gemeentebestuur
 F. M. C. Brorens
 J. H. M. Jacobs
 Ir. J. B. M. Lucassen

Prot. Chr. Ver. van Beambten
 in het Mijnbedrijf
 J. Savelkoul, aannemingsbedr.
 W. L. A. G. Sliepen

GEMERT

L. H. M. Penders, notaris

GENNEP

Gemeentebestuur
 Papierfabr. Gennep N.V.
 Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V.

GOIRLE

Mr. C. W. F. H. v.d. Muisenbergh

'S-GRAVENHAGE

Bibliotheek Ministerie van Landbouw
 en Visserij

GREVENBICHT

Gemeentebestuur

GRIENDTSVEEN

Maatschappij van der Griendt's Land-
 exploitatie N.V.

GRONLO

Drs. J. P. P. Grijsbach

GRONINGEN

Drs. H. C. Terhaer

GRONVELD

Gemeentebestuur

GRUBBENVORST

Gemeentebestuur

GULPEN

Gemeentebestuur
 Gulpener Bierbrouwerij N.V.

HAELEN

Gemeentebestuur

HALSTEREN

Drs. A. L. Heldens, burgemeester

HASSELT (BELGIE)

Limb. Economische Raad

HEEL EN PANHEEL

Gemeentebestuur

HEER

Gemeentebestuur
 Drs. L. W. Haas
 Mr. Dr. J. M. H. Dassen

HEERLEN

Gemeentebestuur
 G. Adams, aalmoezenier
 Algem. Bond v. Werkers in het Mijn-
 bedrijf
 Algemeen Mijnwerkersfonds
 Algem. Ned. Bedrijfsbond i.d. Mijn-
 industrie
 Bissch. Kweekschool 'Christus Ma-
 gister'
 P. J. H. Brouwers, notaris
 Coöp. Verbr. Vereniging U.A.
 Coöp. Zuid-Limburg
 Alb. J. A. M. Corten
 Dr. A. M. F. B. Crousen
 F. S. Dohmen
 Gezamenlijke Steenkolenmijnen
 Glasmaatschappij N.V.
 Grond Maatsch. 'Tijdig' N.V.
 Drs. J. A. K. Haas
 J. V. H. Hardy
 Drs. P. J. v. Herp
 Drs. H. J. Heijboer
 Hogere Technische School
 F. J. Hundscheid, Dipl. Ing.
 Industrieschap Oostelijke Mijnstreek
 Mr. C. M. J. M. Janssen
 J. Th. Janssen
 Mgr. M. Jenneskens
 Kath. Arbeidersbeweging
 Limburg K.A.B.
 Kapé N.V.
 Kath. Ver. van Mijnbeambten
 Krumm, Electro-Apparatenfabriek
 Laeven Belangen N.V.
 Limagas (Limb. Mij. voor Gasdistri-
 butie N.V.)
 Limburgs Dagblad
 Limb. Tramweg Mij. N.V.
 Jan Maenen
 Jos. H. Maenen
 J. L. Mantel
 W. P. A. Mulders
 Ned. Kath. Mijnwerkersbond

F. Notermans

Onderwijsstichting St. Bernardinus
 Openbare Leeszaal en Bibliotheek
 Mr. P. M. M. C. Palmen
 Rector Minderbroedersklooster
 Drs. A. C. J. Rottier
 Drs. N. Scheps
 Ir. J. C. Schlösser
 H. M. G. Schrijnemakers
 G. G. P. M. Tomlow, notaris
 'Veldeke', Ver. tot Instandhouding en
 Bevordering der Limburgse Dialecten
 Vereniging 'Ons Limburg'
 G. M. Veugeliers
 Vroom & Dreesmann N.V.
 Mr. M. H. J. S. van de Wiel
 IJzerindustrie 'Phoenix'

HEERLERHEIDE

Zilverzand Exploitatie N.V.
 Fa. H. Beaujean-Voncken

HELDEN

Gemeentebestuur
 Mr. F. M. A. Haffmans

HERTEN

Gemeentebestuur

HEYTHUIZEN

Gemeentebestuur

HOENSBROEK

Gemeentebestuur
 L. W. Coenen
 M. H. M. Heggen
 Kerkbestuur O.L. Vrouwe Boodschap
 C. Nieuwhof
 Stichting Ontspanning en Cultuur i.d.
 Mijnstreek
 Jac. J. G. Tonnaer

HORN

Gemeentebestuur
 Huyben's Bierbrouwerij
 'De Kroon'
 Ir. J. Kets

HORST

Gemeentebestuur
 R.-K. Middelbare Landbouwschool

- HULSBERG**
Gemeentebestuur
- ITTEREN**
Gemeentebestuur
- KEMPEN/NRH.-BURG (DUITSL.)**
Kreisarchiv Kempen-Krefeld
- KERKRADE**
Gemeentebestuur
J. J. Fanchamps, Dipl. Ing.
H. J. M. Frusch
Drs. F. J. Heijen
P. J. A. M. Keijsers
Mr. Nic. J. Wetzels
- KESSEL**
Gemeentebestuur
- KLIMMEN**
Gemeentebestuur
- LINNE**
Gemeentebestuur
- LUIK**
Librairie Ferand Gothier
- MAASBRACHT**
Gemeentebestuur
- MAASBREE**
Gemeentebestuur
- MAASTRICHT**
Gemeentebestuur
Mr. C. E. W. Abbenhuis
Algem. Bank Nederland N.V.
Amsterdam-Rotterdam Bank N.V.
Mr. A. M. I. H. Baeten
Mej. M. Baggen
Drs. J. H. M. Banens
J. C. Bartels, Bouw- en Betonbedrijf
Bataafse Rubber Industrie N.V.
Bates-Cepro Zakken Mij. N.V.
Bé-Cé Ateliers
Bedrijf Openbare Werken
A. Berenschot
Dom. v.d. Bergh
Bibliotheek Paters Franciscanen
Bierbrouwerij 'De Ridder'
- Boekhandel 'Veldeke'
Bouwmaatschappij 'Melchior' N.V.
Broeders v.d. Onbevleete Ontvangenis
'De Beijart'
Mr. N.W.G.J. Bronzwaer
H. J. G. Brouwers
P. Chambille de Beaumont
Clichéfabriek 'Maastricht'
Drs. P. M. Coebergh
Th. Coenegracht
Fa. Gebr. Cremers
Culturele Raad Limburg
M. H. Delnoz, Constructiewerkplaats
Firma Daenen
De Nieuwe Limburger
Enci, (Eerste Nederl. Cement Industrie)
J. H. Ensink
P. J. H. Ernst
E.T.I.L., (Econ. Technologisch Instituut Limburg)
Drs. F. A. Eijck
N. Fissette en Zn.
A. A. Geelen
Prof. Dr. Ir. H. C. J. H. Gelissen
Gemeente Spaarbank
Drs. Ch. E. A. Gemmeke
Grand Bazar
Chr. Gijsen
Fa. V. Haesen 'Haco'
Henric. v. Veldeke College
F. J. Hoefler, notaris
Mej. Mr. A. H. M. H. Hommes
Mr. F. P. J. Hustinx
Mr. M. G. J. Fr. Huurman
A. J. Jelinger
Kamer van Koophandel
J. V. P. Kamm
Mej. A. H. H. M. Kersten
Kon. Nederl. Papierfabriek
Kon. Papierfabr. van Gelder en Zonen N.V.
Kristal-Unie N.V.
Liefdezuster Carolus Borromeus
Drs. C. A. A. Linssen
Limburgse Kaarsenfabriek
Maastrichtse Spaarbank
Maastr. Spijker- en Draadnagelfabriek
Maastrichtse Verwarmings Industrie

Maison Louis N.V.
P. J. Th. Marres
Maussen W. H., Manufacturenhandel
N.V.
Meij's Expeditie
'Mosa', N.V. Porselein- en Tegelfabriek
'Mosapharm Geneesmiddelen'
Motké L., Meubelhandel
Drs. A. J. C. van Munster
Drs. R. M. H. C. Nadaud
Nederlandse Credietbank
Drs. Jef Notermans
Drs. P. J. J. H. Olieslagers
Openb. Leenzaal en Bibliotheek
Mr. M. A. W. van Oppen
C. Ottenheijm
Overste Paters Franciscanen
Pater Jezuiten
Mr. Ch. Paulussen
J. Paulussen, notaris
Pieters-Dortu N.V.
P. L. E. M., Prov. Limb. Electriciteits Maatschappij
Prov. Waterstaat in Limburg
L. Putzeist, Dir. Cinema Royal
N. A. J. Roomans
M. H. Roosen, Dipl. Ing.
v. Roosmalen's Transport- en Handels Maatschappij N.V.
Roovers, Confectie Ind. N.V.
Fa. Sampermans N.V.
Drs. L. J. Saes
F. J. W. A. Sampers
A. Scaf-Duchateau
M. H. A. J. Schrammen
Mr. L. R. Schreinemacher
Fa. L. Schreuder
Drs. H. H. Schure
J. C. Slebbe
R. S. Stokvis N.V.
H. Snel
Kon. Sphinx-Céramique N.V.
E. J. C. Spitz
Staalwerken 'De Maas' N.V.
Stadsarchief en -Bibliotheek
Stichting Bijz. Sociale Zorg
Stichting Interpar. Soc. Caritatief Centrum

Stichting Elisabeth Strouven
Drs. L. G. M. Stouthart
Ir. A. Swinkels
Telefoondistrict
L. Tummers, Aannemingsbedr. N.V.
Drs. G. G. M. van Thiel
Drs. R. C. C. Theelen
Vroom en Dreesmann N.V.
Drs. J. G. B. Verbeet
J. Wachelder
Fa. Wagemans & van Tuinen
Dr. H. Waltmans
J. L. H. van Wetering
Westlandse Hypotheekbank N.V.
J. A. A. G. Winckers
J. Th. H. de Win
Wolf & Hertzdahl, Kledingmagazijn
N.V.
Zeeppabriek Hustinx N.V.
Zuid-Limb. Waterleiding Mij. N.V.
Zusters Ursulinen

MARGRATEN

Gemeentebestuur

MEERLO

Gemeentebestuur

Drs. M. J. A. R. Dittrich, Burgemeester

MEERSSEN

Gemeentebestuur

J. H. Janssen

Pater Montfortanen

MELICK EN HERKENBOSCH

Gemeentebestuur

MERKELBEEK

Gemeentebestuur

MEIJEL

Gemeentebestuur

MONTFORT

Gemeentebestuur

MOOK EN MIDDELAAR

Gemeentebestuur

MUNSTERGELEEN

Gemeentebestuur

NEDERWEERT

Gemeentebestuur

NEER

Gemeentebestuur

NIEUWENHAGEN

Bemeentebestuur

NUTH

Gemeentebestuur

OBBICHT EN PAPENHOVEN

Gemeentebestuur

ST. ODILIENBERG

Gemeentebestuur

OLDENZAAL

Drs. J. C. M. van Stratum

OTTERSUM

Gemeentebestuur

POSTERHOLT

Gemeentebestuur

ROERMOND

Gemeentebestuur

Drs. F. Adriaens

Bibliotheek Groot Seminarie

Bisdóm Roermond

Chem Fabriek N.V. v/h Dr. A. Haagen

Coöp. Roermondse Eiermijn G.A.

Drs. J. H. W. M. Hansen

Mr. R. G. A. Höppener, Burgemeester

Mej. M. H. K. Kleuters

H. A. J. Kleijnen, Tandarts

Kon. Industriële Mij. v/h Nourry

& van der Lande N.V.

Limb. Kath. Werkgeversvereniging

Limb. Land- en Tuinbouwbond

Dr. H. Litjens

Maas- en Roerbode

Ned. Patent- en Kristalsodafabr. v/h

Dury en Hammes N.V.

Paedagogische Academie Dr. van Gils

Prof. L. H. Pelzer

Prof. H. Sanders

Drs. J. H. H. Storms,

F. J. W. Vencken

ROGGEL

Gemeentebestuur

J. M. J. Wagemans, Arch.

ROOSENDAAL

Drs. A. J. M. L. van Can

ROTTERDAMStichting Nederl. Economische
Hoogeschool**SCHAESBERG**

Gemeentebestuur

L. J. Slangen

Stichting Kath. Openb. Leeszaal en
Bibliotheek**SCHINNEN**

Gemeentebestuur

SCHINVELD

Gemeentebestuur

Cl. Palmen

SEVENUM

Gemeentebestuur

SIMPELVELD

Gemeentebestuur

Ir. A. H. W. Martens

SITTARD

Gemeentebestuur

Bisschoppelijk College

Coöp. Zuivelvereniging 'Zuid-Lim-
burg' G.A.

H. M. J. Dassen, Burgemeester

Th. M. J. Delissen

Dr. J. Th. M. Dewez

J. W. H. Frantzen

Drs. J. H. H. Gieskens

M. J. D. A. Hermans

Limb. Groene Kruis

Marcel Muyres, N.V.

J. C. H. Palmen

R.K. Ziekenhuis 'De Goddelijke Voor-
zienigheid'

Zusters Ursulinen

Mr. J. J. van Wessem

Dr. W. A. C. Zwanikken

SPAUBEEK

Gemeentebestuur
W. Dieteren-van Hulst

STEIN

Gemeentebestuur
G. A. H. de Schwartz

STRAMPROY

Gemeentebestuur

SUSTEREN

Gemeentebestuur
H. van Musch C. M.

SWALMEN

Gemeentebestuur
Drs. J. H. Cluitmans
Machinefabriek en IJzergieterij P.
Konings N.V.
Ir. J. P. J. Simons

TEGELEN

Gemeentebestuur
Coöperatie Tegelen
Fa. W. Doesborgh & Zonen
G. Goossens
Kurstjens' Dakpannen- en Kleiwaren-
fabriek N.V.
Fa. Gebrs. Laumans
Paul Teeuwen, N.V.

THORN

Machinefabriek Tonnaer N.V.
F. H. A. Wennekers, notaris

TILBURG

Bibliotheek Katholieke Leergangen
Drs. G. W. H. Cox
Dr. M. G. H. Gelissen
Drs. G. C. P. Linsen

TREEBEEK

Mij. tot Exploitatie van Bruinkolen-
velden 'Carisborg'

UBACH OVER WORMS

Gemeentebestuur

URMOND

Gemeentebestuur
Maasgrint- en Zandexploitatie v/h
Louis Muyres N.V.

UTRECHT

Instituut v. Geschiedenis der Rijks-
universiteit

VAALS

Gemeentebestuur

VALKENBURG-HOUTHEM

Gemeentebestuur
Bierbrouwcrij 'De Leeuw' N.V.
Dr. Ir. Ch. Th. Groothoff
Pater Overste 'Collegium Carolinum',
Missionarissen Oblaten
J. H. Philips
Prov. Vereniging v. Vreemdelingen-
verkeer
Drs. J. J. G. Schreurs
Volkshogeschool Kasteel Chaloen

VALKENSWAARD

Drs. Th. Claessens

VENLO

Gemeentebestuur
N.V. 'Andeno'
Bank v. Haffmans & Steegh
A. M. A. van Gool, Dir. N.V.
Pope
Chem. Fabriek L. v.d. Grinten N.V.
W. Th. M. Hendriks
Kath. Limb. Middenstands Bond
Drs. P. J. Krens,
F. Krijn
C. G. A. H. Mertens
Drs. H. Notenboom
W. Polanc O.E.S.A.
Pope's Draad- en Lampenfabr. N.V.
Drs. Th. L. A. M. Seelen
Mr. Dr. Th. Speetjens

VENRAY

Gemeentebestuur
Bouw Mij. Gebrs. Janssen N.V.
A. F. den Brok
J. H. M. Colsen, arch. B.N.A.
Kath. Openb. Leeszaal en Bibliotheek
Lyceum 'Immaculatae Conceptionis'
J. P. A. Nelissen, Aannemingsbedr.
N.V.
Overste Psychiatrische Inrichting
Zuster M. Dorothée O.S.U.

VOERENDAAL

Gemeentebestuur

WAGENINGEN

Prof. Dr. Th. L. M. Thurlings

WANSSUM

Gemeentebestuur

WEERT

Gemeentebestuur

Aannemings Mij. Wilma N.V.

W. J. G. van Bommel

Meelfabr. 'Weert', v/h Gebr. v.d.

Venne N.V.

M. Michaele, O.S.U.

Provinciaaloot der Minderbroeders

WELL

Th. W. J. Driessen

WESSEM

Gemeentebestuur

WITTEM

Gemeentebestuur

Dr. H. Dekkers, C&S&R

Rector C&S&R

WIJLRE

Gemeentebestuur

Brand's Bierbrouwerij

ZAANDIJK

Drs. J. A. M. Dieren